

PYGMEI HIC HABITANT

Myten om Norden på kart frem til 1600-tallet

Trond Karlstrøm

HIS-3900

Masteroppgave i historie

November 2015

Institutt for historie og religionsvitenskap

Fakultetet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet

«Pygmei Hic Habitat» – «Her bor Pygméer».

Kartet på forsiden er en utgave av Gerard Mercators *Septentrionalium Terrarum descriptio* fra rundt 1630. Fra Ultima Thule-samlingen ved Universitetsbiblioteket i Tromsø.

Forord

Tusen takk til Rune Blix Hagen for uvurderlig hjelp og veiledning under skrivingen av denne oppgaven.

Jeg vil i tillegg takke Per Pippin Aspaas og resten ved Universitetsbiblioteket i Tromsø for hjelp og forslag til kartmateriale.

Til sist vil jeg gjerne rette en stor takk til familie og venner for støtte og hjelp.

Innhold

Kapittel 1: Innledning.....	1
1.1: Introduksjon	1
1.2: Problemstilling og metode	4
1.2.1: Kart som kildemateriale	6
1.2.2: Problemer ved studier av kart	7
1.3: Historiografi	8
Kapittel 2: Trekk ved europeisk kartografihistorie fra antikken til tidlig nytid	12
2.1: Innledning	12
2.2: Antikken.....	12
2.3: Antikkens innflytelse på middelalderens kartografi	16
2.3.1: TO-kart og sonekart	17
2.3.2: Mappaemundi, sjøkart og portolaner	19
2.4: Kartografi mot slutten av middelalderen.....	21
2.5: Renessansens gjenoppdagelse av antikke tekster.....	23
2.6: Tabulae Modernae og nederlandsk kartografi.....	25
2.7: Oppsummering.....	28
Kapittel 3: Kartleggingen av Norden i antikken og middelalderen	30
3.1: Innledning	30
3.2: Hyperborea – det mytiske nord	30
3.3: Romerske geografiske beskrivelser av Norden.....	32
3.4: Forestillingene om Norden i antikkens geografi.....	33
3.5: Norden på kart fra middelalderen	38
3.5.1: Adam av Bremens forestillinger om nordområdene	40
3.6: Myten om Norden på mappaemundier.....	43
3.7: Oppsummering.....	46
Kapittel 4: Forestillingene om Norden på kart fra 1427 til 1600	47
4.1: Innledning	47
4.2: Renessansen – verden åpner seg	49
4.2.1: Claudius Clavus – det første kartet over Norden	49

4.3: Kartleggingen av Norden på 1500-tallet	50
4.3.1: Olaus Magnus – Carta Marina	51
4.4: Antikkens innflytelse på 14- og 1500-tallets kartlegging av Norden	57
4.5: Økende europeisk interesse i Norden.....	59
4.6: Inngangen til 1600-tallet	63
4.7: Forestillingen om Norden i tidlig nytid.....	66
4.8: Oppsummering.....	70
 Kapittel 5: Tradisjon og Fornyelse – Kartografien på 1500- og 1600-tallet.....	 72
5.1: Innledning	72
5.2: Skildringen av Norden på 1500-tallet	72
5.3: Gerard Mercator – Septentrionalium Terrarum descriptio.....	74
5.4: Henricus Hondius – Poli Arctici	84
5.5: Kartenes rolle i utforskning og handel med Norden	86
5.6: Kartenes rolle i statsbygging og territoriell ekspansjon i nordområdene.....	90
5.7: En ny tid for Nordens kartografi	93
5.8: Oppsummering.....	96
 Kapittel 6: Konklusjoner	 99
6.1: Innledning	99
6.2: Det antikke verdensbildet.....	99
6.3: Myten om Norden på kart	101
6.4: Kartenes ulike funksjoner	102
6.5: Hovedkonklusjon	103
6.6: Tanker til fremtidig forskning.....	104
 Kart, kilder og litteratur.....	 105
Kartreferanser.....	105
Trykte Kilder.....	109
Litteratur.....	111
Webografi.....	118
 Vedlegg: Appendiks – Kart.....	 i–xxxix

Kapittel 1: Innledning

1.1: Introduksjon

Norden har siden antikken hatt en spesiell plass i kontinentale europeeres verdensbilde. Det har blitt sett på som et fremmed område langt unna de kjente sivilisasjoner, med ukjente folkeslag, dyr og naturfenomener. Historisk har det eksistert en tradisjon for å anse Norden som et mytologisk sted, noe Peter Stadius i artikkelen “The North in European mental mapping” kaller *Imaginatio Borealis*, eller «fantasien om Norden».¹

En av de tidligste geografiske beskrivelsene av Norden kommer fra den greske Pytheas av Marseilles som rundt år 330–320 fvt. angivelig seilte seks dager nordover fra England og ankom en øy han kalte Thule, et hav dekket av is og et område uten natt, dekket av tåke og konstant hvitt lys.² Hans beskrivelser av Norden kan være den første kjente skildringen av midnattssolen. Pytheas’ beskrivelser av den ikke-eksisterende øya Thule skulle bli en del av Nordens kartografi i flere hundre år, og er et eksempel på betydningen av antikke kilder i kartleggingen av Norden. De antikke lærde anslo at Thule lå på en breddegrad de kalte *Ultima Thule* og denne skulle komme til å representere grensen for hvor langt nord det var antatt mulig for mennesker å leve. Begrepet Norden gjennomgikk naturlig nok en dramatisk utvikling fra antikken til tidlig nytid, de gamle grekerne visste for eksempel ikke om den skandinaviske halvøy, eller hvor langt nord Europa strakte seg. Likevel ble de antikke beskrivelsene av “Norden” brukt i lang tid fremover. For eksempel finner man øya Thule på en rekke historiske kart både fra middelalderen og tidlig nytid, blant annet på *Herefordmappamundiet*³ fra ca. 1290–1300 der man kan se øya *Vltima Tile* nedenfor Norge (figur 1.1), og på *Carta Marina* fra 1500-tallet hvor øya *Tile* ligger nordvest for Orknøyene og sør for Island (figur 1.2).⁴

Norden var i tidlig nytid et av de siste europeiske områdene som fremdeles beholdt sine mystiske og til dels skremmende hemmeligheter for det europeiske publikum. Mens flere av kartene fra 14–1500-tallet viser det kontinentale Europa med stor nøyaktighet, med detaljerte tegninger av landområder, veinett, elver, skipskanaler og byer, vises de nordligste delene av Skandinavia stort sett som en skisse basert på gjetning og tradisjonelle antagelser, med store

¹ Stadius 2005: 17.

² Spies 1997: 21.

³ Mappamundi: Middelaldersk kosmologisk karttype. Fra latinsk mappa: Duk eller serviett, og mundus: Verden. Flertall: Mappaemundi.

⁴ Richard av Haldingham ca. 1290 [kart]; Magnus 1539 [kart].

åpne flater og dramatiske kyststrekninger. I det amerikanske *Library of Congress* i Washington D.C. kan man finne det siste bevarte eksemplaret av et verdenskart trykt i 1507 av tyske Martin Waldseemüller. Dette kartet regnes som det første til å skildre Nord- og Sør-Amerika som selvstendige kontinenter, og skildrer hele datidens kjente verden med forholdsvis stor nøyaktighet.⁵ I tillegg til dets banebrytende avbildning av det nye vestlige kontinentet, viser kartet også hvor langt den geografiske kunnskapen var kommet siden middelalderen. I motsetning til mange tidligere kart vises Det indiske hav som et hav, i stedet for en innsjø, mens Det kaspiske hav vises som en innsjø, ikke som del av et større hav.⁶ Formen på Afrika og den arabiske halvøy er stort sett riktig, og de amerikanske kystlinjene Waldseemüller ikke har kjennskap til tegner han rett og slett som enkle streker på kartet. Samtidig demonstrerer Waldseemüllers kart hvor lite kunnskap kartografene på dette tidspunktet hadde om Nord-Europa. På kartet er mesteparten av verden skildret relativt geografisk korrekt, mens utseendet på de nordligste delene av Skandinavia stemmer i veldig liten grad overens med virkeligheten (figur 1.3). Waldseemüllers detaljrike og for sin tid høyst moderne avbildning av verden, gir oss altså et innblikk i hvor lite man visste om nordeuropeisk geografi på begynnelsen av 1500-tallet. Denne situasjonen skulle imidlertid komme til å endre seg i løpet av tidlig nytid, da det på denne tiden ble sendt ut ekspedisjoner fra en rekke land for å utforske og kartlegge nordområdene. Gradvis fikk europeiske kartografer økt kunnskap om regionen, og etter hvert som nye landområder ble oppdaget og tidligere antagelser ble diskreditert, begynte karttegnere på begynnelsen av 1600-tallet å skildre Nord-Europa ganske likt slik vi kjenner området i dag.

Kart over nordområdene fra middelalder og tidlig nytid gir oss et verdifullt innblikk i hvordan de nordiske områdene ble ansett av resten av Europas befolkning, siden kartene i tillegg til å skildre landmasser og havveier, ofte inkluderte illustrasjoner eller tekster som omhandlet folkene og områdene de skildret. På kart over Norden kan man ofte finne beskrivelser som samsvarer med dette områdets omdømme som en ukristelig utpost, fylt av fremmede og farlige folkegrupper og dyreslag. Som et godt eksempel på dette kan man se på Olaus Magnus' *Carta Marina* som utkom i 1539. På dette kartet kan man like sør for Tromsø (på kartet: *Troms*) finne en tegning av en djevel som feier gulvet i en hestestall, og utenfor kysten av Norge finner man illustrasjoner av flere sjømonstre som angriper skip (figur 1.4).⁷ Rune Blix Hagen anvender i artikkelen "Seventeenth century images of the True North, Lapland and the Sami" *Carta Marina*

⁵ Schneider 2007: 34.

⁶ Waldseemüller 1507 [kart].

⁷ Magnus 1539 [kart].

som eksempel på forestillingene om Norden som fantes i tidlig nytid.⁸ Som et annet kartografisk eksempel bruker Hagen også Andreas Walspergers verdenskart fra 1448, hvor man finner en tegning av et vesen som fortærer et menneske i nordlige Skandinavia, og tekster som sier at det i dette området finnes demoner utkledd som mennesker (figur 1.5).⁹

På Gerard Mercators kart over Nordpolen fra 1595 finner man ingen illustrasjoner av folk eller dyr, men man finner en tekst skrevet på en av landmassene rundt Nordpolen som sier «Pygmei hic habitant [...]» eller på norsk: «Pygméer bor her [...]» (figur 1.6).¹⁰ *Islandia*, et kart over Island utgitt rundt 1590 av Abraham Ortelius, inneholder tegninger av merkelige havdyr, blant annet svømmende kyr med røde horn. I tillegg er vulkanen Hekla tydelig skildret på dette kartet som et faretruende enormt og ildsprutende fjell (figur 1.7).¹¹ På Abraham Ortelius' kart over Norden fra 1570, *Septentrionalium regionum descrip.*, finnes også teksten «*Pygmei hic habitant.*» på landmassene rundt Nordpolen, men her finner man i tillegg en tekst på landet øst for Vardøhus: «*Semes saxum et prom: nautis formidabile*» som jeg har oversatt til «stein og odde skremmer selv erfarne sjømenn» (figur 1.8).¹² En rekke kart fra tidlig nytid fortsetter altså en tradisjon fra middelalderen som skildrer Norden som fremmed og hedensk, med illustrasjoner og tekster som beskriver innbyggere, dyr og landområder som eksotiske, farlige og samfunnsmessig og kulturelt milevis unna resten av det siviliserte Europa. Ved inngangen til 1600-tallet kan man se en endring i denne tradisjonen, og om illustrasjonene som skildret overtroen angående Norden ikke ble fullstendig fjernet ble de ofte henvist til en annen del av kartet, som *kartusjen*¹³ eller rammen. Et godt eksempel på dette er kartet *Nova et accurata Poli Arctici [...]* fra 1650 av nederlandske Johannes Janssonius som i stor grad er et meget geografisk korrekt kart over nordområdene, men hvor man i kartusjen finner en avbildning av en sivilisert mann i varme klær over en varm gryte, ved siden av en avkledd barbar med en sur mine og et stykke rått kjøtt i hendene, mest sannsynlig en referanse til forskjellene mellom innbyggerne i Europa, de siviliserte og de usiviliserte (figur 1.9).¹⁴ Selv om denne typen elementer altså ikke forsvant umiddelbart fra kartene på 1600-tallet, blir de mindre vektlagt, samtidig som man kan se en klar økning i den geografiske kunnskapen om regionen. Mens

⁸ Hagen i Andersson 2009: 143.

⁹ Hagen i Andersson 2009: 141.

¹⁰ Mercator ca. 1630 [kart].

¹¹ Ortelius 1590 [kart].

¹² Ortelius 1570 [kart].

¹³ *Kartusj*: en dekorativ og informativ rute som kan finnes i hjørnet på noen kart, inneholder karttittel, kartografens navn og hvilket område som er avbildet.

¹⁴ Janssonius 1650a [kart].

kartene fra 1500-tallet ser ut til å legge stor vekt på skildringen av Norden som fremmed og farlig, virker det altså som mange kartografer fra 1600-tallet og senere ønsket å distansere seg fra dette.

Det er viktig å påpeke at dette ikke er et unikt trekk ved kartleggingen av Norden og Nord-Europa. Generelle utviklinger i kartografifaget førte til at det med tiden ble lagt mindre vekt på tegninger av overnaturlige elementer på kartene.¹⁵ Den relativt sene kartleggingen av den nordiske regionen, og dette områdets særegne status i tidlig nytid som et av Europas siste fremmede områder, gjør likevel at jeg mener dette temaet er viktig å redegjøre for.

Norden som begrep kan være diffust, og er ofte definert av sammenhengen det brukes i. I denne avhandlingen benytter jeg meg av begrepet Norden hovedsakelig som en generell fellesbetegnelse for områder langs de nordligere strøkene av verden. Et historisk begrep som går igjen over tid er *Septentrio* eller *Septentrionalis*, etter stjernebildene over den nordlige himmel.¹⁶ Denne historiske geografiske avgrensningen av nordlige områder samsvarer i stor grad med hvordan jeg benytter meg av begrepet Norden i denne oppgaven: Som landet under de nordlige stjernebildene. I tilfeller hvor temaet er mer geografisk spesifikt bruker jeg mer presise betegnelser som Nordkalotten, Skandinavia eller Nord-Europa.

1.2: Problemstilling og metode

Problemstillingene for denne oppgaven er: Hvilken betydning hadde myten om Norden for kartleggingen av området, hvilke kilder til geografisk kunnskap brukte kartografene, og hva sa disse kildene om Norden?

Jeg vil redegjøre for de ulike forestillingene om Norden man oftest finner på kartene fra tidlig nytid, undersøke deres opphav i antikken og middelalderen og hvordan de utviklet seg i løpet av 1500- og 1600-tallet. Mens dette området i middelalderen og renessansen ofte ble avbildet som mytisk og overnaturlig, med illustrasjoner og beskrivelser av for eksempel sjøhyrer og drager, later det til å ha funnet sted en holdningsendring blant kartografer rundt århundreskiftet 1500–1600, og kartene over området gjennomgikk en endring. De tradisjonelle kartografiske

¹⁵ Edson 2007: 202.

¹⁶ Ehrensvärd 2006: 22. Begrepet *Septentrio* stammer fra stjernebildet *Bjørnevokteren*, hvor antikk gresk og romersk tradisjon og mytologi fortalte at okseførereren Boötes kjørte rundt på den arktiske himmelen i en kjerre trukket av syv okser. «*Septentrio*» er latinsk for «Syv okser».

mytene om regionen forsvinner eller endrer karakter og det virker som fokuset heller legges på en vitenskapelig nøyaktig fremstilling av geografiske områder. Skriftlige kilder fra 1600-tallet viser at troen på det overnaturlige nord ikke var borte fra europeernes tankesett. Den generelle tanken om Norden som et overnaturlig sted fylt med farer og fremmede folkeslag forsvant ikke på begynnelsen av 1600-tallet, men det virker som disse aspektene gradvis fases ut av kartene over området. Jeg ønsker altså å redegjøre for utviklingen av disse geografiske mytene fra deres opphav i antikken og middelalderen, og følge mytenes utvikling, brudd og kontinuitet i takt med utviklingen av kartografifaget i tidlig nytid frem til 1600-tallet.

For å gjennomføre dette har jeg tenkt å foreta en studie av historiske kart over Norden hovedsakelig produsert i tidlig nytid, med spesielt fokus på de ulike mytene, legendene og sagnene de beskriver. Et av kildegrunnlagene for denne oppgaven er kartsamlingen ved Universitetsbiblioteket i Tromsø, i den såkalte Ultima Thule-samlingen, men jeg har også benyttet meg av andre kart der det har vært nødvendig.¹⁷ Kartene jeg anvender og henviser til er vedlagt som kopier i et appendiks lengst bak i avhandlingen.

Siden det kosmologiske og mytologiske aspektet ved verden fra et tidlig tidspunkt var tett forbundet med geografi og kartografi, vil jeg i kapittel 2 starte med å redegjøre for viktige trekk ved det europeiske kartografifagets generelle utvikling frem til tidlig nytid, for å etablere hvorfor kartene så ut slik de gjorde i denne perioden. I kapittel 3 skal jeg gå gjennom historien om kartleggingen av Norden, fra antikken til slutten av middelalderen for å se på de tidligste beskrivelsene av regionen, og hvordan de ble avbildet på tidlige verdenskart. I kapittel 4 skal jeg gå gjennom hvordan mytene om Norden har blitt fremstilt på kartene over området fra renessansen til begynnelsen av 1600-tallet, hvordan de utviklet seg og hva den generelle forestillingen om Norden var i tidlig nytid. I disse kapitlene skal jeg gå igjennom viktige trekk som definerte hvordan landområdene tok sin form og hvor geografisk informasjon om området ble hentet fra. Samtidig skal jeg introdusere sentrale skikkelser i historien om kartleggingen av Norden.

Avslutningsvis, i kapittel 5, skal jeg redegjøre for hvordan og hvorfor kartene over Norden endret seg slik de gjorde ved inngangen til 1600-tallet. For å konkretisere noen av

¹⁷ Ultima Thule er Universitetsbiblioteket i Tromsøs samling av historiske kilder som omhandler Nordområdene. Samlinga består av bl.a kart, reiseskildringer og skjønnlitteratur. Pr. 2010 inneholdt samlinga 809 titler. For mer informasjon, besøk: https://uit.no/ub/art?p_document_id=140996&p_dimension_id=88185&p_menu=42433

problemstillingene vil jeg i dette kapittelet studere to lignende kart over nordområdene: Gerard Mercators *Septentrionalium Terrarum descriptio* fra 1595, og Henricus Hondius *Poli Arctici* fra 1636. Forskjellene i disse kartenes kildebruk og utforming tydeliggjør den kartografiske utviklingen rundt århundreskiftet 1500–1600. Kapittel 6 er reservert til oppsummering og konklusjoner.

1.2.1: Kart som kildemateriale

Man kan si at historiske kart representerer et bilde av verden sett gjennom øynene til én nasjon, organisasjon eller kartograf på ett spesifikt tidspunkt i verdenshistorien. Av den grunn er kart, i mine øyne, en av de mest interessante og givende historiske kildene vi har, både som beretning og levning.

Med unntak av eventuelle notiser og tekster, kan ikke kartene fra tidlig nytid fortelle en historie, eller beretning, i form av ord, men den kan illustrere fortellinger og plassere dem inn i en kartografihistorisk sammenheng, for eksempel ved å skildre handelsnettverk, eller oppdagelsesekspedisjoners reiseruter. Siden mange kart i tidlig nytid ble tegnet av faglærte karttegnere som ikke nødvendigvis var med på sjøreisen selv, bør man betrakte de fleste kart i beste fall som andrehåndsberetninger.¹⁸ Dette vil si at den geografiske informasjonen gitt av en ekspedisjon antagelig har gått gjennom flere menneskelige filtre, før den ble gjengitt visuelt av karttegneren i form av et kart. Som med alle andre- og tredjehåndsberetninger, må man i en historiefaglig studie av kart være oppmerksom på dette, men jeg mener altså likevel at det er flere grunner til at mange historiske kart er verdt å studere som historiske beretninger. En anerkjent kartograf ville antagelig vært blant de første til å høre om nye landoppdagelser og sjøveier, og hans kart kunne potensielt være en av de mest nøyaktige måtene å spre denne informasjonen på. En kartograf var i stand til å samle det nyeste og mest moderne av geografisk kunnskap og gjengi det i form av et møysommelig tegnet visuelt uttrykk, et didaktisk verktøy. Nøyaktig utførte kart kunne potensielt føre til mer suksessfulle ekspedisjoner i fremtiden, noe som igjen kunne føre til økt inntekt for handelsmenn, og til og med statsledere. Som jeg skal komme tilbake til senere i oppgaven var behovet for detaljerte og oppdaterte kart en viktig del av sjøfart og den sterkt konkurransepregede handelen i tidlig nytid. Bruken av kart i sammenhenger hvor nøyaktighet var en forutsetning, indikerer at mange kart kan være relativt pålitelige historiske beretninger.

¹⁸ På store deler av 1500-tallet var det mer vanlig for sjømenn å notere reiseruter i skreven form, heller enn tegnet, se Fernández-Armesto i Woodward 2007: 750–751.

Det er derimot ikke nok å si at kart ble produsert utelukkende for å gi sannferdige bilder av geografi, topografi, handelsnettverk og sjøveier. Et historisk kart kan riktignok gi innsyn i det fremste av datidens geografikunnskap, som et bilde av verden tegnet nøyaktig slik kartografene “visste” verden så ut, men gjennom å studere kartene som historiske levninger kan man potensielt åpne opp for ny forståelse av det rådende verdensbildet i den tiden kartet ble skapt. Kartografi- og geografifagets utvikling fra antikken til tidlig nytid viser hvor mange forskjellige anvendelsesområder et kart har hatt gjennom tidene. Mange av de tidligste europeiske verdenskartene vi kjenner til er enkle skjematiske tegninger som illustrerer kjente områder i en kosmologisk sammenheng. De plasserte leseren av kartet i et større religiøst og kulturelt verdensbilde. Som jeg viser i denne oppgaven, forble dette et viktig bruksområde for kartene, også i tidlig nytid. Et kart kunne vise det nyeste innen geografisk kunnskap, samtidig som det fortsatte og videreutviklet abstrakte teorier om det området kartet skildret. En kartograf på for eksempel 1200- eller 1500-tallet kunne altså plassere myter og legender inn i et rammeverk som representerte det nyeste innen kartografisk metodikk. På denne måten kan et gammelt kart gi informasjon nettopp om hvordan verden ble ansett på det tidspunktet kartet ble skapt, og det er også hovedsakelig slik jeg vil benytte meg av historiske kart som kildemateriale i denne oppgaven.

1.2.2: Problemer ved studier av kart

Det kan være vanskelig å definere tydelig hva et kart er. Kart kan på samme tid være kunstobjekter og praktiske verktøy. Kart kan være både nøye designede kunstneriske uttrykk, og didaktiske hjelpemidler for geografi. I hovedsak er et kart en avbildning av et geografisk område, men med dette som utgangspunkt kan et kart i tillegg brukes til å illustrere alt fra konkrete til abstrakte poeng, som for eksempel flora og fauna, regionale dialekter, økonomiske forskjeller, eller politisk og religiøs demografi. Bruken av kart, og hensikten bak dem, kan altså være mange, og i en studie av historiske kart er det viktig å poengtere at det kan være vanskelig å vite hva hensikten bak kartene var.

Man kan kanskje si at på grunn av historiske karts nytteverdi som levninger er kartenes anvendelse som beretninger noe som må evalueres individuelt for hvert enkelt kart. Den potensielle underliggende hensikten bak et kart kan i teorien forringe dens nytte som historisk beretning. Dersom motivet bak produksjonen av et kart for eksempel var religiøst, kan dette i teorien bety at fokuset lå på bibelske kilder heller enn reell geografi, demografi og topografi.

Dersom man da studerer dette teoretiske historiske kartet for å få kunnskap om noe annet enn det faktisk var ment å formidle, kan man altså enkelt la seg forvirre.

En faktor som også kan vanskeliggjøre kartstudier er at historiske kart ikke sjelden overlever som enkeltstående ark skjært ut av bøkene de opprinnelig tilhørte. Dette er tilfelle for flere av kartene i Ultima Thule-samlingen på Universitetsbiblioteket i Tromsø. Denne praksisen med å skjære ut kartene kan føre til at de mister sin kontekst og dermed kan misforstås av moderne lesere, i tillegg til at det kan gjøre dateringen av kart vanskeligere. Samleverdien av historiske kart som dekorative elementer kan altså være et hinder når det kommer til studiet av historisk kartografi. I teorien kan et kart produsert på 1600-tallet for å illustrere middelalderens geografiske misforståelser, mistolkes i dag fordi det ikke studeres i sin rette kontekst.

Et annet problem ved studier av historiske kart er hvor problematisk det kan være å få et komplett bilde av en historisk periodes kartografi. Som enkeltark kan kart rett og slett være lett å miste, vanskelig å finne og vanskelige å ta vare på, og det er nok en stor del historisk kartografikunnskap vi dermed aldri vil kjenne til. Dette er også en av ulempene med samleverdien av historiske kart. Mange av de mest velkjente kartene fra middelalderen og tidlig nytid finnes i svært få kjente eksemplarer. Olaus Magnus' *Carta Marina* fra rundt 1539 finnes i bare to originaler, hvorav det ene befinner seg på Bayerische Staatsbibliothek i München i Tyskland, og den andre på universitetsbiblioteket ved Uppsala universitet i Sverige etter at det ble kjøpt opp fra en polsk samler i 1962.¹⁹ Et eksempel på sårbarheten til originale utgaver av historiske kart er *Ebstorf-mappamundiet* som brant opp i statsarkivet i Hannover etter bombing under andre verdenskrig i 1943.²⁰

1.3: Historiografi

Det er vanskelig å finne en tilfredsstillende studie av kartenes rolle i fortellingen om den historiske oppfatningen av Norden. En tidlig forsker i denne sammenheng er norske Fridtjof Nansen. I sin bok *Nord i Tåkeheimen* fra 1911 benytter Nansen seg i stor grad av kart for å illustrere ulike myter og legender om Norden, men fokuset for boken var å gi en redegjørelse av historiske forestillinger om Norden, heller enn spesifikt å undersøke hvilken rolle forestillinger spilte i kartleggingen av området. Likevel har Nansens arbeid i denne boken vært et nyttig utgangspunkt for min oppgave, da han til tider bruker kart meget flittig for å illustrere

¹⁹ Ehrensvärd 2006: 76.

²⁰ Schneider 2007: 25.

dette temaet. En nyere bok som har vært til stor nytte for oppgaven er *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* av den svenske kartografieksperten og professoren Ulla Ehrensvärd. Denne boken gir en høyst oversiktlig redegjøring av Nordens kartlegging fra antikken til 17–1800-tallet, men selv om Ehrensvärd til tider påpeker de ulike overnaturlige illustrasjonene og representasjonene på de historiske kartene, later ikke dette til å være hovedfokuset med boken, boktittelen til tross. Ehrensvärd setter forskjellige historiske kart i en historisk kontekst ved å gi oversiktlig redegjøring for de ulike kartenes opphavssituasjon, og hun skriver biografier om flere forskjellige kjente kartografer, for eksempel en lengre redegjøring om Olaus Magnus' liv.²¹ *The History of the Nordic Map* gir en fin innføring i de ulike historiske aktørene innen Nordens kartografi, og Ehrensvärd har gjort en god jobb i å samle sammen kartene i denne boken, som står som et utmerket oppslagsverk for å studere de ulike kartene i detalj. Mens jeg med denne oppgaven ønsker å analysere opphav, kontinuitet og brudd i kartenes skildring av myten om Norden, er *The History of the Nordic Map* heller en innføring i den generelle kartografihistorien over området.

Europeisk kartografihistorie er et tema flere historikere har forsket på, og man finner også flere bøker og artikler skrevet om kartleggingen av Norden. Til denne oppgaven har jeg blant annet tatt i bruk litteratur skrevet av Evelyn Edson, en pensjonert professor i historie ved Piedmont Virginia Community College, som har skrevet flere bøker om middelalderens kartografi. Hennes bok *The World Map, 1300–1492: The Persistence of Tradition and Transformation* gir for eksempel en grundig innsikt i kartografiens utvikling i middelalderen.

Boken *Monarchs, Ministers and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe* fra 1992 er en samling artikler redigert av David Buisseret som tar for seg hvordan kart utviklet seg i tidlig nytid i Italia, England, Frankrike, Spania, Østerrike og Polen. Denne boken redegjør altså ikke for kartografiske endringer for Norge eller Norden spesifikt, men tilbyr innsikt i hvordan kart over andre europeiske land endret seg i perioden, og gir dermed et relevant innsyn i Europas øvrige kartografi i tidlig nytid.

En bokserie som har vært av stor betydning både for denne oppgaven og for redegjøringen av kartografihistorie generelt, er den pågående utgivelsen av serien *The History of Cartography* redigert av J.B Harley og David Woodward. Første volum av serien ble utgitt i 1987, mens

²¹ Ehrensvärd 2006: 55–76.

volum tre av i alt seks planlagte utgivelser ble utgitt i 2007. Denne anerkjente bokserien består av en enorm samling artikler som gir et detaljert og grundig innblikk i verdens kartografihistorie. I denne serien finner man én artikkel som spesifikt omhandler skandinavisk kartografi: William R. Meads' "Scandinavian Renaissance Cartography" i volum 3, *Cartography in the European Renaissance*. I denne artikkelen går Mead grundig gjennom hovedsakelig hvordan skandinaver selv kartla Skandinavia.

En tidlig norsk forfatter som skrev spesifikt om Nord-Norges kartografihistorie var sogneprest Kristian Nissen fra Lysaker, hvis interesse for kart og kartografi førte til en rekke artikler om kartleggingen av Finnmark. Hans artikkel "Vardø og Vardøhus i eldre tid – Hva gamle karter og dokumenter beretter" fra 1960 beskriver hvordan Finnmark og spesifikt Vardøhus er omtalt gjennom tidene, og Nissen har i denne artikkelen samlet beskrivelser av Finnmark helt fra Egilssaga til Maximilian Hells beretninger.²² Artikkelen tilbyr flere gode og interessante poeng og bemerkninger angående Vardøhus' og Finnmarks historie, og Nissen forteller om flere ulike kart som beskriver disse områdene. En annen norsk forfatter på feltet er professor Thor B. Arlov ved NTNU i Trondheim, som har skrevet flere tekster om Svalbard og Nordens historie. I artikkelen "Svalbard and the early exploration of the arctic" fra boken *Voyages and Exploration in the North Atlantic from the Middle Ages to the XVIIth Century* skriver Arlov blant annet om nederlandske og engelske interesser i Norden på 1500-tallet, og er i den sammenheng inne på kartenes rolle for utforskningen av Arktis. En forsker som har skrevet spesifikt om nederlendernes oppdagelser i Norden, er nederlandske Marijke Spies, professor i 1600- og 1700-talls nederlandsk litteratur, hvis bok *Arctic Routes to Fabled Lands* handler om Olivier Brunels forsøk på å finne nordøstpassasjen til Kina på 1500-tallet. Denne boken gir også et innblikk i det mytologiske tankegodset om Norden som regjerte på denne tiden.

En annen bok jeg har benyttet meg av til denne oppgaven er *Kompassrosen – Orientering mot nord* fra 2009, redigert av Benedicte Gamborg Briså og Bente Lavold. Denne boken er en samling artikler som fokuserer på kartleggingen og oppdagelsen av Norden, belyst gjennom en rekke historiske temaer med stor relevans for mine problemstillinger.

Det er altså skrevet omfattende om kartografihistorie og historien om kartleggingen av Norden, men litteratur som konkret omhandler endringene og utviklingen i hvordan kart presenterte

²² Nissen 1960: 19, 22.

myten om Norden i tidlig nytid mangler. For å kunne redegjøre for de ulike forestillingene om Norden og hvordan disse endret seg, kommer jeg til å ta i bruk litteratur av blant andre Rune Blix Hagen, førsteamanuensis i historie ved UiT, som har skrevet omfattende om blant annet trolldomsprosessene i Norden, og om ulike forestillinger om Norden som fantes i Europa i tidlig nytid. Hans artikkel “Seventeenth century images of the True North, Lapland and the Sami: The strange adventures of a French traveler” forteller om franskmannen Pierre Martin de la Martinière som i 1671 ga ut en bok om sin reise til Norden om bord i et dansk handelsskip i 1670. Hagen beskriver i denne artikkelen de ulike mystiske og magiske hendelsene som i følge de la Martinière hendte på denne ferden og forklarer Nordens rolle som et mystisk og farlig sted i europeeres verdensbilde på denne tiden. Han bruker flere kart i denne artikkelen som eksempler på slike representasjoner av Norden.²³ Hagens artikkel “Det kongelige kysttoktet til nordområdene i 1599: bakgrunn, forløp og resultater” fra den tidligere nevnte boken *Kompassrosen – Orientering mot nord* er også relevant for min oppgave da den redegjør for den økte interessen for de nordiske områdene i den perioden jeg ønsker å skildre i min oppgave.

Studiet av de ofte dekorative, overnaturlige elementene på historiske kart er i senere tid kommet i forskningsmiljøenes søkelys, noe titlene *Sea Monsters on Medieval and Renaissance maps* fra 2013 av Chet van Duzer, og *Sea Monsters: A Voyage Around The Worlds Most Beguiling Map* av Joseph Nigg, også fra 2013, er eksempler på.

Innholdet i denne oppgaven strekker seg hovedsakelig over to historiske tema, nemlig europeisk kartografihistorie og europeiske verdensforestillinger gjennom tidene. Selv om det er skrevet omfattende både om kartleggingen av Norden og de ulike historiske forestillingene om området, finnes det lite litteratur som kombinerer disse to temaene. En grunnleggende og systematisk studie av utviklingen av det mytologiske aspektet med kartleggingen av Norden har ikke vært gjort tidligere, og det er dette jeg legger opp til med denne avhandlingen. Dette er i tillegg et meget passende og viktig historisk tema for Universitetet i Tromsø, som Norges arktiske universitet.

²³ Hagen i Andersson 2009: 141–143.

Kapittel 2: Trekk ved europeisk kartografihistorie fra antikken til tidlig nytid

2.1: Innledning

Jeg skal i dette kapittelet redegjøre kort for europeisk kartografihistorie. Hensikten med dette er å forklare opphavet til kartografiske tradisjoner, og presentere viktige aktører innen det europeiske kartografifaget. Som jeg skal se nærmere på i denne oppgaven var eldre beskrivelser av verden viktig for senere kartografer. Målet med dette kapittelet er altså å redegjøre for hvordan kartografikunsten utviklet seg frem til 1600-tallet.

2.2: Antikken

Det er svært vanskelig å gi en klart definert redegjørelse over antikkens kartografi. Mangelen på en stor del av primærkildene fra denne perioden fører til at man i mange tilfeller er nødt til å basere seg på bruken av senere kopier av tekster og kart for å få en forståelse av antikkens kartografihistorie.²⁴ Det vil da si at en stor del av det litterære tankegodset fra antikke forfattere og geografer som Anaximander, Pytheas, Eratosthenes eller Ptolemaios er overlevert oss via tolkninger og oversettelser fra senere tiders forfattere og transkribenter, med de unøyaktighetene og feiltolkninger en slik prosess kan ha medført. I første volum av bokserien *History of Cartography* skriver Harley og Woodward om vanskelighetene ved å redegjøre for antikkens kartografihistorie: «Our cartographic knowledge must therefore be gleaned largely from literary descriptions, often couched in poetic language and difficult to interpret.»²⁵ På grunn av mangelen på originaler er det altså svært vanskelig å vite nøyaktig hvordan antikke kart så ut, men vi har en del kilder som gir innsyn i de ulike antikke forfatternes tekster, og fra dem er det mulig å få et innblikk i de ulike teoriene om verden som sirkulerte på denne tiden. For antikkens grekere og romere var jorden og naturen i seg selv noe som fortjente andakt og tilbedelse. James B. Rives skriver:

According to Hesiod's *Theogony*, for example, Earth generates Sea and Heaven, and then in union with Heaven becomes the parent and ancestor of most other gods, including Sun, Moon, Dawn, and various rivers and winds as well as Olympian deities such as Zeus and Poseidon.²⁶

Tidlig geografi og verdensforståelse gikk altså ut på å sette den kjente og bebodde verden inn i en større religiøs og filosofisk sammenheng: Verden var en del av den religiøse sfæren, og å forstå verden og universet var å forstå det guddommelige. I Homers *Iliaden* (ca. 8.–7. årh. fvt.)

²⁴ Harley m.fl. i Harley og Woodward 1987a: 130.

²⁵ Harley m.fl. i Harley og Woodward 1987a: 130.

²⁶ Rives 2007: 89. Hesiods dikt *Theogonien* skrevet rundt det 8.–7. årh. fvt.

får vi for eksempel et innsyn i en del av de antikke grekernes forestillinger om verden og kosmos. Woodward forteller blant annet om den guddommelige smeden Hefaistos' skjold som representerte jorden, sjøen, himmelen og det menneskelige livet i form av et kart: «Even in this poetic form we can glimpse the use of a map, almost as a heuristic device, to bring some order into concept and observation and to codify the early Greek's reflections on the nature and constitution of their world.»²⁷ I tillegg gir diktet innsyn i datidens forestillinger om *Oikouménē*, eller *Oikumenen* – den bebodde verden sentrert rundt Middelhavet, og *Okeanos* – den store elven som omslutter dette landet.²⁸ På den øvre siden av denne jordflaten fant man menneskene og gudene, og på den motsatte siden, under menneskenes bebodde verden, fant man *Hades*, eller underverdenen.²⁹ Forestillingene om den kjente, bebodde delen av verden omringet av hav på alle kanter dominerte geografi- og kartografifaget gjennom antikken, og var i hovedsak utgangspunktet for geografi-faget i den greske antikken. Som jeg skal se nærmere på senere skulle disse begrepene holde seg gjeldende innenfor faget i lang tid fremover.

Selv om tankene omkring oikumenen og okeanos var utbredt, fantes det flere, ofte motstridende teorier om nøyaktig hvordan verden så ut. I den tidlige antikke greske perioden var kartografi og geografi i høyeste grad en teoretisk vitenskap, og på 500- og 400-tallet fvt. var emnet stort sett et tema for diskusjon og debatter mellom filosofer.³⁰ Pythagoras (ca. 580–500 fvt.) og Parmenides (ca. 600–500 fvt.) var blant de første til å foreslå at jorden var sfærisk, et konsept som ble generelt anerkjent og akseptert av de fleste geografer og astronomer rundt det 4. århundre fvt.³¹ Idéen om at jorden roterte rundt en fast akse med poler på begge sidene av kloden stammer også fra denne tidlige perioden.³²

En av de mest fremtredende geografene i antikken var Eratosthenes (ca. 276–194 fvt.), bibliotekar ved biblioteket i Alexandria, som allerede rundt år 234–192 fvt. regnet ut jordens omkrets.³³ Han kom fram til en ganske nøyaktig avregning hovedsakelig ved å studere solen og skyggene: Eratosthenes la merke til at på et spesifikt tidspunkt i året da solen stod i senit i byen Syene (dagens Aswan i Egypt), kastet den samtidig skygger i byen Alexandria, som ligger lenger nord. Ib Kejlbo skriver: «Altså måtte solstrålerne ved middagstid treffe Alexandria og

²⁷ Harley m.fl. i Harley og Woodward 1987a: 131–132.

²⁸ Nansen 1911 (faksimiletrykk 1988): 7.

²⁹ Martin 1987: 7.

³⁰ Harley m.fl. i Harley og Woodward 1987a: 138.

³¹ Kejlbo 1972: 10; Harley m.fl. i Harley og Woodward 1987a: 140.

³² Ehrensvärd 2006: 19.

³³ Ehrensvärd 2006: 23.

Syene under forskjellige vinkler. Når nu Eratosthenes kendte afstanden mellem Alexandria og Syene, kunne han ved en simpel udregning få et tal for Jordens omkrets og diameter.»³⁴ Eratosthenes var altså en tidlig pioner innen geografi og kartografi, og skrev blant annet ned hvordan man kan tegne kart ved bruken av lengdegrads- og breddegradslinjer som referansepunkt.³⁵

Etter hvert som Roma fikk økende innflytelse over Middelhavsområdet, adopterte romerske vitenskapsmenn mye av det greske tankegodset, også innenfor geografi og kartografi.³⁶ Den senromerske forfatteren Macrobius (ca. 400–500 evt.) bygde blant annet på idéer fra Parmenides (ca. 500 fvt.) og Krates fra Mallos (ca. 200–100 fvt.) når han utviklet sine tanker om jordens inndeling i soner.³⁷ Den store forskjellen mellom hellensk og romersk kartografikunst synes å være at grekernes interesse for kartografi i stor grad baserte seg på en faglig vitenskapelig tilnærming med bruk av lengdegrader og breddegrader, mens romerske kartografer fokuserte mer på den praktiske nytten av kart.³⁸ Mens greske filosofer utviklet metoder for å nøyaktig kartlegge og forstå sin egen plass på jorden og i kosmos, fokuserte romerne altså heller på kart som en hensiktsmessig måte å kontrollere og holde styr på deres stadige økende imperium.³⁹ *Peutingerkartet*, en kopi av et romersk kart fra det 4. århundre utført på 1100–1200-tallet, er et av få gjenlevende detaljerte kart hvis romerske opphav synes troverdig.⁴⁰ Dette kartet er et veikart som viser handelsruter og stoppesteder fra Roma til Kina. Kartet er langt og smalt, og heller enn å søke å skape en naturtro gjengivelse av det romerske riket, virker hensikten med dette kartet å være formidlingen av praktisk informasjon for reisende til og fra Roma.⁴¹

To av de mest kjente og ledende geografene og kartografene fra Romerrikets tidsperiode var Strabon (ca. 64 fvt.–20 evt.) og Ptolemaios (ca. 90–168 evt.). Det meste av vår kunnskap om

³⁴ Kejlbo 1972: 10–11.

³⁵ Ehrensvärd 2006: 23.

³⁶ Ehrensvärd 2006: 22–23.

³⁷ Edson 1999: 7. Kejlbo 1972: 12.

³⁸ Kejlbo 1972: 11; Nansen 1911 (faksimiletrykk 1988): 62; Dilke i Harley og Woodward 1987: 201.

³⁹ Dilke i Harley og Woodward 1987: 201.

⁴⁰ Edson 1999: 10.

⁴¹ Anvendelsen av kart i Romerriket er enda ikke fullstendig redegjort for. Selv om de fleste gjenlevende kartene med romersk opphav har praktiske og administrative formål, trenger ikke dette bety at dette var den eneste typen kart romerne tegnet. For mer informasjon se Edson 1999: 11; Edson 2007: 14; Dilke i Harley og Woodward 1987: 201–211.

antikk hellensk og romersk kartografi stammer fra Strabons *Geōgraphiká*, et litterært verk hvis formål var å samle sammen geografisk kunnskap for administrasjonen av Romerriket.⁴²

Claudius Ptolemaios (ca. 90–168 evt.), kanskje den mest velkjente av de antikke geografene og astronomene, skulle vise seg å være en av de mest innflytelsesrike forfatterne for fremtidens kartografer. Som Eratosthenes arbeidet Ptolemaios også ved biblioteket i Alexandria, og i verket *Almagest* beskrev han i detalj hvordan man kunne plassere over 8000 stedsnavn på et rutenett ved hjelp av lengde- og breddegrader. I et annet av hans verk – *Geographiké hyphégesis* forsøkte Ptolemaios å takle kartprojeksjon, et av de største problemene også innenfor moderne kartografi: Hvordan tegne et sfærisk objekt på en plan overflate.⁴³ Evelyn Edson beskriver i boken *The World Map, 1300–1492* hvordan Ptolemaios etablerte tre ulike metoder for å tegne jorden på et kart. Den første var en kjegleform, hvor lengdegradene tegnes mot et krysspunkt forbi polene i en slags rombe, og breddegradene tegnes som konsentriske sirkler. Den andre metoden var en pseudo-konisk projeksjon, hvor lengdegradene også kurvet innover mot polene. Den tredje lignet den pseudo-koniske, men baserte seg på utformingen av en *armillarsfære*⁴⁴. Ptolemaios kritiserte videre bruken av en sylindrisk projeksjon, lik Mercators projeksjon fra 1569 som vi fremdeles anvender i dag, hvor lengdegradene og breddegradene tegnes som rette linjer.⁴⁵ Ptolemaios' geografiske teknikker baserte seg altså på å plassere et stort antall stedsnavn innenfor et rutenett som skulle tegnes på en spesifikk projeksjon av jordens sfære. Mot slutten av det romerske rikets stortid forsvant mye av Ptolemaios' geografiske og astronomiske kunnskap fra de lærde i Vesten. *Geographiké hyphégesis* ble ikke kjent for det vestlige Europa igjen før på 1400-tallet da en latinsk oversettelse av bysantinske og arabiske kopier av Ptolemaios' tekster førte til at hans teknikker og teorier ble gjenoppdaget av vestlige geografer og kartografer.⁴⁶ *Geographiké hyphégesis* ble da kjent som *Cosmographia*, og som Ehrensvärd skriver fikk boken en så autoritær posisjon innen kartografikunsten at den i grunnen stod i veien for nyere geografisk kunnskap.⁴⁷

Gjenoppdagelsen av Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* er et eksempel på et av de største problemene man møter i en redegjørelse av historisk kartografi, nemlig mangelen på

⁴² Ehrensvärd 2006: 23.

⁴³ Ehrensvärd 2006: 24.

⁴⁴ Armillarsfære: Et sfærisk rammeverk av ringer som representerer lengdegrader og breddegrader.

⁴⁵ Edson 2007: 116.

⁴⁶ Edson 2007: 7, 119.

⁴⁷ Ehrensvärd 2006: 24.

originalverk fra antikken. Det vi vet om Ptolemaios' teknikker og metoder har vi altså fra oversettelser og sitater fra senere kilder, og dette er tilfelle for nesten alle geografene før middelalderen. Selv om mesteparten av de originale antikke kartene er gått tapt, kan man finne eksempler fra middelalderen som viser hvordan disse kan ha sett ut.⁴⁸ Siden mange av disse kildene ofte er middelalderske kopier av eldre tekster, inkluderer jeg disse kartene i dette kapittelet, da de gir et innblikk i geografi- og kartografikunnskapen som hang igjen fra senantikken.

2.3: Antikkens innflytelse på middelalderens kartografi

Ved inngangen til den europeiske middelalderen rundt 500 år evt. forsvant en stor del av den opparbeidede geografiske og kartografiske kunnskapen, og middelalderske tolkninger av utvalgte antikke tekster resulterte i nye idéer og konsepter for kartografikunsten. Edson skriver om kartografi og geografi i middelalderen: «The medieval conception of world geography was developed from a classical foundation made up of the speculative geography of the Greeks and the more practical, world-conquering, administrative knowledge of the Romans.»⁴⁹ Edson fortsetter med å skrive at nærmest tilfeldig bevarte tekster fra antikken skulle vise seg å bli gjeldende for kartografifaget i denne perioden. Hun foreslår for eksempel at årsaken til Macrobius' (ca.400–500 evt.) popularitet var på grunn av hans øvrige tekster om numerologi og moralitet.⁵⁰ I hovedsak kan man si at kunnskap om intrikate idéer og teknikker omkring rutenett og projeksjon var bortglemt gjennom store deler av middelalderen, mens enklere kartmodeller fra antikken skulle bli formative for kartografifaget. Denne tilbakegangen innen kartografien har fått flere forskere til å gå så langt som å si at middelalderen var en nedgangstid for utviklingen av kartografifaget, siden en stor del av antikkens geografiske kunnskap ble glemt og kristendommen innførte strenge og hemmende regler for utviklingen av naturvitenskap og geografi. Thor B. Arlov skriver for eksempel: «At least in cartographic terms, the medieval period was a time of regression.»⁵¹ Dette betyr derimot ikke at middelalderen var en periode uten geografisk og kartografisk utvikling, snarere tvert imot: Middelalderen var en periode hvor nye idéer og nytt tankegods innførte et verdenssyn som krevde detaljrike verdenskart som kunne vise befolkningens plassering i en stadig mer skremmende verden.

⁴⁸ Edson 2007: 11.

⁴⁹ Edson 2007: 11.

⁵⁰ Edson 2007: 11.

⁵¹ Arlov i Agnarsdóttir 2001: 111.

Det var hovedsakelig enkle kartmodeller som overlevde inn i middelalderen, og man finner disse kartene i middelalderske tekster av for eksempel William av Conches (ca. 1090–1154 evt.), Gautier av Metz (ca. 1200 evt.) og Ranulf Higden (ca. 1280–1364 evt.), så vel som kopier av antikke tekster av for eksempel Vergil (ca. 70–19 fvt.) og Lucanus (39–65 evt.).⁵² De antikke kartene man finner gjengitt i mange middelalderbøker er ofte enkle skjematisk tegninger som illustrerer emnet boken tar for seg. Disse kartene kunne variere i utseende, men fulgte ofte bestemte former med antikt opphav.⁵³ To av de mest vanlige av disse karttypene var såkalte *TO-kart* og *sonekart*.⁵⁴

2.3.1: TO-kart og sonekart

TO-kart er en moderne betegnelse på kart som i sin enkelhet illustrerte verden som en sirkel delt i tre deler, som bokstaven T plassert i bokstaven O (figur 2.1). De tre kontinentene Europa, Afrika og Asia er så plassert på dette kartet, vanligvis med Asia som den øverste halvdel av sirkelen, og Europa og Afrika som den nederste delen, delt av stammen i T-formen som representerer Middelhavet. Tverrstreken i T-formen representerer elvene Don og Nilen, og skiller Asia fra de andre kontinentene. Rundt landområdene ligger verdenshavet.⁵⁵ Plinius den eldre (23 evt.–79 evt.) beskriver i verket *Naturalis Historia* denne verdensinndelingen slik:

Terrarum orbis universus in tres dividitur partes, Europam Asiam Africam. origo ab occasu solis et Gaditano freto, qua inrumpens oceanus Atlanticus in maria interiora diffunditur. hinc intranti dextera Africa est, laeva Europa, inter has Asia; termini amnes Tanais et Nilus.⁵⁶

TO-kartene samsvarer altså i stor grad med det antikke greske og romerske verdensbildet, med oikumenen i midten av okeanos, og som Edson påpeker kan denne kartformen være svært gammel. Hun foreslår for eksempel at det er denne typen kart Herodotus (484–ca. 425 fvt.) henviste til, da han på 400-tallet fvt. kritiserte og latterliggjorde runde verdenskart omgitt av hav.⁵⁷

⁵² Edson 1999: 12.

⁵³ Edson 1999: 3–6.

⁵⁴ Kejlbo 1972: 13–14.

⁵⁵ Ehrensvärd 2006: 26. Elva Don i nåtidens Russland, da ofte kalt Tanais.

⁵⁶ Plinius 1961: 4–5. Oversatt av H. Rackham: «The whole circuit of the earth is divided into three parts, Europe, Asia and Africa. The starting point is in the west at the Straits of Gibraltar, where the Atlantic Ocean bursts in and spreads out into the inland seas. On the right as you enter from the ocean is Africa and on the left Europe, with Asia between them; the boundaries are the river Don and the river Nile.»

⁵⁷ Edson 1999: 4.

En av de mest kjente tekstene som inneholder denne typen verdenskart i sin enkleste form er det episke diktet *Pharsalia* skrevet av den romerske dikteren Marcus Annaeus Lucanus (39–65 evt.). Diktet omhandler borgerkrigen mellom Julius Cæsar og det romerske senatet på 40-tallet fvt. og var svært populært blant lærde i middelalderen. Middelalderske kopier av dette verket inneholder TO-kart i samsvar med et diktparti hvor Lucanus drøfter tredelingen av verdens kontinenter. Disse kartene er altså ofte meget enkle, og som Edson skriver inneholder Lucanuskartene sjelden mer enn ti stedsnavn.⁵⁸

Sonekart, eller *Makrobiske* kart, er en annen type verdenskart man finner i middelalderske tekster, og disse har sitt utgangspunkt i den tidligere nevnte antikke greske læren om verdens inndeling i soner, som antagelig stammer fra Parmenides (ca. 500–400 fvt.). Sonekartene er tegnet som en sirkel delt i fem horisontale soner: To frosne soner på polene, to tempererte eller beboelige soner, og en ubeboelig varm sone langs ekvator (figur 2.2).⁵⁹ I motsetning til TO-kartenes abstrakte og teoretiske fremstilling av verden, kan sonekartenes utseende ved første øyekast minne mer om våre moderne kart, fordi disse kartene skildrer verden orientert mot nord, og ikke minst fordi de avbilder en landmasse (ofte kalt *Antipodes*) på den sørlige halvkule hvor Afrika og Australia burde ligge. Det er derimot ikke sagt at dette innebærer at lærde i antikken og tidlig middelalder hadde en kjennskap til områdene på den sørlige halvkule; den beboelige sonen sør for ekvator på disse kartene var rett og slett en teoretisk idé. Tanken var at verden var speilvendt langs ekvator, med lignende beboelige soner på den nordlige og den sørlige halvkule, den kjente verden bodde på den nordlige, mens det på tilsvarende vis kunne bo mennesker, eller andre menneskeraser, på den sørlige halvkule. Den sterke varmen i den ubeboelige sonen i midten gjorde at enhver kontakt mellom de to beboelige sonene var vanskelig.⁶⁰ Denne tanken om verdens utseende hadde rot i flere antikke greske og romerske forfattere, men fikk i middelalderen hovedsakelig fotfeste fra Vergils (ca. 70–19 fvt.) tekst *Georgica* og Macrobius' verk *Commentarii in Somnium Scipionis* eller *Kommentar til Scipios drøm*, som var en drøfting av Ciceros (ca. 106 fvt.–43 evt.) litterære verk *De re publica*.⁶¹ Begge disse tekstene var meget populære blant middelalderens lærde og gir innblikk i den antikke sonedelingen av verden som fortsatte i varierende grad gjennom middelalderen.

⁵⁸ Edson 1999: 23.

⁵⁹ Edson 1999: 7.

⁶⁰ Edson 1999: 7; Nansen 1911 (faksimiletrykk 1988): 67.

⁶¹ Edson 1999: 24–25.

Det er viktig her å påpeke at disse to karttypene aldri var i direkte konflikt med hverandre; man kan i middelalderens kilder finne begge typene om hverandre, i tillegg til andre kartvarianter. En forfatter kunne altså bruke et TO-kart til én del av teksten, et lokalt kart over et spesifikt område til en annen, samtidig som han brukte et sonekart for å påpeke hvor i verden handlingen utspilte seg.⁶²

2.3.2: Mappaemundi, sjøkart og portolaner

TO-kartene skulle vise seg å være utgangspunktet for en helt særegen gren innen kartografihistorien, nemlig middelalderens *Mappamundi*. Fra rundt år 1120 begynte TO-kartene å bli tegnet i større format og med flere detaljer. I motsetning til eldre geografiske verk av for eksempel Ptolemaios, var hensikten med disse kartene ikke nødvendigvis å gjengi nøyaktige geografiske avstander, men heller å skildre filosofi, religion og historie i kartform.⁶³ Med tanke på kristendommens betydning for det europeiske samfunn i middelalderen, er det lett å forklare TO-kartenes popularitet innen middelalderens kartografi. Selve formen på TO-kartene brakte hentydninger til krusifikset, og orienteringen av disse kartene stemte overens med den kristne læren om at Edens hage befant seg lengst øst i verden og dermed fortjente plassering øverst på kartet.⁶⁴ Sist men ikke minst kunne man i midten av kartet plassere middelalderens viktigste by og kristendommens fødested: Jerusalem. *Ebstorf-mappamundiet* fra 1200-tallet er til og med formet som Jesus, med hodet på toppen, hender på sidene og føtter på bunnen av kartet (figur 2.3).⁶⁵

I periferien på disse kartene kan man ofte finne tegninger av ulike mytologiske monstre, fabeldyr og fortellinger som samsvarer med de ulike områdene. På det tidligere nevnte *Hereford-mappamundiet* fra rundt 1290–1300, finner man Norden symbolisert med en tegning av en bjørn helt til venstre på kartet (figur 1.1).⁶⁶ Ved siden av denne bjørnen finner man en halvøy med bilde av en skigående mann med den latinske teksten «super egeas currit» som antas å bety «han springer over vann». Ved siden av mannen finner man en avbildning av en ape med teksten «simea» – ape på latin.⁶⁷ Befolkningen lengst nord i verden hadde siden

⁶² Edson 1999: 3.

⁶³ Edson 2007: 14; Ehrensvärd 2007: 26.

⁶⁴ Edson 1999: 5; Edson 2007: 20.

⁶⁵ Gervais av Tilbury? Ca. 13. årh. [kart].

⁶⁶ Richard av Haldingham ca. 1290 [kart]; Ehrensvärd 2006: 19, 22. Fra antikk gresk astrologi og mytologi: Bjørn på gammelgresk er Arctos, som ga navn til stjernebildet Arctos (Store Bjørn, hvorav karlsvogna er en del) og stjerna Arcturus. Arktis er en videreføring av dette begrepet.

⁶⁷ Richard av Haldingham ca. 1290 [kart].

antikken vært kjent blant europeiske lærde for å være kortvokste og kledd i skinn og pels, og betegnelsen *pygmé* ble ofte brukt om de som bodde her. Ut fra konteksten antas avbildningen av en ape i disse nordlige områdene av flere å symbolisere samer eller inuitter.⁶⁸

Evelyn Edsons bok *The World Map, 1300–1492* som i stor grad fokuserer på mappaemundier, forklarer at nøyaktige avstander og geografiske plasseringer ikke var det viktigste for disse kartene: «A grid-based map implies that all points on the surface of the earth are of equal importance, a concept that did not harmonize with the hierarchical world view of the mappaemundi.»⁶⁹ På *Herefordmappamundiet* som i dag befinner seg i Herefordkatedralen i England er for eksempel Jerusalem tegnet mye større enn byen egentlig var, hovedsakelig på grunn av dens betydning, og fordi tegneren av kartet ønsket å skildre så mange bibelske detaljer fra dette området som mulig (figur 2.4). Dette gikk altså på bekostning av andre og ifølge karttegneren mindre viktige geografiske punkter, som ble krympet og i stor grad plassert der det var plass til dem.⁷⁰ Selv om *Herefordmappamundiet*, som Woodward påpeker, til en viss grad forsøker å plassere geografiske stedsnavn på de riktige stedene, er hovedfokuset altså å sette verden inn i en større religiøs og historisk sammenheng.⁷¹ Som et verktøy for å beregne avstander mellom geografiske punkter, er mappaemundier høyst ubrukelige. Woodward skriver at tegnerne av mappaemundier i sin samtid ikke en gang ble regnet som kartografer, og at de gjenlevende mappaemundiene man finner i manuskripter fra middelalderen som regel ble tegnet av samme hånd som skrev tekstene.⁷² Det var altså ikke ansett som nødvendig å benytte seg av spesialtrente karttegnere for produksjonen av denne typen kart. Mappaemundiene var, som Edson skriver, rett og slett et forkortet leksikon: «The advantage of the form was that one could see the world all at once [...]».⁷³

For en sjøfarer ville altså et mappamundi være høyst unyttig for planleggingen av en sjøreise, noe som førte til en annen av middelalderens kartoppfinnelser: Sjøkart og *portolaner* (figur 2.5). I motsetning til mappaemundier, finner man på sjøkartene fra senmiddelalderen få mytologiske eller bibelske referanser, ei heller har de en bestemt orientering mot nord eller øst; stedsnavnene er skrevet slik at man leser dem etter hvert som man roterer kartet.⁷⁴ Benedicte

⁶⁸ Ehrensvärd 2006: 30.

⁶⁹ Edson 2007: 18.

⁷⁰ Edson 2007: 18–20.

⁷¹ Woodward i Harley og Woodward 1987: 288.

⁷² Woodward i Harley og Woodward 1987: 286.

⁷³ Edson 2007: 30.

⁷⁴ Edson 2007: 35; Campbell i Harley og Woodward 1987: 377.

Gamborg Briså sammenligner denne måten skildre stedsnavn på med moderne t-banekart: «[...] in which the order of the stations is the most important information and where directional changes are only included if they are pronounced and if the size of the map allows for it.»⁷⁵ Disse kartenes formål var altså å være praktiske hjelpemidler for reisende på sjøen, og *kompassroser*, *vindroser*⁷⁶ og *loksodromer*⁷⁷ er kjennetegn ved disse kartene.⁷⁸ Det eldste bevarte sjøkartet av denne typen er *Pisakartet* fra rundt 1275–1300, som avbilder middelhavsområdet med stor nøyaktighet, med et linjennettverk av standardiserte lengdemål for å hjelpe sjøfarende.⁷⁹ Portolanene fra denne perioden skildrer den samme informasjon som disse sjøkartene, men som en reisebeskrivelse i tekstform.⁸⁰ Opphavet til denne typen detaljerte kart er uvisst, og en antikk kilde er sannsynlig, men ikke uproblematisk. Som Edson påpeker hadde både stedsnavn, handelsruter, måleenheter og vindheter endret seg fra antikken til middelalderen, og antikke sjøkart ville derfor være av begrenset nytte for middelalderens sjøfarende. Edson foreslår at disse kartene rett og slett var kulminasjonen av geografisk kunnskap og erfaring fra ulike sjøfarende i Middelhavet.⁸¹

2.4: Kartografi mot slutten av middelalderen

Mot slutten av middelalderen hadde altså kartene utviklet seg til ulike grener: Mappaemundiene skulle fungere som leksikon ved å skildre historie og religion i et geografisk rammeverk, mens sjøkartene og portolanene skulle benyttes som geografiske hjelpemidler for sjøfarende. Felles for begge typene er fokuset på middelhavsområdet.

Et annet interessant poeng å merke seg ved disse to ulike typene kart er at de ikke tok over rollen tidligere forbeholdt TO-kart og sonekart. Selv om mappaemundi, sjøkart og portolaner var mer detaljerte kunne middelalderske forfattere enda finne behov for å inkludere for

⁷⁵ Briså 2010: 22.

⁷⁶ *Kompassrose, vindrose*: Kryss på kart som viser himmel- og vindretninger på spesifikke steder, for å hjelpe med sjøfartsnavigasjon. Kartene inkluderte ofte én dekorert kompassrose og flere vindroser. (Viktig å merke at en vindrose i moderne tid også har en annen betydning, som et søylediagram som viser vindstyrke.)

⁷⁷ *Loksodrom*: Linje på en sfære som krysser alle lengdegradene i samme vinkel. På en globus vil en loksodrom fremstå som en spiral, mens på et kart tegnet etter Mercator-prosjeksjonen vil den være en rett linje. Man kan anse strekene i kompass- og vindrosene som loksodromer, og rutenettet som disse strekene utgjør, var til bruk for navigasjon på havet.

⁷⁸ Campbell i Harley og Woodward 1987: 395.

⁷⁹ Edson 2007: 34–35.

⁸⁰ Edson 2007: 37. Sjøkart og portolaner: Mens Campbell og Woodward bruker betegnelsen portolan på både sjøkartene og reisebeskrivelsene i tekstform, bruker Edson disse to forskjellige begrepene for å skille mellom de to karttypene.

⁸¹ Edson 2007: 41–42.

eksempel enkle TO-kart i sine manuskripter. Dette demonstrerer etter min mening hvor viktig tradisjon var for kartografikunsten. Selv om nye typer kart fantes, var den antikke inndelingen av verden i en skjematisk TO-form enda regnet som nødvendig i kopier av eldre tekster, enda frem til trykkpressens tid.⁸² Man finner et eksempel på denne bruken av flere typer kart i en Psalterbok fra 1200-tallets England.⁸³ Denne boken ble i 1283 gitt i gave til *College of Bonhommies* i Hertfordshire fra jarlen av Cornwall, og inkluderer to verdenskart: Et mappamundi og et TO-kart.⁸⁴ Inkludert på TO-kartet er geografiske stedsnavn, byer og provinser i tekstform skrevet på hver av de tre verdensdelene, mens mappamundiet gjengir historiske, filosofiske og mytologiske elementer i et geografisk rammeverk, slik vi forventer av denne typen kart. Felles for begge er kristne motiver i ornamenteringen rundt kartene, i form av tegninger av engler som sirkulerer rundt Jesus Kristus.⁸⁵ Edson påpeker at inkluderingen av begge disse typene kart i denne boken gir et innblikk i en tid hvor verdensbildet ikke var fast bestemt.⁸⁶ Både et mappamundi og et TO-kart ville for den middelalderske leseren representert et tilfredsstillende verdensbilde, begge gir enkel geografisk informasjon, begge opprettholder det tradisjonelle synet på oikumenen og begge er orientert mot øst. Ikke minst kan man argumentere for at begge kartene må ha vært godkjente ut fra et kristent verdensbilde, ikke bare på grunn av de kristne motivene i ornamenteringen rundt det geografiske bildet, men også fordi begge var inkludert i en kristen bønnebok. For kristne lærde i middelalderen fantes det altså ikke en fast bestemt måte å kartlegge verden på. Både TO-kart og mappaemundier samsvarte og korresponderte med det kristne verdensbilde.

Som for antikken, er det vanskelig å gi en komplett nøyaktig fremstilling av middelalderens kartografihistorie, rett og slett fordi en stor del av kartene fra også denne perioden har gått tapt.⁸⁷ Som jeg har gitt eksempler på i dette kapittelet, vet vi likevel en del om middelalderens kartografi. Kristendom og arven fra antikk kartografi spilte en stor rolle i utviklingen av kartene på denne tiden, og var utgangspunktet for middelalderens særegne kartform – mappamundiet. Det fantes ikke et fast bestemt og geografisk nøyaktig avbildet verdenskart, slik Ptolemaios arbeidet med i det første århundret evt. Med unntak av sjøkartene og portolanene var en stor del av kartenes bruksområde rett og slett som tematiske kristne gjengivelser av verden. Sjøkartene

⁸² Edson 1999: 14.

⁸³ Psalterbok – Bønnebok.

⁸⁴ Edson 1999: 137. TO-kartet i denne boken klassifiseres av Edson som et *listekart* på grunn av den store mengden tekst på de tre kontinentet. Kartet er likevel i den vanlige TO-formen.

⁸⁵ Edson 1999: 135–138.

⁸⁶ Edson 1999: 137.

⁸⁷ Edson 1999: 133.

og portolanene fra høy- til senmiddelalderen representerer i seg selv et annet bruksområde for kartene, nemlig det utelukkende praktiske. I motsetning til mappaemundier, TO-kart og sonekart, var geografisk nøyaktighet nødvendig for at disse skulle kunne fungere som hjelpemidler for sjøfarende. Som jeg skal se nærmere på i neste delkapittel skulle kartenes geografiske nøyaktighet og praktiske bruksområder sammen med kartografiske tradisjoner være grunnleggende for 1400– til 1600-tallets kartografihistorie.

2.5: Renessansens gjenoppdagelse av antikke tekster

Rundt år 1459 tegnet den venetianske kartografen Fra Mauro (død ca. 1464) sitt verdenskart, som ved første øyekast minner om et tradisjonelt mappamundi i utseende, men som ved nærmere analyse viser en stor utvikling for kartografifaget i renessansen (figur 2.6).⁸⁸ Både Evelyn Edson og David Woodward bruker dette kartet i sine utgivelser som et eksempel på akkurat denne perioden i kartografihistorien. Kartets skildring av verden avslører nemlig det økte kildematerialet kartografene på denne tiden begynte å ta i bruk. Som et vanlig mappamundi er Fra Mauros kart sirkulært, men i tillegg viser kartets skildring av Middelhavet at de middelalderske sjøkartene og portolanene er blitt benyttet som kartografiske referanser.⁸⁹ Man kan også se at kartet skildrer den asiatiske verdensdel i mye større detalj enn tidligere europeiske kart, noe som hovedsakelig var et resultat av Marco Polos beskrivelser av Asia på 1200-tallet.⁹⁰ Bruken av både sjøkartenes geografiske detaljer og de nye oppdagelsene i Asia, førte til at dette kartet skildret verden mye mer nøyaktig enn tidligere mappaemundier. Den siste og kanskje viktigste utviklingen dette kartet peker mot er gjenoppdagelsen av den antikke geografen Ptolemaios' tekster. Fra Mauro referer ifølge Edson til Ptolemaios flere steder på kartet, og later til tider til å ha hatt problemer med å få hans antikke geografiske beskrivelser til å sammenfalle med middelalderens kristne verdenssyn.⁹¹ Denne blandingen av ulike kartografiske tradisjoner representerer skillet mellom kartene fra middelalderen og kartene fra renessansen og tidlig nytid, og gjenoppdagelsen av antikke tekster, og da spesielt Ptolemaios, spilte en stor rolle i denne utviklingen.

Mot slutten av middelalderen begynte enkelte antikke bøker om geografi å dukke opp i de lærde miljøene i Europa. På 1300-tallet ble Plinius' *Naturalis Historia* fra rundt 77 evt. og Pomponius

⁸⁸ Edson 2007: 141.

⁸⁹ Fra Mauro 1459 [kart]; Woodward i Harley og Woodward 1987: 316; Edson 2007: 142–143.

⁹⁰ Fra Mauro 1459 [kart]; Woodward i Harley og Woodward 1987: 316.

⁹¹ Edson 2007: 145–147.

Melas (død ca. 45 evt.) verk *De Chorographia*⁹² skrevet omkring år 40 evt., gjenfunnet av italieneren Francesco Petrarca (1304–1374).⁹³ Dette var starten på en prosess som førte antikke geografiske beskrivelser tilbake i kartografenes søkelys. I 1397 ankom en gresk kopi av den lenge glemte boken *Geographiké hyphégesis* av Ptolemaios fra Konstantinopel til Firenze.⁹⁴ I motsetning til Plinius og Mela som bare beskrev verdens geografi, inkluderte denne tidligere nevnte boken kartografiske teknikker og metoder, som på begynnelsen av 1400-tallet var banebrytende.⁹⁵ Gjenintroduksjonen av disse antikke geografiske beskrivelsene, og da spesielt de fra Ptolemaios, førte til at verdenskartene måtte tegnes om. Lengdegrader og breddegrader ble introdusert på kartene i form av rutenett, og alternative løsninger til skildringen av jordens runde form kom på banen.⁹⁶

En viktig begivenhet i spredningen av disse geografiske verkene var kirkemøtet i Konstanz 1414–1418, hvor kardinal Guillaume Fillastre av Reims (ca. 1348–1428) var blant deltakerne. Et resultat av dette kirkemøtet var spredningen av idéer og tekster blant de lærde, og som Edson påpeker var Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* og Pomponius Melas *De Chorographia* blant de mest populære bøkene.⁹⁷ Guillaume Fillastre sikret seg kopier av disse bøkene, og i hans utgaver finner man hans notater hvor han diskuterer og sammenligner disse to antikke geografene.⁹⁸ Som jeg skal se nærmere på i kapittel 3 spilte Guillaume Fillastres geografiske og kartografiske interesser en viktig rolle for kartleggingen av Nord-Europa.

Som et appendiks til Ptolemaios' verk fulgte det med flere kart som fulgte de ptolemaiske kartografiske teknikkene og viste forskjellige deler av verden. Spørsmålet om Ptolemaios faktisk tegnet disse kartene selv eller om de stammet fra middelalderske arabiske eller bysantinske kartografer er enda ubesvart.⁹⁹ Uansett hvem som tegnet de opprinnelige kartene

⁹² *De Chorographia: Om Korografi*. Korografi var i antikken og middelalderen betegnelsen på kartleggingen av begrensede områder. Ptolemaios beskrev forskjellen mellom geografi og korografi slik: «Geography is a representation in picture of the whole known world together with the phenomena contained therein. It differs from Chorography in that Chorography, selecting certain places from the whole, treats more fully the particulars of each by themselves [...]» (Ptolemaios 2011: 25. Utgaven av Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* jeg har brukt til denne oppgaven er en versjon av Donnus Nicolaus Germanus' (ca.1420–ca.1490) utgivelse av boken fra 1400-tallet, oversatt til engelsk av Edward Luther Stevenson i 1932 og gitt ut på ny i 2011.)

⁹³ Edson 2007: 115.

⁹⁴ Edson 2007: 114. Dalché i Woodward 2007: 287.

⁹⁵ Woodward i Harley og Woodward 1987: 316; Edson 2007: 116.

⁹⁶ Edson 2007: 118–119.

⁹⁷ Edson 2007: 120.

⁹⁸ Edson 2007: 120–127.

⁹⁹ Dilke i Harley og Woodward 1987: 189–190.

introdusert til den vestlige verden på begynnelsen av 1400-tallet, representerte de en revolusjon for kartografifaget. Mens verdenskartene i middelalderen som regel tegnet Jerusalem som verdens sentrum, hadde ikke den ptolemaiske karttypen et tilsvarende midtpunkt.¹⁰⁰ Som Edson skriver: «Jerusalem, which had dominated the later mappaemundi, was now just one more location on the grid.»¹⁰¹ Fokuset på disse kartene var den geografiske, og ikke den kosmologiske skildringen av verden. Ptolemaios' anvendelse av rutenett på faste projeksjoner av jordens overflate ble raskt adoptert av vestlige kartografer, som fra nå av forsøkte å tegne en så nøyaktig avbildning av jorden som mulig, etter retningslinjer basert på verkene av Ptolemaios, Pomponius Mela og Plinius.¹⁰²

1400-tallet var videre en periode med enorme geografiske oppdagelser.¹⁰³ Portugiserne reiste mot sør og oppdaget at det bodde mennesker langs kysten av Vest-Afrika, et område tidligere avfeid som for varmt for menneskelig aktivitet.¹⁰⁴ Fra øst kom det flere og flere beskrivelser av land som *Tartaria*, *Cathay* og *Java*.¹⁰⁵ Sist men ikke minst ble det amerikanske kontinentet oppdaget i 1492 av den italienske seileren Christoffer Columbus.¹⁰⁶ Fra Mauros kart viser oss at kartografene på 1400-tallet forsøkte å plassere ptolemaisk geografi på et middelaldersk verdensbilde, men etter hvert som verden ble større måtte kartene endres (figur 2.6). Den middelalderske sirkulære formen på oikumenen ble utdatert, og nye kart måtte tegnes. På denne tiden ble altså Europa mer utadvent og ekspanderte mot fjerne landområder i sør, vest og øst, men internt stod nordområdene igjen som et kartografisk mysterium.

2.6: Tabulae Modernae og nederlandsk kartografi

Tabulae Modernae er navnet på nye kart lagt til utgivelser av Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* på 1400-tallet, som kom i tillegg til bokens allerede eksisterende kartmateriale.¹⁰⁷ Disse nye kartene fulgte ptolemaiske retningslinjer, men var ikke kopier av de originale ptolemaiske kartene. Etter hvert som kartografer fikk økt kunnskap om verdens geografi ble nye kart tegnet, både av lokale områder, verdensdeler og verden generelt. De ptolemaiske teknikkene ble i løpet av 1400- og 1500-tallet forbedret og utviklet, og ved inngangen til 1500-

¹⁰⁰ Edson 2007: 231.

¹⁰¹ Edson 2007: 119.

¹⁰² Edson 2007: 119–120.

¹⁰³ Ehrensvärd 2006: 48.

¹⁰⁴ Edson 2007: 208.

¹⁰⁵ Edson 2007: 113.

¹⁰⁶ Edson 2007: 227.

¹⁰⁷ Harley i Harley og Woodward 1987: 7.

tallet ble de nye *Tabula Modernae* etterhvert regnet som mer korrekte enn de eldre ptolemaiske kartene. Ved slutten av 1500-tallet var de originale ptolemaiske kartene ikke regnet som stort mer enn utdaterte antikviteter.¹⁰⁸ Men på andre halvdel av 1400-tallet var altså Ptolemaios ennå regnet som den ledende autoritet innen kartografi, og hans beskrivelser av verden ble brukt både som modeller for nye kart, og som utgangspunkt for kartografisk utdanning og utvikling.¹⁰⁹

Denne nye måten å tegne kart revolusjonerte kartografifaget i renessansen, og mens det tidligere hadde eksistert flere forskjellige måter å tegne verden: Geografisk som portolanene og sjøkartene, kosmologisk som *mappaemundiene*, og tematisk som de enkle TO-kartene og sonekartene, kan man fra kartmaterialet fra 1500-tallet se at den ptolemaiske måten vant fram. Kartene ble fra denne perioden stort sett tegnet som geografiske skildringer av verden, ingen steder var viktigere enn andre, og kartene ble mer og mer detaljerte etter hvert som nye kart ble tegnet. Dette betydde derimot ikke at bibelske og mytologiske elementer ikke fant sin vei til kartene fra 1400-tallet og senere. Man finner fortsatt tekster og illustrasjoner av myter, legender og overtro på kart helt frem til moderne tid.

For 1400- og 1500-tallets kartografer var den konstante forbedringen av kart hovedfokuset, og i tillegg til de antikke geografenes skildringer av verden hentet man ny informasjon fra moderne kilder.¹¹⁰ Et viktig poeng som Patrick Gautier Dalché trekker frem i sin artikkel “The Reception of Ptolemy’s Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)” er at forbedringen av kartene i denne perioden ikke nødvendigvis baserte seg på å bruke de ptolemaiske metodene for å tegne et bilde av den moderne verden, men heller det motsatte. Dalché skriver: «Modernizing Ptolemy, in effect, meant improving the geography and cartography of classical antiquity; it did not mean using the Ptolemaic method to construct an *imago mundi* that more closely reflected contemporary “reality.”».¹¹¹ Med andre ord kan man si at kartografene fra 1400-tallet og senere oppdaterte og forbedret selve kartleggingen av verden, men det antikke verdensbildet var fortsatt i fokus. Ptolemaios’, Plinius’ og Pomponius Melas beskrivelser var enda regnet som viktige kilder til kunnskap om verden.¹¹²

¹⁰⁸ Harley i Harley og Woodward 1987: 7.

¹⁰⁹ Dalché i Woodward 2007: 318–319.

¹¹⁰ Dalché i Woodward 2007: 324.

¹¹¹ Dalché i Woodward 2007: 324.

¹¹² Dalché i Woodward 2007: 360.

På denne tiden begynte forskjellige europeiske nasjoner å etablere egne kartografiske sentre for utveksling av geografiske idéer og undervisning i kartografiske metoder. Kartografer fra hele Europa flokket til Nürnberg og Wien i Tyskland, London i England og ikke minst de nederlandske og belgiske byene Louvain, Antwerpen og Amsterdam.¹¹³ Den internasjonale utvekslingen av kartografiske idéer begynte å florere på 1500-tallet, og mens den nederlandske Jodocus Hondius (1563–1612) lærte sitt yrke i London, reiste den engelske kartografen og geografen John Dee (1527–ca. 1608) til Louvain i 1547 for å lære fra kartografene der.¹¹⁴ En av kartografene som arbeidet i Louvain på denne tiden var den berømte Gerard Mercator (1512–1594). Problemet med en tilfredsstillende avbildning av et sfærisk objekt på en plan overflate var på 1500-tallet som i dag enda ikke fullstendig løst. Introduksjonen av Ptolemaios' geografiske verker ga folk forslag og teknikker, men det var ikke før utgivelsen av Mercators verdenskart i 1569, at det dukket opp en projeksjonsteknikk kartografer i stor grad kunne enes om (figur 2.7).¹¹⁵ Mercatorprojeksjonen som den ble kalt, var til tross for utbredt bruk helt fram til i dag, ikke ment til annet bruk enn navigasjon på havet, men den ble likevel meget populær på kartene fra slutten av 1500-tallet.¹¹⁶

Etter hvert som kartografifaget på 1500-tallet utviklet seg over hele Europa, var det i Nederland at også en annen av de store utviklingene innen faget tok sine første skritt, nemlig utgivelsen av atlas. I tillegg til utviklinger innen selve kartografifaget, gjorde trykkekunsten fra andre halvdel av 1400-tallet kartene mer utbredte.¹¹⁷ I motsetning til middelalderens og den tidlige renessansens håndkopierte manuskriptkart, førte trykkekunsten til at produksjonen av kart på 1500-tallet ble billigere og dermed mer tilgjengelige for flere enn de hadde vært tidligere.¹¹⁸ Nye markeder for det kommersielle salget av kart dukket opp som følge av dette, og den generelle interessen for kart steg på midten av 1500-tallet både i Nederland og i Europa generelt.¹¹⁹ Å samle disse kartene i bøker trykt i flere opplag, var en naturlig progresjon for de nederlandske kartografene.

¹¹³ Meurer i Woodward 2007: 1191–1194; Worms i Woodward 2007: 1696; Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1296–1305.

¹¹⁴ Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1296, 1311.

¹¹⁵ Snyder i Woodward 2007: 376–378.

¹¹⁶ Snyder i Woodward 2007: 378.

¹¹⁷ Meurer i Woodward 2007: 1181.

¹¹⁸ Schilder og Van Egmond i Woodward 2007: 1385.

¹¹⁹ Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1300, 1374–1375.

I 1570 ga Abraham Ortelius (1527–1598) ut sitt atlas *Theatrum orbis terrarum*, som det første av sitt slag.¹²⁰ Denne kartsamlingen ble gitt ut i Antwerpen og inkluderte 53 kart, alle tegnet av Ortelius og hans kolleger, og ofte basert på kart gitt ut av andre kartografer.¹²¹ Atlaset ble enormt populært, og innen 1641 hadde atlaset rukket å bli gitt ut i hele 40 utgaver, i forskjellige land og oversettelser.¹²² Det kommersielle salget av kart og kartsamlinger førte til stor konkurranse blant kartografene, og på slutten av 1500-tallet ga flere nederlandske kartografer ut sine egne atlas. Gerard de Jode (1509–1591) ga ut sitt i 1578 og Gerard Mercators ble utgitt i 1595.¹²³ For hver nye utgave forsøkte kartografene og utgiverne å overgå sine rivaler med bedre og mer detaljerte kart.¹²⁴ Et resultat av det kommersielle salget av disse kartsamlingene, og konkurranse mellom trykkerier, forlag og kartografer var at nye geografiske områder ble kartlagt, og eksisterende kart ble forbedret.

I løpet av 1400- og 1500-tallet kan man i tillegg se en utvikling i sjøkartene. Mens man i middelalderen hadde detaljerte sjøkart og portolaner over Middelhavet, medførte spanske, portugisiske og etter hvert også nederlandske ekspedisjoner til at også andre havområder ble kartlagt.¹²⁵ Rundt siste halvdel av 1500-tallet begynte sjømenn å bruke disse sjøkartene i tillegg til skrevne reisebeskrivelser på sine seilaser.¹²⁶ Mot slutten av 1500-tallet var Nederland en av de mektigste sjøfartsnasjonene i Europa, og republikkens reiser og handelsruter over hele verden gjorde at både sjøkart og øvrige geografiske kart produsert her var av svært høy kvalitet.¹²⁷ For eksempel var nederlenderne blant de første til å tegne sjøkart over havene i nord, og deres innflytelse over kartleggingen av Norden skal jeg komme tilbake til senere i oppgaven.¹²⁸

2.7: Oppsummering

I dette kapittelet har jeg gått gjennom hovedtrekk ved utviklingen av kartografifaget i Europa, og som jeg har forklart, forble det antikke verdensbildet viktig for senere kartografer. Et viktig poeng for denne oppgaven er kartenes hensikt. De middelalderske sjøkartene og portolanene

¹²⁰ Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1318.

¹²¹ Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1319.

¹²² Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1321.

¹²³ Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1321–1325.

¹²⁴ Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1327–1328.

¹²⁵ Schilder og Van Egmond i Woodward 2007: 1384.

¹²⁶ Schilder og Van Egmond i Woodward 2007: 1384; Fernández-Armesto i Woodward 2007: 750.

¹²⁷ Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1305.

¹²⁸ Schilder og Van Egmond i Woodward 2007: 1385.

viser at kart ble brukt som praktiske hjelpemidler på denne tiden, men de mange tematiske konseptuelle kartene viser i tillegg at dette ikke var kartenes eneste formål. Det fantes altså både kart som forsøkte å skildre verden så nøyaktig geografisk som mulig og kart som skildret fortellingen, eller mytologien, om verden.

På 1400-tallet begynte tegnerne av konseptuelle kart å ta i bruk retningslinjer basert på antikke kilder som nylig hadde kommet tilbake til den vestlige lærde verden. Portolanene forsvant ikke, men produksjonen av mappaemundier forsvinner, etter hvert som kart tegnet etter antikke retningslinjer blir flere. Mappaemundienes rolle blir med andre ord absorbert inn i et mer moderne kartografifag. Mens mange kart i middelalderen for det meste fokuserte på en kosmologisk skildring av verden, begynte kartografene på 1400- og 1500-tallet å sette denne kosmologiske skildringen inn i mer oversiktlige system basert på lengdegrader og breddegrader hovedsakelig formulert av Ptolemaios. Woodward beskriver denne utviklingen slik: «The three frameworks of maps—monastic, nautical, and Ptolemaic—which had for a while each enjoyed a separate and parallel development, came together in the fifteenth century and set the stage for the technical advances of the Renaissance.»¹²⁹ Introduksjonen og spredningen av de antikke geografenes verker blant de europeiske lærde på 1400-tallet, førte til at kartografifaget som vitenskap utviklet seg drastisk i løpet av 1500-tallet. Ikke minst kan man se fra nederlandske kart over Nord-Europa, at deres kunnskap om nordområdene var svært stor og nederlenderne skulle spille en viktig rolle i kartleggingen av Norden, noe jeg skal gå nærmere inn på i de neste kapitlene.

Kartografihistorien frem til det 17. århundret så altså flere store utviklinger, både teknologiske og kommersielle. Kartene ble bedre, mer nøyaktige og i tillegg mer vanlige. Som jeg skal gå gjennom i denne oppgaven, kan man likevel se at antikke og middelalderske verdensbeskrivelser skulle holde seg gjeldende i lang tid, og da ikke minst over Norden.

¹²⁹ Woodward i Harley og Woodward 1987: 318.

Kapittel 3: Kartleggingen av Norden i antikken og middelalderen

3.1: Innledning

I dette kapitlet skal jeg gå gjennom de tidligste stadiene i kartleggingen av Norden, fra de første beskrivelsene av regionen fra antikke greske og romerske kilder, til middelalderens mappaemundier og sjøkart. Disse tidsperiodene var toneangivende for senere kartografi, og mange geografiske myter og teorier om Norden stammer fra tidlige beskrivelser av regionen.

3.2: Hyperborea – det mytiske nord

Rundt år 320 fvt. seilte den greske Pytheas fra sin hjemby Massalia (dagens Marseille) mot de nordligste kystene av Europa.¹³⁰ Reisen førte ham langs kysten av dagens Frankrike og mot de engelske øyer, hvor han skal ha møtt innfødte som kalte seg selv *Pretani*.¹³¹ Fra England seilte han seks dager videre nordover, til et land han kalte *Thule*, som lå i nærheten av det frosne havet, hvor dagene og nettene varte i seks måneder hver.¹³²

Slik går fortellingen om de antikke europeernes angivelig første møte med Norden. Da Pytheas kom tilbake til Massalia skal han ha skrevet boken *Om Havet* (τὰ περὶ τοῦ Ὠκεανοῦ), men denne er dessverre gått tapt. Vår kunnskap om hans reise stammer derfor fra andre antikke forfattere som refererte til hans verk.¹³³ Pytheas' innflytelse på de antikke forfatternes beskrivelser av Norden kan sees i verkene av Polybios (ca. 203–120 fvt.), Geminus av Rhodos (rundt det første årh. fvt.), Plinius, Diodorus (arbeidet rundt år 50 fvt.) og ikke minst Strabon, som var notorisk kritisk til Pytheas' fortellinger og avfeide dem som løgner.¹³⁴ Uansett om de antikke forfatterne trodde på Pytheas eller ikke, skulle hans beskrivelser av Norden vare i lang tid etter hans død. Som jeg nevnte i kapittel 1 var Thule en selvskreven del av kartene over Norden frem til tidlig nytid. Hva Thule egentlig var, vet vi ikke helt sikkert, men det finnes flere teorier. Woodward forklarer at selv om historikere i dag stort sett er enige om at Pytheas' reise fant sted, vet vi ikke nøyaktig hvor han reiste når han dro fra England eller hva han mente med Thule. Harley, Woodward og Cunliffe foreslår at Thule var Island, mens Nansen og

¹³⁰ Ehrensvärd 2006: 22.

¹³¹ Cunliffe 2002: 71, 95.

¹³² Cunliffe 2002: 127.

¹³³ Cunliffe 2002: 3.

¹³⁴ Harley m.fl. i Harley og Woodward 1987b: 150; Cunliffe 2002: 74–75. 126; Ehrensvärd 2006: 23.

Ehrensvärd argumenterer for at Thule var Norge.¹³⁵ Men hva var det egentlig Pytheas reiste mot? Hva lå ifølge det antikke verdensbildet i de nordligste delene av verden?

En av de tidligste beskrivelsene av Norden stammer fra antikke greske fortellinger om personifiseringen av nordavinden som kong Boreas, guden som rådde over den høye fjellkjeden de Riphæiske fjell i nord. Fra denne fortellingen stammer også en av de tidligste omtalene av et nordisk folkeslag: *Hyperboreanerne*, som bodde i Hyperborea aller lengst nord på oikumenen, forbi Boreas' fjellkjeder hvor den kalde vinden ikke kunne nå dem.¹³⁶ Nansen skriver at de Riphæiske fjellene nevnes av blant andre Hippokrates (470–364 fvt.), som sa at området Skytia strakk seg så langt nord som til denne fjellkjeden, som ligger under stjernebildet Store Bjørn.¹³⁷ Herodotus fortalte i sin bok *Historien* at gudinnen Leto stammet fra Hyperborea, og at hennes sønn guden Apollo, reiste nordover og bodde med hyperboreanerne i ett år.¹³⁸ I boken *Nord i Tåkeheimen* redegjør Fridtjof Nansen grundig for de antikke fortellingene om hyperboreanerne. Han skriver blant annet at det ble fortalt at de bodde på øya *Elixoia* i de nordligste havene:

Til denne hellige ø kom Apollon hvert nittende år, efter nogen kilder kom han gjennom luften i en vogn trukket av svaner. Under sit besøk slog guden selv kitharaen og danset uten ophør fra vårjevndøgn indtil Pleiadens opgang. Boreaderne var arvelige konger på øen, og tillike forstandere for helligdommen; de var efterkommere av Boreas og Khione. Tre kjæmpebrødre, seks alen høie, forrettet prestetjenesten. Når

¹³⁵ Ehrensvärd 2006: 23; Nansen 1911 (faksimiletrykk 1988): 46; Harley m.fl. i Harley og Woodward 1987b: 150. Mangelen på de bevarte beskrivelsene fra Pytheas selv, gjør at det er vanskelig å vite nøyaktig hvor Thule kan ha vært, men Barry Cunliffe forklarer i boken *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek* fra 2001 at det i dag i hovedsak finnes tre teorier om hva øya Thule egentlig var: Island, Norge eller Shetland. Shetland-skolen baserer seg på at det ville vært usannsynlig at Pytheas kunne klart å seile lengre nord for England enn dette, i tillegg til at Tacitus i boken *Agricola* fra år 98 evt. nevner at Thule ble sett fra Orknøyene, noe som passer med Shetlands beliggenhet. Cunliffe påpeker også at Pytheas' beskrivelser av solens høyde på himmelen kan tilsvare Shetlands breddegrader. Tilhengere av at Thule var Norge baserer dette blant annet på Pytheas' angivelige beskrivelser av dyrket jord og bier i regionen, noe som utelukker det da ubebodde Island. I tillegg passer Strabons beskrivelser av Pytheas' 6 dagers reise nord fra England bedre med avstanden mellom Norge og England, enn mellom Norge og Island. I tillegg til Ehrensvärd var Fridtjof Nansen i sin bok *Nord i Tåkeheimen* fra 1911 en sterk talsmann for denne teorien. Nansen påpeker at Pytheas' beskrivelser av Thule som en øy ikke bare er usikre, men også at dette ikke nødvendigvis utelukker Norge som en mulighet: En innseiling fra havet kan føre til at Norges og Skandinavias utseende kan misforståes som en øy. Barry Cunliffe selv mener Pytheas' Thule var dagens Island, dette baserer han blant annet på at Thule angivelig lå nord for England (Norge ligger mot nordøst), beskrivelser av midnattsolen og polarsirkelen, i tillegg til det frosne havet som nevnes av Strabon. Cunliffe påpeker at Strabon ikke nødvendigvis nevner dyrket jord i samsvar med Thule, og at det frosne hav er mye lengre unna kysten av Norge enn Island. For mer informasjon se Cunliffe 2002: 116-135 og Nansen 1911: 33-48.

¹³⁶ Ehrensvärd 2006: 19; Nansen 1911 (faksimiletrykk 1988): 12.

¹³⁷ Nansen 1911 (faksimiletrykk 1988): 11.

¹³⁸ Ehrensvärd 2006: 20–22.

de bragte offeret og sang de hellige hymner til kitharklang, kom det fra de Rhipaiiske Fjelde hele skyer av svaner som omkredset templet, slog sig ned på det, og istemte den hellige sang.¹³⁹

Det ytterste nord var altså på denne tiden i aller høyeste grad regnet for å være et mytisk sted, hvor gudene dro og nordavinden ikke bet. Når Pytheas satte seil mot nordligere strøk ville han nok vært klar over disse fortellingene, og Pytheas' egne erfaringer om mystiske lysfenomener og frossent hav bremsset nok heller ikke forestillingen om det overnaturlige nord. Sammen med de greske mytologiske beskrivelsene, skulle Pytheas vise seg å bli meget innflytelsesrik for senere kartografiske og geografiske skildringer av regionen. For eksempel i boken *Naturalis Historia* fra rundt 77 evt. skrev Plinius om Pytheas' Thule som han forklarte lå lengst nord av alle de kjente øyene.¹⁴⁰ Plinius skulle også, i tillegg til Pomponius Mela og Ptolemaios, bidra til ytterligere informasjon om nordområdene.

3.3: Romerske geografiske beskrivelser av Norden

Fra det første århundre evt. finner vi flere geografiske beskrivelser av Norden. Mangelen på bevart romersk kartmateriale gjør at disse kildene hovedsakelig er skriftlige.¹⁴¹ På tross av denne mangelen på kart, gir disse bøkene ofte meget detaljerte geografiske beskrivelser, også av Norden.¹⁴² I disse verkenes skildring av Norden finner man blant annet de første beskrivelsene av Østersjøen og Nordsjøen.¹⁴³ Plinius skrev: «mons Saevo ibi immensus nec Ripaeis iugis minor inmanem ad cimbrorum usque promunturium efficit sinum qui Codanus vocatur refertus insulis quarum clarissima est Scatinavia, [...]».¹⁴⁴ Dagens Østersjøen eller Kattegat blir altså her beskrevet som bukta *Codanus*, og Skandinavia blir beskrevet som den mest berømte øya nord for dette. Navnet Codanus brukes også av Pomponius Mela, som skrev at denne bukta lå over den tyske elven Elbe.¹⁴⁵ Ptolemaios ga liknende beskrivelser av området: «Towards the east of the Cimbrian peninsula are four islands which are called Scandia [...]».¹⁴⁶

¹³⁹ Nansen 1911 (faksimiletrykk 1988): 13. Denne fortellingen har Nansen ifølge eget utsagn hentet fra den antikke forfatteren Hekataios fra Abdera (rundt 300 fvt.).

¹⁴⁰ Plinius 1961, bok iv: 198–199.

¹⁴¹ Vi vet som sagt ikke om kartene inkludert i Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* ble tegnet av Ptolemaios selv eller av senere kartografer. Dilke påpeker i sin artikkel "Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires" at verken Plinius' eller Pomponius Melas bøker var ment å inneholde kart. (Dilke i Harley og Woodward 1987: 242, 255.)

¹⁴² Dilke i Harley og Woodward 1987: 243.

¹⁴³ Dalché i Woodward 2007: 303.

¹⁴⁴ Plinius 1961, bok iv: 192–193. Oversatt av H. Rackham: «Here there is an enormous mountain, the Saevo, as big as those of the Ripaeian range, which forms an enormous bay reaching to the Cimbrian promontory; it is named the Codanian Gulf, and is studded with islands. The most famous of these is Scandinavia.»

¹⁴⁵ Mela 2003: 76; Dilke i Harley og Woodward 1987: 255.

¹⁴⁶ Ptolemaios 2011: 65.

I likhet med Plinius kaller altså Ptolemaios dagens Danmark for *Cimbria*, og han plasserer Skandinavia nord for dette.

Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* gir flere geografiske beskrivelser av Norden. I kapittel 5, hvor Ptolemaios gjør rede for regionen *Sarmatia* skriver han:

European Sarmatia is terminated on the north by the Sarmatian ocean adjoining the Venedicus bay, and by a part of the unknown land, [...] The terminus of its maritime coast is located on that parallel extending through Thule, which parallel is the terminus of the known sea.¹⁴⁷

I stedet for navnet Codanus, bruker Ptolemaios betegnelsen *Venedicus bay* for Østersjøen. Det er viktig å påpeke at Ptolemaios hovedsakelig mente at denne boken skulle brukes som en guide for kartografer, og de fleste av hans geografiske beskrivelser kommer i form av koordinater. I artikkelen "The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy" av Dilke, finner man en gjenskapelse av verden slik Ptolemaios forklarte den. Jeg inkluderer en faksimile av dette kartet i appendikset til oppgaven så man lettere kan forstå hvordan Ptolemaios mente Norden så ut (figur 3.1). Som vi ser fra dette kartet var store deler av nordområdene ukjent for Ptolemaios, og Skandinavia finnes kun som en øy. Synlig fra dette kartet er også hvor nært Nord-Europa tegnes til Svartehavet (*Pontus Euxinus*) og Azovhavet (*Palus Maeotis*). Fra Azovhavet kan man se at elva *Tanais* strekker seg nordover.¹⁴⁸ Plasseringen av disse stedene nær den nordlige kysten av den kjente verden skulle komme til å by på store geografiske misforståelser for flere kartografer fra 1400- og 1500-tallet, noe jeg skal komme tilbake til senere i oppgaven.

Både fra Ptolemaios' skriftlige beskrivelser, og kartene tegnet etter dem, kan vi altså se at store deler av Norden var ukjent for romerske geografer. Den noe tidligere geografen Strabon påpekte også i sin bok *Geōgraphiká* at disse delene av verden var stort sett ukjente områder.¹⁴⁹ På tross av deres usikkerhet rundt regionen ga romerske forfattere likevel beskrivelser av nordområdene som skulle prege senere kartlegging av området.

3.4: Forestillingene om Norden i antikkens geografi

På Bibliotheek der Rijksuniversiteit i Leiden i Nederland finner man et sonekart fra 1100-tallet (figur 3.2). Kartet er med et par unntak helt fri for topografiske detaljer, og ser ut som et helt

¹⁴⁷ Ptolemaios 2011: 79.

¹⁴⁸ Bunbury 1883 [kart].

¹⁴⁹ Cunliffe 2002: 126.

vanlig *makrobisk* skjematisk sonekart man kan finne i manuskripter fra middelalderen.¹⁵⁰ Chet Van Duzer fremhever dette kartet i sin bok *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps* fordi det er et av få sonekart hvor sjømonstre er tegnet inn i okeanos.¹⁵¹ I tillegg til sjømonstrene finner man flere utsagn på den nordligste sonen som gjør at kartet også er interessant som et tidlig eksempel på bruken av kart til å plassere ulike myter, legender og teorier om Norden i en geografisk sammenheng. På den nest nordligste sonen finner man Europa, identifiserbart fordi det står «Calpe – Europa»¹⁵². Ved siden av dette finner man ordet «Habitabit» som kan oversettes til beboelig, noe som tilsvarer det makrobiske klimatiske verdenssynet.¹⁵³ I tillegg til Europa er også Asia, Middelhavet og Libya plassert i denne tempererte sonen. Den nordligste sonen er beskrevet som «Inhabitabit» – ubeboelig, og det står også: «Frigida Septentrionem» - den nordlige kulden.¹⁵⁴ I tillegg er Det kaspiske hav inntegnet som en bukt mot nordøst, og under elvene som strømmer ut fra det nordligste punktet på kartet står det «Riffei Montes» – de Riphæiske fjell, som elva Tanais renner gjennom.¹⁵⁵ Kartet skildrer altså topografiske beskrivelser i form av de Riphæiske fjell, Det kaspiske hav, elva Tanais og et vannutløp fra Nordpolen.¹⁵⁶

Kartets avbildning av Tanais, Det kaspiske hav og de Riphæiske fjell har svært mange likheter med antikke geografiske beskrivelser av nordområdene, og det er tydelig at antikke forestillinger om Norden har vært en innflytelse for tegneren av kartet. Tanais var det antikke navnet på elva Don i Russland, og som dets inkludering på både sonekart, TO-kart og senere mappaemundier viser til, var dette regnet for å være et viktig topografisk element for middelalderens kartografer. Tanais skulle ifølge mange lærde ha sitt utspring fra et sted i nord, og den kunne ofte kobles sammen med de Riphæiske fjell, slik den også er på dette kartet. Den greske mytologien omkring Norden og de Riphæiske fjell ble videreutviklet av romerske forfattere som Plinius den eldre (23 evt.–79 evt.), Ptolemaios (ca. 90–168 evt.) og Pomponius Mela (død ca. 45 evt.). Disse forfatterne var lenge stort sett glemt blant vestlige lærde, men en stor del av deres geografiske beskrivelser og forestillinger ble overlevert middelalderen gjennom verkene til Macrobius, Martianus Capella (rundt 400 evt.) og Solinus (rundt 300

¹⁵⁰ Makrobisk Sonekart 12. årh [kart]. Makrobisk: Etter Macrobius, se kapittel 2.3.1.

¹⁵¹ Van Duzer 2013: 28–29.

¹⁵² Makrobisk Sonekart 12. årh [kart]. Calpe er en latinsk betegnelse for Gibraltar.

¹⁵³ Makrobisk Sonekart 12. årh [kart].

¹⁵⁴ Makrobisk Sonekart 12. årh [kart].

¹⁵⁵ Makrobisk Sonekart 12. årh [kart].

¹⁵⁶ På den tilsvarende kalde sonen på sørsiden av verden står det «Frigida australis» – «den sørlige kulden» eller «det kalde sør», og den har også et vannutløp ved Sørpolen.

evt.).¹⁵⁷ Som man kan se både ut fra dette kartet og de øvrige mappaemundiene fra middelalderen var de geografiske teoriene om Tanais og de Riphæiske fjellene fremdeles godt kjente begrep for kartografer i middelalderen, selv før gjenoppdagelsen av antikkens forfattere på 1400-tallet.¹⁵⁸

I boken *Geographiké hyphégesis* hevder Ptolemaios at både de Riphæiske fjell og elva Tanais skal ligge i området *Sarmatia*. Sarmatia strekker seg ifølge Ptolemaios fra den nordlige kysten av Svartehavet så langt nord som til breddegraden Thule, som han beskriver som slutten på det kjente hav eller den kjente verden.¹⁵⁹ I likhet med Ptolemaios plasserer Pomponius Mela de Riphæiske fjell et stykke over Svartehavet, og forteller at Tanais strømmer fra denne fjellkjeden.¹⁶⁰ I tillegg beskriver Mela Det kaspiske hav som en bukt, en del av det store verdenshavet, slik det også er avbildet på kartet.¹⁶¹ Likhetene mellom Pomponius Melas beskrivelser fra rundt år 40 evt. og kartet fra 1100-tallet viser at beskrivelser og verdensforestillinger først utviklet i antikken forble i bruk til middelalderen, og mange av dem enda lengre. Topografiske steder, stedsnavn og antropologiske beskrivelser fra antikken holdt seg i noen tilfeller gjeldende helt til 16–1700-tallet.

Pomponius Mela var en av de mest innflytelsesrike antikke forfatterne for senere geografer og kartografer, og hans bok *De Chorographia* var lenge regnet som et av kartografifagets hovedverk.¹⁶² I et kapittel av *De Chorographia* hvor Pomponius Mela beskriver den nordlige kysten av verden skriver han:

In Asiatico litore primi Hyperborei super aquilonem Riphæosque montes sub ipso siderum cardine iacent; ubi sol non cotidie ut nobis sed primum uerno aequinoctio exortus, autumnali demum occidit; ideo sex mensibus dies et totidem aliis nox usque continua est.¹⁶³

¹⁵⁷ Woodward i Harley og Woodward 1987: 299.

¹⁵⁸ Edson påpeker i boken *The World Map, 1300–1492* at man finner antydning til kjennskap om Ptolemaios' tekster i noen bøker fra middelalderen. (Edson 2007: 114.)

¹⁵⁹ Ptolemaios 2011: 79.

¹⁶⁰ Mela 2003: 32. «Ipse Tanais, ex Riphæo monte deiectus [...]» egen oversettelse: «Når det gjelder Tanais, som renner ut fra de Riphæiske fjell [...]».

¹⁶¹ Makrobisk Sonekart 12. årh.; Mela 2003: 3.

¹⁶² Dalché i Woodward 2007: 359.

¹⁶³ Mela 2003: 77. Egen oversettelse: «Langs [den nordlige] kysten av Asia, finner man først hyperboreanerne, som bor nord for de Riphæiske fjell, rett under himmelpolen. Her stiger ikke solen hver dag, slik den gjør hos oss, men bare på våren, og den går ned på høsten. De har også én dag og én natt, begge 6 måneder lange, uten avbrudd.»

Her forteller altså Pomponius Mela om folkeslaget hyperboreanerne, som sies å bo lengst nord i verden, under himmelpolen. *De Chorographia* omhandler altså ikke bare geografi, men kan også kalles et tidlig studie i antropologi. Gjennom hele boken er Mela nøye med å ikke bare beskrive geografiske og topografiske verdenselementer, men også komme med detaljskildringer av de ulike folkegruppene i verden, med deres tradisjoner og finurligheter. Mela forklarer om hyperboreanerne at de bor i hellige skoger, og at de tar sitt eget liv når de er på sitt lykkeligste ved å kaste seg fra en bestemt klippe: «Id eis funus eximium est.»¹⁶⁴ Om et annet folkeslag fra Sarmatia, kan Mela fortelle at deres kvinner slåss side om side med menn, og at de brenner av sitt høyre bryst for lettere å kunne delta i krig.¹⁶⁵ Senere i boken forteller han om folkeslagene *Oeoniae*, *Hippopodes* og *Panotios* som bor på Orknøyene. Oeoniaefolket lever ifølge Mela utelukkende på egg, hippopodene har hestehover, mens panotiene har ører så store at de dekker kroppen.¹⁶⁶ Disse fortellingene om ulike menneskeraser er ikke særegne for Mela, og man finner lignende antropologiske beskrivelser fra andre antikke bøker.

En annen kjent romersk forfatter som levde omtrent samtidig med Pomponius Mela, var Plinius den eldre (23 evt.–79 evt.). I hans store oppslagsverk *Naturalis Historia* finner man flere av de samme forestillingene om Nordens folk. I bok IV er det en beskrivelse av områdene nord for Svartehavet, hvor Plinius grundigere enn Mela redegjør for hyperboreanerne, og de later til å være uenige i årstid for soloppgang og solnedgang i nord:

[...] mox Ripaei montes et adsiduo nivis casu pinnarum similitudine Pterophoros appellata regio, pars mundi damnata a rerum natura et densa mersa caligine, neque in alio quam rigoris opere gelidisque Aquilonis conceptualis. pone eos montes ultraque Aquilonem gens felix (si credimus), quos Hyperboreos appellavere, annoso degit aevo, fabulosis celebrata miraculis. ibi creduntur esse cardines mundi extremique siderum ambitus semenstri luce et una die solis aversi, non, ut imperiti dixere ab aequinoctio verno in autumnum: semel in anno solstitio oriuntur iis soles, brumaeque semel occidunt. regio aprica felici temperie, omni adflatu noxio carens. domus iis nemora lucique, et deorum cultus viritim gregatimque, discordia ignota et aegritudo omnis. mors non nisi satietate vitae, epulatis delibutoque senio luxu, e quadam rupe in mare salientibus: hoc genus sepulturae beatissimum.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Mela 2003: 77. Egen oversettelse: «Dette er [for dem] den ideelle begravelsen.»

¹⁶⁵ Mela 2003: 76.

¹⁶⁶ Mela 2003: 83.

¹⁶⁷ Plinius 1961, bok IV: 186–188. Oversatt av H. Rackham: «Then come the Ripean mountains and the region called Pterophorus, because of the feather-like snow continually falling there; it is a part of the world that lies under the condemnation of nature and is plunged in dense darkness, and occupied only by the work of frost and the chilly lurking-places of the north wind. Behind these mountains and beyond the north wind there dwells (if we can believe it) a happy race of people called the Hyperboreans, who live to extreme old age and are famous for legendary marvels. Here are believed to be the hinges on which the firmament turns and the extreme limits of the revolution of the stars, with six months' daylight and a single day of the sun in retirement, not as the ignorant have said, from the spring equinox till autumn: for these people the sun rises once in the year, at midsummer, and sets once, at midwinter. It is a genial region, with a delightful climate and exempt from every harmful blast. The homes of the natives are the woods and groves; they worship the gods severally and in congregations; all discord and all sorrow is unknown. Death comes to them only when, owing to satiety

Disse fortellingenes inkludering i verk som *De Chorographia* og *Naturalis Historia* viser oss at legendene om mytiske folkeslag og folkeraser tydeligvis ble studert av de samme lærde som arbeidet med geografi, topografi og korografi. Også Ptolemaios, den mest kjente og innflytelsesrike av de antikke geografene skrev om folk, kultur og tradisjoner. I hans bok om astrologi, *Tetrabiblos*, skrev Ptolemaios:

Those who live under the more northern parallels, those, I mean, who have the Bears over their heads, since they are far removed from the zodiac and the heat of the sun, are therefore cooled; but because they have a richer share of moisture, which is most nourishing and is not there exhausted by heat, they are white in complexion, straight-haired, tall and well-nourished, and somewhat cold by nature; these too are savages in their habits because their dwelling-places are continually cold. The wintry character of their climate, the size of their plants, and the wildness of their animals are in accord with these qualities.¹⁶⁸

I *Geographiké hyphégesis* finner man Ptolemaios' beskrivelser av ulike folkestammer og menneskeraser. Her forteller han om de ulike *Venediske* rasene i nordlige Sarmatia, som *Gythones*, *Finni*, *Sulones* og *Phrungundiones*. Hippopodene plasserer han, i motsetning til Mela, mot nordøst, en plass i dagens Russland.¹⁶⁹

Det vi med andre ord kan ta med oss fra disse skildringene er at beskrivelser av folk og legender var en del av geografifaget i antikken. Som jeg har redegjort for i kapittel 2, og som det makrobiske kartet fra 1100-tallet viser, var også antikk geografi og kartografi utgangspunktet for kartografien i middelalderens Europa. Antikke beskrivelser av Norden fant blant annet veien til det tidligere nevnte *Herefordmappamundiet* fra 1200-tallet (figur 3.3). Her kan man se elva *Maeotis* (*Fluvius Meotides*) som springer ut fra elva Tanais og leder nordover mot de Riphæiske fjell (*Rphay Montes*), en geografisk avbildning som stemmer ganske godt overens med Melas beskrivelser.¹⁷⁰ Vest for de Riphæiske fjell og øst for Skandinavia stikker en halvøy ut i havet med teksten «In hoc tractu [...] cinoocephales» og en tegning av to mennesker med hundehode og økser.¹⁷¹ Øst for de Riphæiske fjell finner man hyperboreernes halvøy, og vest for den skandinaviske halvøy finner man Pytheas' *Ultima Tile*.¹⁷²

of life, after holding a banquet and anointing their old age with luxury, they leap from a certain rock into the sea: this mode of burial is the most blissful.»

¹⁶⁸ Ptolemaios 1940: 123.

¹⁶⁹ Ptolemaios 2011: 80.

¹⁷⁰ Richard av Haldingham ca. 1290 [kart]; Mela 2003: 30.

¹⁷¹ Richard av Haldingham ca. 1290 [kart]. Egen oversettelse: «i dette området [ett ord uleselig] Cynocephali». Cynocephali: Mennesker med hundehode.

¹⁷² Richard av Haldingham ca. 1290.

3.5: Norden på kart fra middelalderen

Middelalderens konseptuelle skildring av verden på TO-kart, sonekart og senere mappaemundier gjorde at det kartografiske fokuset i denne perioden i stor grad ble flyttet fra geografi til kosmologi. Mens Ptolemaios tidligere ønsket å lage kart ved å plassere koordinater på tegninger av jordens overflate, ble det mer vanlig på denne tiden å bruke jordens overflate som utgangspunkt for plasseringen av religiøse og mytologiske elementer. Nye beskrivelser av nordområdene førte likevel til at man i denne perioden fikk større geografisk kunnskap om området.

På middelalderens sjøkart og portolaner var Norden sjelden avbildet i detalj, på tross av disse kartenes til tider nøyaktige geografiske avbildninger av europeiske kystlinjer. Campbell forklarer at de fleste kartene dekte middelhavsområdet: «In terms of their geographical scope, portolan charts would usually cover at least the area of Nordenskiöld's "normal-portolano" – the Mediterranean and Black seas—sometimes adding to this the Atlantic coasts from Denmark to Morocco and the British Isles [...]»¹⁷³ Campbell fortsetter med å forklare at denne typen kart i tillegg forenklet skildringen av de geografiske områdene i Europas periferi, som for eksempel Østersjøen.¹⁷⁴ Benedicte Gamborg Briså påpeker riktignok at Angelino Dulcerts sjøkart (eller portolan) fra 1339 var et av de første kartene hvor norske stedsnavn nevnes, og blant annet Trondenes utenfor Harstad er plassert på dette kartet (figur 2.5).¹⁷⁵ De fleste middelalderse sjøkartene og portolanene fokuserte likevel på middelhavsområdet, og det var ikke før nettopp på 1330-årene at disse kartene begynte å vise enkle skildringer av områder nord for Danmark.¹⁷⁶

Til tross for at sjøkartene og portolanene mangler geografiske beskrivelser av Norden, finner man området på flere mappaemundier. Fra disse kartenes skildring av området kan man få et innblikk i denne tidens geografiske kunnskap om Norden. Mens romerske beskrivelser gjenga Skandinavia som en øy, ser man på flere av mappaemundiene at Skandinavia i middelalderen ble tegnet som en halvøy.¹⁷⁷ Slik er det også tegnet på det tidligere nevnte *Herefordmappamundiet* fra 1200-tallet, som i tillegg viser sterk antikk innflytelse i dets avbildning av verden (figur 2.4). Man ser at Svartehavet her er tegnet forholdsvis nært den

¹⁷³ Campbell i Harley og Woodward 1987: 377.

¹⁷⁴ Campbell i Harley og Woodward 1987: 377.

¹⁷⁵ Briså 2010: 22.

¹⁷⁶ Campbell i Harley og Woodward 1987: 409.

¹⁷⁷ Edson 2007: 68, 190.

nordligste kysten av oikumenen, slik de romerske geografene beskrev.¹⁷⁸ Ehrensvärd poengterer i tillegg at flere elementer på *Herefordmappamundiets* avbildning av Skandinavia stammer fra engelske kong Alfreds (ca. 849–899 evt.) versjon av Orosius' bok *Historia Adversum Paganos*, hvor Ottar av Hålogaland bidro med informasjon om Norden. Blant annet bruker kartet navnet *Gansmir*, en feiltolkning av det norrøne navnet for Kvitsjøen, *Gandvik*. Ehrensvärd påpeker også at det er avbildet tre hus i det området av Kolahalvøya hvor Ottar fortalte at han så bebyggelse, slik vi kan se på figur 1.1.¹⁷⁹ I tidlig middelalder dukket det altså opp en ny kilde til informasjon om nordisk geografi, nemlig beboerne i området selv.

Befolkningen i Nord-Europa hadde allerede før år 1000 etablert seg som kapable seilere, og vikingenes reiser i Nord-Atlanteren hadde bl.a. ført til norrøne kolonier på Island på 800-tallet.¹⁸⁰ Som både Nissen og Fridtjof Nansen påpeker er det *toponymisk*¹⁸¹ grunn til å tro at vikingene allerede før Ottar hadde foretatt reiser til Finnmark. Navnene til fjordene Porsanger og Varanger antyder at de ble navngitt i en tid da den gammelnordiske endingen *-anгр* enda var i bruk. Denne endingen var tydeligvis gått ut av bruk på 800-tallet, da ingen av fjordene på Island som ble kolonisert på denne tiden, har *-anгр* i sine navn.¹⁸² Vikingenes kunnskap om nordområdene kan altså ha vært betydelig, og bruken av Ottars fortellinger på *Herefordmappamundiet* viser at innbyggerne i Nord-Europa kan ha bidratt til å øke den geografiske kunnskapen om Norden i resten av Europa. Uansett om Ottar var den første til å seile langs Finnmarkskysten eller ikke, betød altså vikingenes inntog i Europa at man fra middelalderen fikk geografiske skildringer om Norden direkte fra områdets innbyggere. Fra de islandske sagaer finner man beskrivelser av de nordligste delene av regionen, Nissen påpeker for eksempel beskrivelsen av Finnmark fra *Egils saga*.¹⁸³ Her skrev den ukjente forfatteren av sagaen en gang på 1200-tallet:

Finmark is a vast territory, bordered by the sea to the west and the north, and all the way to the east with great fjords, while Norway lies to the south of it. It extends as far south along the mountains as Halogaland does down the coast. East of Naumdal lies Jamtland, then Halsingdal, Kvenland, Finland and Karelia. Finmark lies beyond all these countries, and there are mountain settlements in many parts, some in valleys and others by the lakes. In Finmark there are incredibly large lakes with great forests all around, while a high mountain range named Kjolen extends from one end of the territory to the other.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Richard av Haldingham ca. 1290 [kart].

¹⁷⁹ Ehrensvärd 2006: 29.

¹⁸⁰ Nissen 1960: 20.

¹⁸¹ Toponymi: Læren om stedsnavn og deres opprinnelse.

¹⁸² Nissen 1960: 20; Nansen 1911 (faksimiletrykk 1988): 133.

¹⁸³ Nissen 1960: 19–20.

¹⁸⁴ Óskarsdóttir 2004: 23–24.

Fra jernalder og tidlig middelalder fikk man altså nye beskrivelser av områdene i Nord-Europa. For områdene lenger mot nordøst, fikk europeiske geografer og kartografer informasjon fra reisende. Reiseskildringer til fjerne deler av verden begynte på denne tiden å sette preg på europeernes verdensbilde. Handelsekspedisjoner til Asia ble i løpet av middelalderen mer vanlig, og disse ekspedisjonenes beskrivelser av regionen fikk stor betydning for kartografifaget.¹⁸⁵ Som jeg nevnte i kapittel 2 var Marco Polo en stor innflytelse for senmiddelalderens skildring av Asia, og hans skildringer av det vi i dag kaller Russland og Sibir ble fra denne tiden en del av den kartografiske skildringen av Norden. I tillegg til Marco Polos beskrivelser, ble også fortellingene om Aleksander den stores reiser svært populære i løpet av middelalderen.¹⁸⁶ Disse fortellingene går under fellesbetegnelsen *Aleksanderromanene*, og historikere kan ikke si med sikkerhet hvor denne historien opprinnelig stammet fra, men de fleste versjonene later til å være basert på tekstene til en forfatter ved navn Pseudo-Callisthenes, som arbeidet rundt år 200 evt.¹⁸⁷

I tillegg til de antikke beskrivelsene, kom det altså i middelalderen flere geografiske beskrivelser av Norden. Mappaemundiernes og sjøkartenes skildring av regionen viser at den geografiske kunnskapen om Norden på denne tiden var mye større enn tidligere.¹⁸⁸ Som Ehrensvärd påpeker bekreftes dette også av at det ble utnevnt en biskop over Grønland så tidlig som i 1124.¹⁸⁹ Denne nye kunnskapen om Norden betød derimot ikke at de antikke geografiske tekstene ikke lenger var viktige, men de måtte nå settes i sammenheng med mer moderne beskrivelser av regionen.

3.5.1: Adam av Bremens forestillinger om nordområdene

Begrepet “Norden” hadde altså utviklet seg fra antikken, da tidligere ukjente områder ble kjent for resten av Europa. Dette førte til at mange lærde i middelalderen slo sammen de gamle skildringene av området med de nyere beskrivelsene. Et eksempel på dette er elva Tanais, som Ptolemaios i *Geographiké hyphegésis* beskriver slik: «[...] Maeotis which extends as far as the Tanais river, then by the Tanais river, and by the line which extends from the sources of the Tanais river toward the unknown land as far as the indicated terminus.»¹⁹⁰ Dette står i et avsnitt

¹⁸⁵ Edson 2007: 90–92.

¹⁸⁶ Edson 2007: 90.

¹⁸⁷ Budge 2003: lii–liii.

¹⁸⁸ Edson 2007: 125.

¹⁸⁹ Ehrensvärd 2006: 37.

¹⁹⁰ Ptolemaios 2011: 79.

hvor Ptolemaios beskriver området nord for Svartehavet. Maeotis er i dette tilfellet ment å være Azovhavet, mens Tanais er elva Don, som han selv sier starter i ukjent land. Den geografiske plasseringen av Hyperborea, Tanais og de Riphæiske fjellene var et problem for geografer og kartografer i middelalderen når de skulle kombinere de antikke geografiske beskrivelsene av områder nord for Svartehavet med nyere kunnskap om Nord-Europa og Nord-Asia.

På Fra Mauros mappamundi fra midten av 1400-tallet kan man for eksempel finne en tekst hvor han diskuterer de eldre beskrivelsene av Norden. Ifølge Edson argumenterer Fra Mauro for at elva Tanais ikke har utløp i de Riphæiske fjellene, men et sted i Russland, og at de Riphæiske fjellene ligger lengre unna.¹⁹¹ Fra Mauro er altså ikke uenig i at de Riphæiske fjellene eksisterer, men han mener at elva Tanais ikke er en del av denne fjellkjeden. De antikke geografiske beskrivelsene ble altså ikke regnet som feilaktige, men som jeg nevnte i kapitlene 2.5 og 2.6 forsøkte kartografer og geografer på denne tiden å *forbedre* de gamle beskrivelsene av verden.

En noe tidligere forfatter som også forsøkte å sette de antikke beskrivelsene av Norden i en mer moderne kontekst var Adam av Bremen (død ca. 1080). I boken *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* ble den nye kunnskapen om området satt i sammenheng med flere av de antikke beskrivelsene av Norden. Adam av Bremen skrev om flere av vikingenes oppdagelser i nord, og hans bok nevner både Grønland og Vinland som øyer i Atlanterhavet.¹⁹² I tillegg gjentar han romerske forfatters beskrivelser av Thule og Pytheas, og foreslår at Thule var det da relativt nylig oppdagede Island.¹⁹³ I boken forsøker han altså å plassere antikke stedsnavn, folkeslag og menneskeraser i en mer oppdatert beskrivelse av Norden. Blant annet forteller han: «The Danes and the Swedes and the other peoples beyond Denmark are all called Northmen by the historians of the Franks, although the Roman writers named men of this kind Hyperboreans, [...]».¹⁹⁴ Videre kan han fortelle at det svenske riket strekker seg til kvinnes land, hvor *Amasonene* bor.¹⁹⁵ Ifølge ham er *cynocephali* det mannlige avkommet til de kvinnelige

¹⁹¹ Edson 2007: 146.

¹⁹² Edson 2007: 125; Adam av Bremen 2002: 218–219.

¹⁹³ Adam av Bremen 2002: 216–217.

¹⁹⁴ Adam av Bremen 2002: 195.

¹⁹⁵ Amasonene nevnes som en krigersk kvinnestamme av flere forfattere i antikken og middelalderen. Rune Blix Hagen påpeker i artikkelen “Seventeenth century images of the true north, Lapland and the Sami” fra 2009 at Adam av Bremens fortellinger om kvinnestammer i nord i nyere tid er blitt regnet som Adams forvirring mellom ordene *Qvæn* – person av finsk avstamning, og *Qvinder* – gammel norsk måte å skrive ordet “kvinner”. Denne ideen finner man blant annet i Fridtjof Nansens *Nord i Tåkeheimen*, som sier dette om Adam av Bremens beskrivelse av Kvinnes land - *Kvænland* (terra feminarum): «For [Adam av Bremen] blir dette navn en

amazonene og de ulike monstrene som ellers bor der.¹⁹⁶ Adam av Bremens beskrivelser av folkene i Baltikum og Skandinavia er ofte sensasjonelle gjentakelser av eldre kilder om blodtørstige gudløse barbarer og kannibaler, men han forsøker samtidig å plassere de antikke kildene inn i en middelaldersk verdensgeografi. Han foreslår blant annet at det romerne kalte den *Skytiske* eller *Maeotiske* sumpen, er det vi i dag kaller Østersjøen, og at dette var hjemstedet til ulike folkegrupper og menneskeraser som bl.a. *Dacianerne*, *Sarmaterne*, *Anthropophagi* og *Troglodytes*. Han foreslår til og med at byen Björkö (vikingenes handelssted *Birka* i Uppland i Sverige) var disse folkenes metropolis i antikken.¹⁹⁷ Han sier også at fjellene i Norge og Sverige strekker seg helt opp til de Riphæiske fjell, og at elva *Elbe* renner i disse fjelltraktene. Denne elva er også kjent som Götaälv ifølge Adam, som videre kan fortelle at den renner mellom Norge og Sverige.¹⁹⁸ Adam forteller at lengst nord i Skandinavia bor folket *Skritefingi*, og deres angivelig største by *Hälsing land* ligger ifølge samtidige notater til teksten i midten av de Riphæiske fjellene, hvor man etter sigende også skal finne griffer.¹⁹⁹

Adam av Bremen plasserer altså flere av disse ulike mytologiske elementene direkte i Skandinavia: Sverige strekker seg til amasonenes land, skandinavene er hyperboreanere og Norge og Sveriges fjellkjeder strekker seg til de Riphæiske fjell. Også elva som tradisjonelt skulle strømme fra denne fjellkjeden nevnes, her identifisert som Elbe eller Götaälv. Som vi har sett plasserer han også i Skandinavia mange av de forskjellige barbarstammene som antikke lærde mente skulle befinne seg en plass nord for Det kaspiske hav. Adam av Bremens bruk av byen Birka gjør også at man får en sammenheng mellom de antikke beskrivelsene av mytiske stammer i nord og de på 1100-tallet høyst virkelige nordiske krigerne – vikingene, som mytiske monstre personifisert. For middelalderens europeiske lærde kunne det nok være nærliggende å se en sammenheng mellom vikingenes herjinger fra nord og beskrivelser av nordiske monstre og legender. Fridtjof Nansen påpeker Adams bruk av gamle geografiske stedsnavn og folkeslag som en videreføring av tradisjonelle geografiske teorier: «På den [sic] vis lever gamle geografiske myter op igjen og får ny stedfarve.»²⁰⁰

stadfæstelse på tilværelsen av Grækernes Amazoner, som flyttes nord til Botniske Bugten, liksom Skandinaverne blir til Hyperboreer.» (Nansen 1911 (faksimilietrykk 1988): 146; Hagen i Andersson 2009: 141.)

¹⁹⁶ Adam av Bremen 2002: 196–200. Adam av Bremens definisjon på cynocephali er en bjeffende mann med hode på brystet. Mennesker med ansiktet på brystet kalles av bl.a. Plinius for *Blemmyes*, og både han og Pomponius Mela plasserer disse i Afrika. (Mela 2003: 7–8; Plinius 1961, bok V: 250–253.)

¹⁹⁷ Adam av Bremen 2002: 201.

¹⁹⁸ Adam av Bremen 2002: 202.

¹⁹⁹ Adam av Bremen 2002: 206.

²⁰⁰ Nansen 1911 (faksimilietrykk 1988): 146.

3.6: Myten om Norden på mappaemundier

På det tidligere nevnte *Ebstorfmapamundiet* fra 1200-tallet kan man finne flere mytologiske beskrivelser forbundet med Norden hentet fra antikke kilder. I verdenshavet nord for Kaukasusfjellene finner man panotifolket med sine enorme ører, lengre vestover finner man amasonene, samt en tekst hvor det står at dette folket består av kvinnelige krigere som brenner av sitt høyre bryst av praktiske årsaker, likt Pomponius Melas beskrivelser.²⁰¹ Beskrivelsene av kvinnelige krigere med ett bryst finner man også i en annen legende som var vanlig å inkludere på middelalderske kart, nemlig legenden om Aleksander den stores reiser. Både *Herefordmapamundiet* og *Ebstorfmapamundiet* inneholder for eksempel avbildninger av en fjellinnhegning i nordområdene hvor det ble fortalt at Aleksander den store stengte inn barbarene Gog og Magog. I *Aleksanderromanenes* fortelling om Gog og Magog oversatt av Budge i 1889, står det:

Alexander said, "This mountain is higher and more terrible than all the mountains which I have seen." The old men, the natives of the country, said to the king: "Yea, by your majesty, my lord the king, neither we nor our fathers have been able to march one step in it, and men do not ascend it either on that side or on this side, for it is the boundary which God has set between us and the nations within it." Alexander said, "Who are the nations within this mountain upon which we are looking?....." The natives of the land said, "They are the Huns." He said to them, "Who are their kings?" The old men said: "Gôg and Mâgôg and Nâwâl the kings of the sons of Japhet; and Gîg and Têâmrûn, and Tiyâmrôn, and Bêth-Gamlî and Yâphô'bar, and Shûmârdâk, and Glûsikâ, and 'Ekshâpâr, and Salgaddô, and Nîslîk, and Âmarphîl, and Kâ'ûzâ, these are the kings of the Huns." Alexander said, "What is their appearance, and their clothing, and their languages?" The old men answered and said to the king: "Some of them have blue eyes, and their women have but one breast apiece; and the women fight more than the men, for they wound a man with knives. [...]" When Alexander had heard what the old men said he marvelled greatly at the great sea which surrounded all creation; [...] The king said, "Let us make a gate of brass and close up this breach." His troops said, "As thy majesty commands we will do." [...] And king Alexander fetched [an engraver] and inscribed upon the gate: "The Huns shall go forth and conquer the countries of the Romans and of the Persians, [...] And again I have written and made known and prophesied that it shall come to pass, at the conclusion of nine hundred and forty years,..... another king, when the world shall come to an end by the command of God the ruler of creation. Created things shall anger God, and sin shall increase, and wrath shall reign, and the sins of mankind shall mount up an shall cover the heavens, and the Lord will stir up in His anger the kingdoms that lie within this gate; [...] And the Lord will gather together the kings and their hosts which are within this mountain, and they shall all be assembled at His beck, and shall come with their spears and swords, [...]."²⁰²

Inntrykket man får av Norden fra denne teksten er altså som et gudsforlatt sted, og episenter for verdens undergang. På *Ebstorfmapamundiet* er Gog og Magog representert som kannibalistiske kjemper, med en tekst som sier at de har Antikrist i sitt følge (figur 3.4).²⁰³ *Aleksanderromanene* ble oversatt til flere forskjellige språk i løpet av middelalderen, og mytologien omkring Aleksander den stores reiser ble en del av det bisarre tankegodset nedarvet

²⁰¹ Gervais av Tilbury? ca. 13. årh. [kart]; <http://www2.leuphana.de/ebskart/> pr. 25.05.15

²⁰² Pseudo-Callisthenes 2003: 152–154.

²⁰³ Gervais av Tilbury? ca. 13. årh. [kart]; <http://www2.leuphana.de/ebskart/> pr. 25.05.15

fra antikken om monstre og utrolige menneskeraser.²⁰⁴ Middelalderens fascinasjon for det utrolige og overnaturlige gjenspeiles på kartene fra perioden.²⁰⁵ For eksempel finner man på Ebstorkartet tegninger av en rekke monstrøse menneskeraser plassert som en liste langs den sørlige delen av Afrika.²⁰⁶

Hovedfokuset for mappaemundiene var å sette verden inn i en større religiøs og historisk sammenheng, som Woodward sier var disse kartene: «[...] a projection of history onto a geographical framework.»²⁰⁷ Den overveiende hensikten var å formidle relevant informasjon til leseren, gjennom antikke historier og fortellinger fra bibelen. I tillegg til antikke kilder var altså kristendommen en faktor som ble dominerende for kartleggingen av verden i middelalderen. Fortellingen om Gog og Magog er for eksempel opprinnelig hentet fra bibelen, hvor de blir beskrevet som Antikrists styrker som skal slippes løs på dommedagen.²⁰⁸ Inkluderingen av Edens hage, det guddommelige paradiset, var vanlig på mange verdenskart både fra middelalderen og senere. På *Herefordmappaemundiet* er Edens hage tegnet som en øy lengst øst i verden, hvor man finner de fire elvene i paradiset som omtales i Første Mosebok: *Pisjon, Gihon, Hiddekel* (eller *Tigris*) og *Eufrates* (figur 3.5).²⁰⁹ Disse bibelske elvene fant altså ofte sin plass på mappaemundiene, enten som del av Edens Hage, eller representert som de virkelige elvene Eufrates, Tigris, Indus og Ganges eller Nilen.²¹⁰ På senere kart ble Edens hage ofte plassert på Nordpolen som sentrum av den bebodde nordlige halvkule. Dette kommer jeg tilbake til senere i oppgaven.

Selve tredelingen av TO-kartenes og mappaemundienes skildring av verden passet også inn i den kristne verdenshistorien, gjennom fortellingen om Noahs etterkommere i Første Mosebok. Her fortelles det at Noahs sønner Jafet, Ham og Sem reiste til og bosatte seg i hver sin del av verden.²¹¹ På mange TO-kart og mappaemundier fra middelalderen ble denne historien fortalt

²⁰⁴ Bøe 2001: 224.

²⁰⁵ Woodward i Harley og Woodward 1987: 330–332.

²⁰⁶ Gervais av Tilbury? ca. 13. årh. [kart].

²⁰⁷ Woodward i Harley og Woodward 1987: 326.

²⁰⁸ Woodward i Harley og Woodward 1987: 332; Bibelen 1993: Fra Det Gamle Testamentet, Ezekiel 38:2: «Menneske, vend deg mot Gog i Magog-landet, storfyrsten over Mesjek og Tubal.» Ezekiel 38:14–15: «[...]På den tid, når mitt folk Israel bor trygt, vil du ikke da bryte opp og komme fra ditt land i det ytterste nord, du og mange folk med deg, alle til hest, en veldig flokk og en tallrik hær?». Fra Det Nye Testamentet, Johannes' åpenbaring 20:7–8: «Når de tusen år er til ende, skal Satan slippes løs fra sitt fengsel. Han skal dra ut og forføre folkene ved de fire verdenshjørner, Gog og Magog, og samle dem til strid, utallige som havets sand.»

²⁰⁹ Richard av Haldingham ca. 1290 [kart].

²¹⁰ Woodward i Harley og Woodward 1987: 328; Bibelen 1993: Første Mosebok 2:10–14.

²¹¹ Bibelen 1993: Første Mosebok: 10:1–32.

gjennom å plassere de tre sønnene og deres familier på hver sin verdensdel. Sem ble plassert i Asia, Ham i Afrika og Jafet i Europa som stamfedre for hver sin del av verden.²¹² Et interessant poeng i forhold til denne oppgaven er at mappaemundiene plasserte deler av Norden i Europa og regnet dermed regionens innbyggere som etterkommere av Jafet, på linje med andre europeere. Man kan kanskje dermed hevde at disse områdene ikke var like “fjerne” som Afrika eller Asia. Som jeg har nevnt ble det allerede i 1124 utnevnt en biskop over Grønland, og en av hensiktene bak kardinal Fillastres kart over Norden fra 1427 var spredningen av kristendommen til de nordligste delene av Europa. Som jeg skal se på i kapittel 4.2.1 og 4.4 var målet med dette kartet å koble de nordligste delene av Europa sammen med resten av den kristne verden.²¹³

Det er viktig å gjenta her at kartografien i middelalderen utviklet seg til å omfatte flere ulike typer kart, alle med sine bruksområder. Portolaner, sjøkart og mappaemundier hadde lite til felles bortsett fra at de alle illustrerte deler av verden på hver sin måte. P.D.A. Harvey påpeker at det ikke engang er sikkert at lærde i middelalderen ville ansett de ulike karttypene som del av samme fagfelt: «[...] that they would not have seen them, as we do, as maps distinct from diagrams on the one hand and from pictures on the other.»²¹⁴ Mens mappaemundiene fortalte om verden man levde i, var portolanene og sjøkartene nedtegnede erfaringer fra sjøreiser, noe som resulterte i realistiske skildringer av geografiske områder. Til sammenligning var altså behovet for realistisk geografi ikke fokuset for mappaemundiene, hvis hensikt som nevnt var å være didaktiske verktøy for den verden man levde i, med de ulike monstrene og antikke legendene det medførte.²¹⁵ Portolankartenes bruksområde som praktiske sjøkart gjør at de har få overnaturlige elementer, men som Campbell skriver: «It cannot be claimed, of course, that the portolan charts were totally free from what today we call superstition, but neither were medieval sailors.»²¹⁶ Portolankartenes manglende skildring av områdene nord for Danmark fører også til at man ikke finner noe av spesiell interesse på disse i en studie av forestillingene om Norden på kart. Hyperborea, de Riphæiske fjell og innbyggerne der ville ikke vært av særlig praktisk interesse for middelalderens handelsskip.

²¹² Woodward i Harley og Woodward 1987: 329–330.

²¹³ Mead i Woodward 2007: 1784.

²¹⁴ Harvey i Harley og Woodward 1987: 283.

²¹⁵ Woodward i Harley og Woodward 1987: 342.

²¹⁶ Campbell i Harley og Woodward 1987: 372.

3.7: Oppsummering

Jeg har i dette kapitlet gått gjennom tidlige geografiske beskrivelser av Norden, både i litteratur og på kart. De tidligste skildringene av landene og folkene i nord baserte seg i stor grad på myter, mytologi og legender. Området var regnet som et sted gudene dro til, beskyttet bak høye fjell og den sterke nordavinden. Dette tankegodset fulgte med inn i middelalderen, da nye geografiske beskrivelser utviklet og bygde på de eldre forestillingene om regionen. For geografer både i antikken og middelalderen var beskrivelser av folk og fenomener minst like viktige som beskrivelser av landområder og kyststrekninger, og dette er også tydelig på de tidligste kartene hvor Norden er inkludert.

Man ser likevel en klar økning i kunnskapen om Nordens geografi. Mens flere romerske lærde mente Skandinavia var en øy, kan man på mappaemundiene se at Skandinavia blir tegnet som en halvøy. Nye beskrivelser av regionen førte til en utvikling i kunnskapen om Norden, men det antikke verdensbildet beholdt likevel i stor grad sin betydning. Ny informasjon om nordområdene ble i middelalderen sett i sammenheng med de antikke forestillingene om Norden. Topografiske elementer fra antikken som Det kaspiske hav, Tanais og de Riphæiske fjell, som opprinnelig var ment å ligge i områder nord og nordøst for Svartehavet, ble i middelalderen plassert langs den nordligste kysten av verden. I tillegg ble de antikke mytene om hyperboreanerne og skremmende menneskeraser plassert i disse landområdene. Alt ble en del av den overordnede geografiske fortellingen om Norden.

Kapittel 4: Forestillingene om Norden på kart fra 1427 til 1600

4.1: Innledning

Jeg skal i dette kapitlet redegjøre for hvordan Norden ble skildret på kart fra renessansen og tidlig nytid. Dette var perioder med intens utvikling innen kartografifaget og etter hvert som Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* igjen kom i det lærde Europas søkelys og nye teknikker dermed ble tatt i bruk, kom i 1427 også det aller første kjente kartet over Norden.

I forrige kapittel viste jeg hvordan de antikke beskrivelsene av Norden fikk betydning for middelalderens kartografer og forfattere, og de antikke forestillingene om Norden fortsatte å stå sterkt i de følgende århundrene. Som et av de siste utforskede områdene i den kjente verden, var Norden lenge betraktet som en vill og utemmet region blant vestlige europeere. Frykt, overtro og mytologi er ofte tilbakevendende temaer i skildringer av Norden fra tidlig nytid, ofte fordi man rett og slett ikke visste hva som befant seg så langt nord. Dette kommer også godt frem på kartene over området fra denne perioden. Mange av de dramatiske illustrasjonene og tekstene man finner på kart over Norden fra 1200-tallet til 1600-tallet kan i dag fremstå som overdrevne og overtroiske, nærmest komiske, men kunne i sin samtid bli tolket som reelle skildringer av det som på den tiden var regnet som en farlig, fremmed del av verden: Det ekstreme Nord.

Et eksempel fra siste halvdel av 1500-tallet er Abraham Ortelius' tidligere nevnte kart *Septentrionalium regionum descrip.* fra 1570 som befinner seg på Universitetsbiblioteket i Tromsø (figur 1.8). På dette kartet finner man blant annet en tegning av det Ulla Ehrensvärd foreslår er nøkken som spiller på en fele i havet, identifisert av Van Duzer som en såkalt *Ichtyocentaur*.²¹⁷ I tillegg finnes det på dette kartet nederst i høyre hjørne en dekorativ kartusj med en drage, en ape og et vesen med hestekropp, vinger og menneskelig hode.²¹⁸ Apen på dette kartet antas å representere det tradisjonelle bildet av innbyggerne i nord, slik de også ble fremstilt på *Herefordmappaemundiet* fra 1200-tallet.²¹⁹ Nordpolen er på dette kartet delt inn i flere deler med teksten «Pygmei hic habitant», som oversatt betyr «Her bor Pygméer».²²⁰ Vest for Kolahalvøya (på kartet: *Biarmia*) under tegningen av et sjømonster, finner man et sted med

²¹⁷ Ehrensvärd 2006: 94; Van Duzer 2013: 59. Ichtyocentaur: Vesen med menneskelig overkropp, forbein som en hest, og fiskehale.

²¹⁸ Ortelius 1570 [kart].

²¹⁹ Ehrensvärd 2006: 94.

²²⁰ Ortelius 1570 [kart].

navnet «Swentinos Prom» og teksten «Semes saxum et prom: nautis formidabile», noe jeg har oversatt som «Stein og odde skremmer selv erfarne sjømenn».²²¹ Mange av de geografiske påstandene fra Ortelius' kart finner vi igjen på et annet kart fra Ultima Thule-samlingen, nemlig Olaus Magnus' kart over Skandinavia fra 1567-utgaven av hans verk *Historia de Gentibus Septentrionalibus* (figur 4.1). På dette kartet finner man øst for det nordligste punktet på den skandinaviske halvøy en tekst hvor det står: «Swentinoz hoc est Sacrum Promontorium».²²² Vest for dette, sør for Grønland (*Grondtlandia*) finner man teksten «Hic habitant pygmei Vulgo Screlinger dicti».²²³ Både Ortelius og Olaus Magnus er altså enige i at pygméene befinner seg nord for Skandinavia.

Kartene fra Ultima Thule-samlingen er videre verdifulle fordi man på disse kartene tydelig kan spore utviklingen i den geografiske skildringen av Norden. Hvis vi nok en gang tar for oss *Septentrionalium regionum descrip.*, ser vi at dette kartet har mange likheter med moderne kart i måten det skildrer utseendet på Nord-Europas geografiske landområder. Selv om Ortelius har misforstått selve formen på Skandinavia, har han likevel inkludert mange stedsnavn, kyststrekninger, skjær og fjorder som man finner igjen på moderne kart, og disse er plassert i rett sammenheng og rekkefølge, slik også tidligere sjøkart skildret kystområder (figur 1.8 og 2.5).²²⁴ Som jeg skal se på senere i oppgaven ble dette kartet utgitt i en periode hvor kartene over Norden gikk gjennom store endringer, og de i stor grad utviklet seg til de kartene vi kjenner i dag.

Kunnskapen om Nordens geografi var altså i overgangen fra det 16. til det 17. århundre en blanding av gamle, tradisjonelle antagelser og nyere oppdagelser. Antikke mytiske stedsnavn som Hyperborea og Thule ble plassert side om side med ulike sjømonstre og reelle stedsnavn. Dette geografiske virvaret kunne også resultere i snodige kartografiske nødvendigheter. Som et eksempel kan vi se på Petrus Plancius' (1552–1622) verdenskart *Orbis Terrarum* fra 1594, hvor han tegner Nordpolen inndelt i fire landmasser, en vanlig antagelse på 1500-tallet som jeg også kommer tilbake til senere.²²⁵ Inez Boon Ulfsby påpeker at Plancius i en notis på dette kartet

²²¹ Ortelius 1570 [kart].

²²² Magnus 1567 [kart]. Egen oversettelse: «Swentinoz er en hellig odde.»

²²³ Magnus 1567 [kart]. Egen oversettelse: «Her bor alminnelige pygméer, forteller Skrælingene.»

²²⁴ Ortelius 1570 [kart].

²²⁵ Plancius 1594 [kart].

presiserer at selv om han er skeptisk til denne inndelingen, inkluderer han Nordpolens fire øyer for at ingen skal tro at han har glemt dem.²²⁶

Til tross for økt geografisk kunnskap på 1500-tallet finner man altså likevel flere mystiske elementer på kartene fra tidlig nytid, som antikk mytologi, oppdiktete øyer og overnaturlige vesener. Elementer som hjemsøkte kartleggingen over Norden i flere århundrer.

4.2: Renessansen – verden åpner seg

De geografiske forestillingene middelalderske kartografer og geografer hentet fra antikken og kristendommen ble med inn på 14–1500-tallet, da verden begynte å åpne seg for Europa. Oppdagelsesreiser mot øst og vest, og etter hvert også mot nord, førte til at verden ble større og verdensbildet endret seg. Middelalderens mappaemundier dekket bare en del av den nå kjente verden, og oppdagelsen av Amerika i 1492 førte til at verdenskartet måtte tegnes om. Som vi har sett i kapittel 2 var det i denne perioden Ptolemaios' tekster ble gjenoppdaget av vestlige kartografer, og hans projeksjonsmetoder og rutenett igjen ble tatt i bruk. Som Edson påpeker finner man få tegninger av monstre på kartene utgitt i Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis*, fokuset var på det geografiske, og de ulike mytologiske skildringene på disse kartene kom som regel bare i form av stedsnavn.²²⁷ Likevel ble ikke alle bestanddelene fra middelalderens mappaemundier glemt, da man fremdeles ser at behovet for det mytologiske og overnaturlige finner sin vei til de ptolemaiske kartene.

4.2.1: Claudius Clavus – det første kartet over Norden

Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* inkluderte flere kart over verden, og blant dem var kart over Europas nordkyst slik Ptolemaios beskrev den. På 1400-tallet hadde likevel kunnskapen om Norden økt, og nyere informasjon tilsa at disse skildringene var meget utdatert. Etter at kardinal Guillaume Fillastre av Reims sikret seg sin kopi av Ptolemaios' bok, lette han etter en ny ptolemaisk skildring av Norden. Som kardinal var Fillastres formål med kartarbeidet en ytterligere spredning av kristendommen i nordområdene.²²⁸ I Fillastres oversettelse av *Geographiké hyphégesis* fra 1427, finner man en versjon av det aller første Tabula Modernae, opprinnelig tegnet av danske Claudius Clavus (født 1388) (figur 4.2).²²⁹ Claudius Clavus hadde

²²⁶ Ulfsby 1997: 195–196.

²²⁷ Edson 2007: 119.

²²⁸ Ehrensvärd 2006: 36.

²²⁹ Dalché i Woodward 2007: 302.

i tillegg skrevet tekster om Nordens geografi som i løpet av 1400-tallet ble autoritære for hvordan Norden ble tegnet på kart.²³⁰

Clavuskartet fulgte altså de ptolemaiske retningslinjene, men la i tillegg til flere av datidens nyoppdagede landområder.²³¹ Clavus tegnet Skandinavia som en halvøy som strakte seg fra vest til øst. Lenger mot vest ser man øya Island, og bortenfor finner man Grønland som et enormt landområde som sirkler rundt Skandinavia og henger fast i dens nordlige kyst. Kartet inkluderer også en rekke stedsnavn i Skandinavia, som Oslo, Stavanger, Bergen, Stockholm og Lund.²³² I tillegg finner man de to mest profilerte skandinaviske pilegrimsdestinasjonene i middelalderen, *Nidrosia* (Trondheim) og *Wasten* (Vadstena).²³³ Moderne historikere er i stor grad enige i at Clavus baserte sin versjon av Nord-Europas utseende på allerede eksisterende sjøkart.²³⁴ Han var altså ikke den første som tegnet de nordiske landområdenes form slik han gjorde, men Clavuskartet var det første vi vet om som i tillegg skildret Norden etter de ptolemaiske retningslinjene. Clavus' geografiske utforming av Norden, hovedsakelig fra hans geografiske tekster, ble toneangivende for hvordan området ble avtegnet på kartene fra 1400-tallet og begynnelsen av 1500-tallet.²³⁵

4.3: Kartleggingen av Norden på 1500-tallet

Ved inngangen til 1500-tallet hadde det blitt tegnet flere kart over nordområdene, og de fleste fulgte Clavus' beskrivelser av Skandinavia om enn med individuelle variasjoner over landområdenes form og plassering. Donnus Nicolaus Germanus (ca. 1420–1490) tegnet i 1468 et kart over Norden hvor Grønland ble skjøvet lengre mot øst, men fremdeles hang fast i den nordlige delen av Skandinavia, som fortsatt strakte seg fra vest til øst.²³⁶ En senere versjon av dette kartet ble lagt til en trykt utgave av Ptolemaios' *Geographiké hyphégesis* utgitt i Ulm i 1482, og ble dermed det første trykte kartet over Norden (figur 4.3).²³⁷

²³⁰ Ehrensvärd 2006: 40; Dalché i Woodward 2007: 303.

²³¹ Edson 2007: 127; Ehrensvärd 2006: 37.

²³² Edson 2007: 127; Clavus 1427 [kart]. Mead påpeker at selv om kartet nevner Claudius Clavus, er det ikke sikkert at det var han selv som tegnet det. (Mead i Woodward 2007: 1783.) Selv om vi altså ikke vet nøyaktig hvem som tegnet dette kartet, velger jeg å referere til kartet under Clavus' navn, siden det ble tegnet etter hans instruksjoner.

²³³ Ehrensvärd 2006: 37.

²³⁴ Edson 2007: 125; Dalché i Woodward 2007: 304; Mead i Woodward 2007: 1783.

²³⁵ Ehrensvärd 2006: 40. Selve kartet var lenge forsvunnet, og ble ikke funnet igjen før på 1830-tallet. (Ehrensvärd 2006: 37–40; Mead i Woodward 2007: 1782–1783.)

²³⁶ Germanus 1486 [kart]; Edson 2007: 135.

²³⁷ Ehrensvärd 2006: 45.

På tross av Clavus' geografiske informasjon om nordområdene, var Nordens form på kartene fra første halvdel av 1500-tallet preget av forvirring og uenighet. Ehrensvärd påpeker for eksempel Martin Waldseemüllers (1470–1520) notis på et av sine kart, hvor han fortalte at reisende til Norden hadde gitt motstridende fortellinger om området og at han håpet sannheten snart skulle komme frem.²³⁸ Likevel tegnet Waldseemüller dette kartet etter Clavus' beskrivelser om landbroen til Grønland. Det samme gjorde Laurenz Fries (født ca. 1490) på kartet *Tab. Nova Norvegiae et Gottiae* fra 1525 (figur 4.4).²³⁹ Denne måten å tegne Norden basert på Clavus' beskrivelser fortsatte frem til 1530-årene da tyske Jacob Ziegler (ca.1470–1549) på kartet *Schondia* fra 1532 endret Skandinavias retning fra det tradisjonelle øst-vest til å gå fra nord til sør (figur 4.5).²⁴⁰ Dette kartet inkluderer også flere nye stedsnavn i Skandinavia, blant annet *Vvardhus* (Vardøhus festning).²⁴¹ Informasjonen til dette kartet fikk Ziegler gjennom diskusjoner med nordmenn og svensker. På begynnelsen av 1500-tallet oppholdt Ziegler seg i Roma, hvor han møtte Johannes Magnus (1488–1544), Peder Månsson (ca.1460–1534), Erik Walkendorf (1465–1522) og Olav Engelbrektsson (ca.1480–1538).²⁴² Fra dem fikk han geografiske beskrivelser av Nord-Europa, men til tross for disse førstehåndskildene ser vi likevel at Ziegler tegnet inn Clavus' nordlige landbro mellom Skandinavia og Grønland.²⁴³

4.3.1: Olaus Magnus – Carta Marina

En av de største utviklingene i skildringen av Nord-Europa på kart fra 1500-tallet kom med Olaus Magnus (1490–1557), hvis kart *Carta Marina*, fra dets utgivelse i 1539 skulle bli utslagsgivende for avbildningen av Norden (figur 4.6).²⁴⁴ Ved første øyekast kan Carta Marina synes å være lite annet enn en underholdende illustrasjon over Skandinavia, med de ulike

²³⁸ Ehrensvärd 2006: 54. På kartet *Carta Marina Navigatoria Portugallem Navigationes Atque Totius Cogniti Orbis* fra 1516.

²³⁹ Fries 1525 [kart].

²⁴⁰ Mead i Woodward 2007: 1783.

²⁴¹ Ziegler 1532 [kart].

²⁴² Mead i Woodward 2007: 1785; Ehrensvärd 2006: 50–51.

²⁴³ Ziegler 1532 [kart]. Nissen 1960: 29.

²⁴⁴ Magnus 1539 [kart]. En interessant ting å legge merke til med Carta Marina er at det i rammen på kartet står at det er dedikert til patriark Hieronymus Quirini i Venezia. Ehrensvärd sier at Quirini tilbød både Olaus og Johannes Magnus husly og penger for å gi ut kartet. Quirini-, eller Querini-, familien var ifølge nettsiden til *Fondazione Querini Stampalia* en av grunnleggerne av byen Venezia, og var i middelalderen en av byens rikeste familier. En annen berømt Querini er den venetianske adelsmannen Pietro Querini, som etter et skipbrudd i 1431 drev i land i Norge og måtte overvintre på Røst i Lofoten. Jeg finner det nærliggende å tro at Hieronymus Quirinis interesse for Nord-Europa, og ønsket om å sponse utgivelsen av Carta Marina kan ha hatt sammenheng med hans familiehistorie og tilknytning til Norden gjennom Pietro Querini. (Spies 1997: 107; Ehrensvärd 2006: 63.;

[http://www.querinistampalia.org/eng/fondazione querini stampalia/history/the querini stampalia family.php](http://www.querinistampalia.org/eng/fondazione_querini_stampalia/history/the_querini_stampalia_family.php) pr. 01.09.2015)

folkene og monstrene som på kartet bebor regionen, men man kan argumentere for at Olaus Magnus faktisk bidro til store kartografiske utviklinger med denne utgivelsen. Først og fremst ignorerte Magnus fortellingene fra Claudius Clavus om Grønlands geografiske tilknytning til Skandinavia. Olaus Magnus mente helt korrekt at Grønland var et landområde lengre unna den skandinaviske halvøy, og dette kommer også frem på kartet da man ser deler av Grønland mot nord og nordvest.²⁴⁵ William R. Mead påpeker i artikkelen “Scandinavian Renaissance Cartography” at dette kartet var det første kartet over Norden som skildret det åpne havet nord for Finnmark.²⁴⁶ Fra breddegradenes vinkler kan det i tillegg virke som Magnus ønsker å få frem en sfærisk projeksjon av jorda på dette korografiske kartet over Norden.²⁴⁷ Inkluderingen av en kompassrose og tre vindroser med tilhørende loksodromer viser også at han var klar over sjøkartenes funksjon som hjelpemidler innen sjøfart.²⁴⁸ Disse navigasjonsverktøyene kan kanskje være en indikasjon på Olaus Magnus’ ønske om at sjøkartene og portolanenes kartografiske bruksverdi i Middelhavet kunne overføres til nordiske forhold.

For å produsere Carta Marina hentet Magnus geografisk informasjon blant annet fra tidligere utgitte kart, hans egne reiser i Norge og Sverige, samt diskusjoner mellom hans bror Johannes Magnus og Jacob Ziegler.²⁴⁹ Kartet er meget geografisk detaljrikt og viser flere stedsnavn, fjellkjeder, gruver og innsjøer. Carta Marina er i tillegg det første kartet over Norden som inneholdt våpenskjold.²⁵⁰ Olaus Magnus’ nye måte å skildre Skandinavia skapte bølger i Europas kartografiske miljø. Velkjente kartografer som tyske Sebastian Münster (1488–1552), franske Antonio Lafreri (1512–1577) og nederlandske Gerard Mercator (1512–1594) studerte kartet grundig. Mens både Münster og Lafreri produserte kopier av det, bemerket Mercator at nederlenderne hadde bedre kart over den norske kystlinjen enn dette.²⁵¹ Det er nærliggende å anta at han med denne kommentaren bl.a. refererte til sine egne kart, og hvis man ser på Mercators verdenskart fra 1569 ser man at den norske kystlinje på dette kartet er svært

²⁴⁵ Magnus 1539 [kart].

²⁴⁶ Mead i Woodward 2007: 1788. Viktig å bemerke at Gerard Mercator (1512–1594) på sitt verdenskart fra 1538 også tegnet inn et havområde mellom Finnmark og landområdene rundt Nordpolen, altså ett år tidligere enn Olaus Magnus. Jeg antar at R. Mead mener at mens Mercators havområde er en smal bukt og ikke åpent hav, regner han dette som en fjord og ikke et hav slik Magnus antyder at det er. Slikt sett var Olaus Magnus den første til å tegne inn havområdet nord for Finnmark som et åpent hav.

²⁴⁷ Magnus 1539 [kart].

²⁴⁸ Magnus 1539 [kart].

²⁴⁹ Ehrensvärd 2006: 57–58. Når Olaus Magnus nevner Ziegler og hans geografiske verk i kritiske ordelag i boken *Historia de Gentibus Septentrionalibus*, er det fordi Ziegler ikke var katolsk som han selv. Magnus påpeker at Ziegler var tilhenger av «det lutherske vanvidd». (Magnus 2001: 203.)

²⁵⁰ Mead i Woodward 2007: 1787.

²⁵¹ Ehrensvärd 2006: 66, 70.

forskjellig fra hvordan Olaus Magnus tegnet den tidligere (figur 2.7). Det er likevel geografiske detaljer som viser at Carta Marina må ha hatt en innflytelse på Mercators kartlegging av Norden. Dersom man studerer Mercators eldre verdenskart fra 1538 ser man at han inkluderer veldig få topografiske detaljer på innlandet i Nordkalotten (figur 4.7), mens han på kartet fra 1569 har tegnet inn to store innsjøer i området vest for Botnvika som er nærmest identiske med de man finner på Carta Marina (figur 4.8).²⁵² I tillegg har Mercator tegnet inn Kvitsjøen (*Lacus Albus*) som en innsjø omgitt på nordsiden av regionen *Biarmia*, en geografisk feiltagelse mest sannsynlig hentet fra Olaus Magnus' Carta Marina, som skildrer dette området på nærmest identisk vis.²⁵³ På Gerard Mercators verdenskart fra 1538 kan man også se restene av landbroen til Grønland, mens denne er fjernet fra hans senere kart over området.

I Ultima Thule-samlingen finner man to andre nederlandske kart som ytterligere viser Olaus Magnus' innflytelse på kartografien over Norden på slutten av 1500-tallet: Det tidligere nevnte *Septentrionalium regionum descrip.* av Abraham Ortelius fra 1570 (figur 1.8), og *Septentrionalium Regionum Svetiae Gothiae Norvegiae Daniae [...]* av Ortelius' kollega og konkurrent Gerard de Jode fra 1593 (figur 4.9).²⁵⁴ Disse to kartene er veldig like i utseende, og også her finner man de to innsjøene vest for Botnvika, i tillegg til Lacus Albus tegnet på samme måte som hos Mercator og Olaus Magnus.²⁵⁵ Finlands karakteristiske spisse sørkyst svakt lent mot vest foreslår ytterligere at tegnerne har brukt samme kartografiske kilde. Kartet lagd av Gerard de Jode spesifiserer i kartusjen at det er basert på beskrivelser gitt av Liévin Algoet (død 1547), som skal ha tegnet et kart over Norden som er gått tapt.²⁵⁶ Likhetene mellom de Jodes kart og Carta Marina, i tillegg til de Jodes utsagn om at han baserte sitt kart på et annet enn Carta Marina, har ført til at man generelt går ut fra at Algoet kopierte Carta Marina, men som Ehrensvärd påpeker kan det like gjerne være tilfelle at Magnus kopierte Algoet.²⁵⁷

En fascinerende detalj ved Gerard de Jodes kart *Septentrionalium Regionum Svetiae Gothiae Norvegiae Daniae* er at den antikke øya Thule, så vanlig på de fleste av kartene fra denne tiden, glimrer med sitt fravær.²⁵⁸ Men om man sammenligner de Jodes kart med *Septentrionalium regionum descrip.* av Ortelius, hvor Thule er identifisert som Island (*Islant Thule*) finner man

²⁵² Mercator 1538 [kart]; Mercator 1569 [kart].

²⁵³ Mercator 1569 [kart]; Magnus 1539 [kart].

²⁵⁴ Koeman m.fl. i Woodward 2007: 1321.

²⁵⁵ Ortelius 1570 [kart]; De Jode 1593 [kart].

²⁵⁶ Ehrensvärd 2006: 60.

²⁵⁷ Ehrensvärd 2006: 63.

²⁵⁸ De Jode 1593 [kart].

de samme stedsnavnene på denne øya som på de Jodes *Yslandiae Pars* (figur 1.8).²⁵⁹ I motsetning til Olaus Magnus, som plasserte Thule som en egen øy sør for Island, har disse kartografene antagelig tatt utgangspunkt i at Island og Thule var samme øy, slik Sebastian Münster også gjorde på sitt kart *Schonlandia XIII nova tabula* fra 1540.²⁶⁰ Mens Ortelius valgte å kalle øya Island Thule, kaller de Jode den simpelthen for Island. Det virker som Ortelius senere gikk bort fra denne idéen da man ikke finner noen referanser til Thule på kartet *Islandia* fra 1590-utgaven av Abraham Ortelius' atlas *Theatrum Orbis Terrarum*.²⁶¹

Olaus Magnus' *Carta Marina* var altså høyst moderne ved sin utgivelse i dets skildring av Norden. Likevel er nok de berømte tegningene av dyr, monstre og skandinaviske innfødte årsaken til kartets fortsatte popularitet i moderne tid. Ved siden av Vardø (*Vardahus*) har Magnus tegnet inn en drage som spiser et mindre dyr, og til høyre kan man se innfødte som tilber et stykke tøy (figur 1.4 og 4.10).²⁶² Øst for dette finner man teksten «Hucusqu extenditur regnum Suecie» og en tegning av kjempen Starkater, som Olaus Magnus i boken *Historia de Gentibus Septentrionalibus* forklarer er en historie fra Saxo Grammaticus (ca. 1150–ca. 1220).²⁶³ Rett nord for *Helgaland* finner vi det velkjente havsvelget ved Røst – Moskstraumen, og vest for den finner man et av flere eksempler på sjøhyrer som knuser skip på havet (figur 1.4).²⁶⁴ På Island er vulkanen Hekla godt synlig som et faretruende berg av ild, og på Grønland (*Grūtlādie Pars*²⁶⁵) lengst nordvest på kartet kjemper en dverg med spyd mot et menneske, på samme måte som man finner pygméer på andre kart over nordområdene i perioden (figur 4.11).²⁶⁶ Kartet fortsetter i tillegg tradisjonen fra de middelalderske Mappamundier i dets skildring av både historisk informasjon og samtidsinformasjon. Olaus Magnus skildrer altså både de ulike kongedømmene og kongene som regjerte på den tiden kartet ble skapt (Gustav Vasa, konge fra 1523 til 1560, er for eksempel avbildet på sin trone i Sverige), samtidig som Magnus byr på illustrasjoner av historiske begivenheter, gamle sagn og mytiske dyr.²⁶⁷ Kartet er fullt av referanser til fortellinger og myter som Olaus Magnus skulle utdype i sin krønike

²⁵⁹ De Jode 1593 [kart]; Ortelius 1570 [kart].

²⁶⁰ Münster 1540 [kart].

²⁶¹ Ortelius 1590 [kart].

²⁶² Magnus 1539 [kart].

²⁶³ Magnus 2001: 211; Magnus 1539 [kart]. Egen oversettelse: «Kongeriket Sverige strekker seg hit».

²⁶⁴ Magnus 1539 [kart].

²⁶⁵ Pars: Latin for del. Ofte brukt i historisk kartografi for å klargjøre at bare deler av landområdet er skildret. I dette tilfellet: «del av Grønland».

²⁶⁶ Magnus 1539 [kart].

²⁶⁷ Magnus 1539 [kart].

Historia de Gentibus Septentrionalibus. Boken og kartet er altså gode eksempler på sammenhengen mellom kartografi og verdensforestillinger på 1500-tallet.

Det er i tillegg tydelig at på tross av Olaus Magnus' moderne måte å avbilde Norden, brukte også han de antikke geografiske tekstene som et utgangspunkt for *Carta Marina*. Ikke bare har han tegnet inn fabeløya Thule under navnet *Tile*, men han har også inkludert en notis nederst til høyre på kartet hvor han lister opp hvilke navn som har blitt brukt om de ulike folkeslagene i Skandinavia, og hvilke forfattere som har brukt disse navnene.²⁶⁸ Som et utvalgt eksempel vil jeg påpeke at han skriver at folket *Cimerii* (kimmeriere) er nevnt av *Herodo* (Herodotus) og *Pluta* (Plutark), og ifølge stamtavlen han har tegnet, plasserer Magnus dem i Norge.²⁶⁹ Kimmerierne bodde ifølge mange av antikkens lærde lengst nord i verden, Pomponius Mela skriver for eksempel at de bodde over hyperboreanerne og amasonene.²⁷⁰ Et annet eksempel på Magnus' bruk av gamle kilder som inspirasjon finner man i *Historia de Gentibus Septentrionalibus*, hvor han redegjør for pygméene på Grønland:

Jag skulle hafva svårt att sätta tro till en uppgift som många gånger framställts rörande vissa underbara förhållanden i detta land Gruntland (som fått sitt namn af sin förträffliga sand eller grunn, enlight andra af sin grönska), hvilken berättelse äfven meddelats mig af trovärdiga män, den nämligen att invånarna hafva att utkämpa verkliga drabbningar mot tranorna, som uppträda i stor mängd – jag skulle betvifla denna uppgift, därest ej Plinius (bok VII, kap. 2) på tal om skyterna anført liknande saker og bestyrkt dem båda med andra författare och med anförande af förnuftsskäl.²⁷¹

Denne beskrivelsen av dverger som kjemper mot traner finner man i Plinius' *Naturalis Historia*, men kuriøst nok i et avsnitt som omhandler Asia, nærmere bestemt områder nord for India, og ikke Nord-Europa.²⁷² Uansett viser dette avsnittet at Olaus Magnus var godt kjent med Plinius' tekster, og anvendte dem til sine egne geografiske verk.

Olaus Magnus hadde med andre ord god kjennskap til de antikke tekstene om Norden, og de gamle forestillingene om folkene i nord finner sin plass på hans kart over Skandinavia. Han gjør som flere av sine kolleger fra middelalderen og plasserer mytologiske folk og fenomener i

²⁶⁸ Magnus 1539 [kart].

²⁶⁹ Magnus 1539 [kart].

²⁷⁰ Pomponius Mela 2003: 5. I en liste over de ulike folkene som bor i Europa skriver Mela: «[...] super Amazonas et Hyperboreos Cimmerii, [...]»

²⁷¹ Magnus 2001: 95.

²⁷² Plinius 1961, bok VII: 522–523. Dette kan være en misforståelse fra Olaus Magnus' side, men jeg finner det mer sannsynlig at han simpelthen bruker Plinius' beskrivelser av de indiske dvergene som utgangspunkt for den mytiske «dvergerasens» kultur og tradisjoner. Olaus Magnus fortsetter med å redegjøre for tranefuglens forekomst i nord, og dersom både traner og dverger lever i disse områdene, antar jeg at Magnus fant det nærliggende å tro at lignende situasjoner som det Plinius beskrev, også forekom på Grønland.

Nord-Europa. Ved inngangen til tidlig nytid videreførte altså Olaus Magnus de antikke mytene om Norden, på et kart tegnet som et middelaldersk mappaemundi, hvor historiske legender og kristne sagn blandes med samtidsinformasjon om nasjoner og konger i Magnus' levetid. I tillegg utvikler og moderniserer han selve utseendet på Nord-Europas landområder. Som Marijke Spies sier om *Historia de Gentibus Septentrionalibus*: «Between its covers was all the knowledge, but also all the nonsense, of earlier centuries.»²⁷³

I løpet av 1500-tallet endret altså kartene over Norden seg dramatisk. Før 1530-årene fulgte kartografer tradisjonen etter Claudius Clavus som skildret Grønland som sammenhengende med Skandinavia. Etter utgivelsen av *Carta Marina* i 1539 ble denne landbroen fjernet. Det er viktig her å påpeke, som Mead sier, at koblingen mellom Grønland og Skandinavia hadde religiøs betydning, da den også koblet Europa sammen med den katolske utposten som lå lengst nord, bosetningen *Gardar* på Grønland.²⁷⁴ Mens flere tyske kartografer som Martin Waldseemüller, Jacob Ziegler, Sebastian Münster (1488–1552) og Laurenz Fries tegnet Nord-Europa etter den tradisjonelle metoden, kan vi se at flesteparten av kartografene etter 1530-årene fulgte Olaus Magnus' skildring av Norden. Likevel kom det motstridende beskrivelser av landområdene, og et spesifikt kart som skulle forårsake mye forvirring om Norden var italienske Nicolo Zeno den yngres kart *Carta da Navegar de Nicolo et Antonio Zeni* fra 1558. Dette kartet ble tegnet for å styrke troverdigheten til fortellingen om Zenos forfedres oppdagelsesreise til Norden på slutten av 1300-tallet, men er stort sett basert på fantasi.²⁷⁵ På *Ultima Thule*-samlingen finner man to kart utgitt i 1561 tegnet av Girolamo Ruscelli (ca. 1500–1566) som viser to helt forskjellige måter å skildre Norden. Det ene, *Schonladia Nuova*, minner om Jacob Zieglers kart over Norden fra rundt 1530, og inneholder de antikke stedsnavnene Hyperborea og Thule, mens det andre, *Septentrionalium Partium Nova Tabula*, er en tilnærmet tro kopi av Zenos kart, og utelater disse referansene (figur 4.12 og 4.13).²⁷⁶ Utseendet på den skandinaviske halvøya på disse kartene er vidt forskjellige på disse kartene, og deres utgivelse i samme år, av samme kartograf er en pekepinn på usikkerheten som rådet over Nordens geografi i første halvdel av 1500-tallet.

²⁷³ Spies 1997: 76.

²⁷⁴ Mead i Woodward 2007: 1784; Jensen i Briså og Lavold 2009: 82–83.

²⁷⁵ Ehrensvärd 2006: 46.

²⁷⁶ Ruscelli 1561a [kart]; Ruscelli 1561b [kart]

4.4: Antikkens innflytelse på 14- og 1500-tallets kartlegging av Norden

Den geografiske arven fra antikken og middelalderen fortsatte å stå sterkt i kartografien på 14- og 1500-tallet, og selv om nye idéer og oppdagelser førte til en kolossal utvikling i kunnskapen om verdens geografi, var likevel Ptolemaios og de antikke tekstene fundamentet i moderne kartografi.²⁷⁷ Dette kunne i tidlig nytid resultere i kart som både skildret det nyeste innen oppdagelser og geografiske teorier, i tillegg til eldre misoppfatninger fra antikken og middelalderen. Det første kjente kartet over Norden ble som sagt tegnet av Claudius Clavus i 1427. Vi vet at kartets opphavsmann, kardinal Guillaume Fillastre, leste og studerte bl.a. Pomponius Mela, og han ville derfor vært godt kjent med de antikke mytene om nordiske monstre og menneskeraser.²⁷⁸ Dette vises også på kartet, da det på landområdene nord for Skandinavia hevdes at området er bebodd av maritime pygméer, griffer, hedenske karelere og *Unipedes* (menneskerase med bare en fot).²⁷⁹ Renessansen og tidlig nytid var altså perioder hvor kartografene både ønsket å illustrere moderne geografisk viten, samtidig som de ville ta vare på de eldre kartografiske tradisjonene nedarvet fra tidligere tider.

Dette førte til et dilemma i utviklingen av kartografien på 1500-tallet. Et eksempel på dette finner man i Donnus Nicolaus Germanus' versjon av *Geographiké hyphégesis*. I innledningen dedikerer Germanus dette verket til den italienske fyrst Borso av Modena, og påpeker at han ikke ønsker å endre for mye på Ptolemaios' arbeid:

I am not unaware, Most Illustrious Prince, that Ptolemy the Geographer depicted the earth with the greatest skill the most thorough information, and that were we to attempt anything new in these studies, our work would incur the censure of many; for all those who examine this delineation of ours, contained in these maps, which we now send to You, especially if they are those who are ignorant of the art of geometry, and observe that it differs from that which Ptolemy set forth, will convict us forthwith either of ignorance or of rashness.²⁸⁰

I dette verket bidrar Germanus med egne forslag om kartprosjeksjoner og geografiske teknikker, men i innledningen fremstår han altså nærmest som unnskyldende for de endringene han har gjort på originalverket. Tilliten til Ptolemaios' lære var altså så stor på 1400-tallet at Germanus følte det nødvendig å forklare og unnskyldte at han våget å inkludere sine nyere idéer i boken.

²⁷⁷ Dalché i Woodward 2007: 359.

²⁷⁸ Dalché i Woodward 2007: 304.

²⁷⁹ Dalché i Woodward 2007: 302; Edson 2007: 127.

²⁸⁰ Ptolemaios 2011: 19.

I en utgave av denne boken fra 1486 finner man Donnus Nicolaus Germanus' kart over Norden *Tabula moderna Prussie, Livonie, Norbegie et Gottie*, som i utforming er basert på Clavus' kart fra 1427 (figur 4.3). I tillegg kan man se at kartet følger geografiske beskrivelser fra Ptolemaios og andre antikke kilder. Kysten av det som i dag kalles Baltikum, er på dette kartet del av det europeiske Sarmatia (*Sarmacie europe pars*), etter det ptolemaiske verdensbildet.²⁸¹ I tillegg finner man referanser til andre antikke steder som Thule (*Thyle insule*) tegnet som en øy langs kysten av Norge nært Trondhjem (*Nodrosia*) og Hyperborea, her representert som havområdet *Iperboreum* nord for Skottland.²⁸² Dette kartet er også meget likt Laurenz Fries' kart *Tab. Nova Norbегiae et Gottiae* fra 1525, som man finner i Ultima Thule-samlingen (figur 4.4). På dette kartet har Fries valgt å utelate referanser til Hyperborea, men øya Thule er plassert på samme plass som på Germanus' kart.²⁸³ I tillegg har Fries lagt til en tekstboks på landområdene mellom Grønland og Skandinavia nordøst på kartet, som forteller at pelsverk herfra fraktes vestover og at innbyggerne i dette området er usiviliserte og er underlagt prinsen av Russland.²⁸⁴ Felles for begge disse kartene er altså at de plasserer de antikke geografiske beskrivelsene inn i en sammenheng med Clavus' mer moderne beskrivelser av Trondheim (*Nodrosia*), Stavanger (*Stanarge/Stavarge*) og Oslo (*Aslo*).²⁸⁵

Nye oppdagelser og teorier om Norden måtte finne sin plass i et allerede etablert geografisk verdensbilde, antikke navn som Hyperborea og Thule ble flyttet rundt på kartene etter hvert som teorier endret seg, og nye detaljer ble lagt til etter hvert som geografisk kunnskap om området økte. På Sebastian Münsters kart *Schonlandia XIII nova tabula* fra 1540 er for eksempel *Oceanus Hyperboreus* plassert nord for Skandinavia, og elva Tanais leder til en innsjø i nærheten av dagens Baltikum (figur 4.14).²⁸⁶ Island og Thule er avtegnet som samme øy, mens Grønland fortsatt henger sammen i den nordlige enden av Skandinavia.²⁸⁷ De antikke fortellingene om elva Tanais' utløp i det ytterste nord er altså på dette kartet lagt til Skandinavia og Nord-Europa. Dette blir også understreket ytterligere med bruken av navn som Hyperborea og Thule, som stadfester for leseren av kartet at dette er så langt nord man kommer. I motsetning til de antikke tekstene hvor Norden beskrives nærmest som et mytologisk konsept, et sted gudene besøker og hvor verdenshavet slukes ned i underverdenen, sitter man likevel igjen med

²⁸¹ Germanus 1486 [kart].

²⁸² Germanus 1486 [kart].

²⁸³ Fries 1525 [kart].

²⁸⁴ Fries 1525 [kart].

²⁸⁵ Germanus 1486 [kart]; Fries 1525 [kart].

²⁸⁶ Münster 1540 [kart].

²⁸⁷ Münster 1540 [kart].

et inntrykk av Skandinavia som et virkelig sted, en del av Europa. Ved kysten av Nord-Norge er det en tekst som sier «Capiuntur hic Stockfisch» - «her fanges det tørrfisk», noe som antyder at leserne av kartet ville vært kjent med handelsvarene fra Norden.²⁸⁸ Også mindre stedsnavn av yngre herkomst som *Warthus* (Vardøhus), *Matkur* (Makkaur i Finnmark) og *Vastral* (Vesterålen) viser at området på dette tidspunktet ikke var fullstendig fremmed for resten av Europa.²⁸⁹

4.5: Økende europeisk interesse i Norden

På siste halvdel av 1500-tallet hadde nederlenderne begynt å vise stor interesse for de nordiske farvannene.²⁹⁰ Ekspedisjoner mot nord og nordøst gjort av både engelskmenn og nederlendere fra midten av 1500-tallet hadde i tillegg ført til større geografisk kunnskap om området.²⁹¹ Nederlandske kartografer begynte på denne tiden å tegne Norden i stor detalj, både på geografiske kart og sjøkart, og deres rolle i kartleggingen av området fremheves av flere moderne kartografihistorikere.²⁹² Kartet *Septentrionalium regionum descrip.* av Abraham Ortelius fra 1570 viser hvor langt den geografiske kunnskapen om Norden var kommet i andre halvdel av 1500-tallet, og er et eksempel på nederlandsk kartlegging av området. Dersom man sammenligner dette kartets utseende med *Tab. nova Norvegiae et Gottiae* av Laurenz Fries, utgitt i 1525 (figur 1.8 og 4.4), kan man veldig lett se hvor stor utvikling den kartografiske kunnskapen om Norden gjennomgikk på 1500-tallet.²⁹³ På de 45 årene mellom disse to kartenes utgivelse har landområdene i Norden fullstendig endret fasong, fra å nærmest være en geografisk teori til å ha en grov likhet med områdene slik vi kjenner dem igjen i dag.

Et interessant poeng med Ortelius' kart i denne oppgavens sammenheng er at man fremdeles kan se den antikke innflytelsen på dets skildring av Norden. Ortelius henviser til flere av de vanligste geografiske forestillingene om Norden, både fra antikken og middelalderen, samt geografiske teorier og beskrivelser fra hans egen samtid. Når det gjelder egennavn av antikk herkomst bruker han betegnelsen *Oceanus Hyperboreus* om havet mellom Grønland og Norge,

²⁸⁸ Münster 1540 [kart].

²⁸⁹ Münster 1540 [kart].

²⁹⁰ Ehrensvärd 2006: 82–85.

²⁹¹ Schilder og Van Egmond i Woodward 2007: 1410.

²⁹² Ehrensvärd 2006: 111-126; Mead i Woodward 2007: 1804-1805; Schilder og Van Egmond i Woodward 2007: 1410.

²⁹³ Fries 1525 [kart].

og *Carybdis* om et havsvelg nord for Vardø.²⁹⁴ I tråd med middelalderens fascinasjon for menneskelige avarter, kan kartet fortelle at det bor pygmeer på Nordpolen, som også er delt av en vannvei.²⁹⁵ Flere regionale navn i Nord-Skandinavia, som Scrickfinnia og Biarmia, kan man kjenne igjen fra eldre kilder som Ottar og Adam av Bremen.²⁹⁶ I tillegg finner man oppdiktede stedsnavn som *Frisland*, *Groclandt* og *Estotiland*, hentet fra ulike kilder som Nicolò Zeno den yngres kart over Norden fra 1558, som igjen hentet dem fra bl.a. Claudius Clavus.²⁹⁷ Et annet geografisk element man finner på dette kartet er inndelingen av Nordpolen til flere landmasser.²⁹⁸ Som jeg nevnte tidligere fantes det på denne tiden en teori om at Nordpolen var det guddommelige paradiset. Denne teorien kom fra ledende teologer, og blant dem var franske Guillaume Postel (1510–1581), som i sine bøker tolket bibelen slik at Gud skapte jorden med landområder i nord og havområder i sør.²⁹⁹ Som sentrum av den nordlige halvkule var altså Nordpolen av mange regnet for å være den geografiske plasseringen av det jordlige paradiset. Denne fortellingen ble underbygd bl.a. av *Aleksanderromanene*, som fortalte at paradiset lå forbi landet til Gog og Magog.³⁰⁰ Ortelius' inndeling av Nordpolen på dette kartet var altså et resultat av forestillingene om paradiset, og elva som deler denne landmassen er altså sannsynligvis en av de tidligere nevnte elvene i paradiset. Denne måten å tegne Nordpolen ble svært populær på kartene fra andre halvdel av 1500-tallet, og vises bl.a. på engelske John Dees utitulerte kart over Nord-Amerika fra rundt 1580 (figur 4.15), og på Gerard Mercators kart over Nordpolen fra 1595, et kart jeg skal behandle i større detalj i kapittel 5.³⁰¹

Som følge av økt skipstrafikk og interesse i nordområdene, begynte altså kartene over Norden mot slutten av 1500-tallet å forbedres. De nordiske landområdene på kartene fra denne tiden ligner i stor grad på de reelle landområdene i regionen. Likevel kan man enda se at eldre forestillinger om Norden fremdeles ble inkludert på kartene, som fortsatt skildrer "det mytiske nord". Blant de mest berømte nederlandske ferdene til denne regionen var Barentsekspedisjonene på 1590-årene, som blant annet resulterte i oppdagelsen av Svalbard. På Universitetsbiblioteket i Tromsø finner man en utgave av det såkalte *Barentskartet* fra 1598,

²⁹⁴ Ortelius 1570 [kart]. Betegnelsen *Carybdis* kommer fra antikke forestillinger om sjøhyrer og havsvelg til underverdenen, dette kom senere til å bety malstrøm. (Nansen 1911 (faksimile 1988): 9–10, 121–123).

²⁹⁵ Ortelius 1570 [kart].

²⁹⁶ Ortelius 1570 [kart]; Nissen, 1960: 20; Adam av Bremen: 205–206.

²⁹⁷ Ortelius 1570 [kart]; Ehrensvärd 2006: 46; Spies 1997: 102–105.

²⁹⁸ Ortelius 1570 [kart].

²⁹⁹ Lestringant og Pelletier i Woodward 2007: 1476.

³⁰⁰ Pseudo-Callisthenes 2003: 152.

³⁰¹ Dee ca. 1580 [kart]; Mercator ca. 1630 [kart].

som skildrer reiseruten til den tredje Barentsekspedisjonen i 1596–1597 (figur 4.16).³⁰² Dette kartet er interessant fordi det skildrer nye oppdagelser, samtidig som man kan se innflytelsen fra antikke, middelalderske og samtidige beskrivelser av den nordlige regionen. Mot vest kan man se fabeløya *Frisland* sør for Island. Forbi den finner man *Martin Forbischers Straytes*, et stred langs sørkysten av Grønland, oppkalt etter engelske Martin Frobisher som på 1570-årene mente han hadde funnet en passasje i dette området.³⁰³ Vest for dette igjen finner man de tidligere nevnte øyene Grocland og Estotiland, etter Zeno og Clavus.³⁰⁴

Mot øst, forbi *Nova Zembla* (Novaja Semlja), ser man at en rekke kilder er tatt i bruk for å skildre området, som er avbildet etter de tradisjonelle geografiske antagelsene om Norden. Direkte sør for Novaja Semlja, finner man regionen *Samoieda*, ved siden av elven *Oby* (elva Ob). I nærheten ligger byen *Cosin*.³⁰⁵ Disse navnene finner man også i boken *Rerum Moscoviticarum Commentarii* fra 1549 av Sigismund von Herberstein (1486–1566).³⁰⁶ Herberstein var en diplomat i den tysk-romerske keiserens tjeneste, og var tysk ambassadør ved storfyrste Vasilij III Ivanovitsj av Moskvaa (1479–1533) hoff mellom 1517 og 1526.³⁰⁷ Fra hans opphold i de østeuropeiske områdene lærte nok Herberstein en stor del om denne regionen, men mange av hans fortellinger om folkene og området i det ytterste nord er likevel farget av legender og rykter. Han kan blant annet fortelle om et folkeslag i det nordlige området *Lucomoryae*, som hvert år den 27. november faller død om, og våkner til liv rundt den 24. april.³⁰⁸ Sigismund von Herberstein var en viktig kilde til kunnskap om Norden for 1500-tallets kartografer. Nederlendernes interesse for denne boken stammet mest sannsynlig, som Ehrensvärd påpeker, fra von Herbersteins beskrivelser av en russisk reise foretatt i 1496 fra Dvina til Bergen. Denne reisen ville altså bekreftet mulighetene for seiling gjennom Nordøstpassasjen, nederlendernes endelige mål i regionen.³⁰⁹

Lenger mot øst domineres landområdet på Barentskartet av en fremtredende odde ved navn *Capo de Tabin* (Kapp Tabin), og en øy ved navn *I: Tasata*.³¹⁰ Dette stammer fra Plinius'

³⁰² Ehrensvärd 2006: 123.

³⁰³ Barents 1598 [kart]; Ehrensvärd 2006: 112. I dag vet vi at denne passasjen egentlig var en fjord, som i dag heter Frobisher Bay og ligger i Qikiqtaaluk-regionen i Nunavut, Canada.

³⁰⁴ Barents 1598 [kart].

³⁰⁵ Barents 1598 [kart].

³⁰⁶ Herberstein 1852: 39, 41.

³⁰⁷ Major 1851: cii–cxix.

³⁰⁸ Herberstein 1852: 40.

³⁰⁹ Ehrensvärd 2006: 114.

³¹⁰ Barents 1598 [kart].

Naturalis Historia, som beskriver Tabin som en enorm fjellkjede langs nordkysten av Asia, og Tazata som en av øyene i Det kaspiske hav. Plinius skrev i tillegg at kineserne bodde øst for Kapp Tabin.³¹¹ Teoriene om Kapp Tabin og sjøreisen til handelsmarkedene i Kina var av stor interesse for nederlendere, og var dermed inkludert på kartene over Norden.³¹² På disse områdene ser man også innflytelsen fra en annen kilde om Norden, nemlig Marco Polo. På landområdene rundt Kapp Tabin finner man stedsnavn som *Bargu*, *Ung*, *Mongul* og *Carocoram* som er hentet fra 1200-tallets fortelling om Marco Polos reiser til Asia.³¹³ Denne fortellingen var altså fortsatt en kilde til informasjon for kartografene i tidlig nytid, og Edson kommer med et interessant poeng når hun påpeker at Marco Polo ikke brukte de antikke beskrivelsene som referanse til sin fortelling om Norden. Mens romerne beskrev skyterne i nord, fortalte Polo om russere og mongoler.³¹⁴ Navnene Ung og Mongul var lenge regnet som alternative betegnelser på den kristne fortellingen om Gog og Magog, noe jeg skal komme tilbake til i kapittel 5.

Barentskartet ble altså gitt ut i en periode hvor den geografiske kunnskapen om Norden økte enormt i takt med økt interesse for området. Skandinavia er tegnet med en rekke stedsnavn langs kysten, noe som Briså påpeker illustrerer kartets rolle i den nederlandske utforskningen av havene i nordøst.³¹⁵ Noe som er interessant å legge merke til på dette kartet er den diffuse avtegningen av ekspedisjonens utforskede områder. Svalbard, på kartet avtegnet som *Het nieuwe land*, har kun en vestkyst som blekner mot nord og sør, noe som også avspeiler reiseruten og de reisendes beskrivelser.³¹⁶ I tillegg er Novaja Semlja kun avtegnet med det ekspedisjonen kunne fortelle om, østkysten sør for ekspedisjonens overvintringssted er ikke inkludert.³¹⁷ I tillegg er en kompassrose tegnet strategisk på området mellom Novaja Semlja og Kapp Tabin, som for å legge et skille mellom reelle og teoretiske områder. Det er også verdt å legge merke til at kartet ikke inkluderer *Willoughby's Land*, en oppdiktet øy nord for Finnmark, oppkalt etter den engelske oppdagelsesreisende Hugh Willoughby (død 1554).³¹⁸ Denne øya finner man på flere av kartene fra siste halvdel av 1500-tallet, men den er altså ikke tilstede på dette kartet.

³¹¹ Plinius, bok VI: 376–379.

³¹² Ehrensvärd 2006: 116–117.

³¹³ Barents 1598 [kart]; Polo 1845: 263.

³¹⁴ Edson 2007: 101.

³¹⁵ Briså 2010: 32.

³¹⁶ Barents 1598 [kart]; De Veer 1609 (faksimiletrykk 1970): i kapittel 3: "The third Voyage Northward to the Kingdomes of Cathaia, and China, in Anno 1596", avsnitt 21–33 (uten paginering).

³¹⁷ Barents 1598 [kart].

³¹⁸ Ehrensvärd 2006: 112.

Hensikten bak dette kartet var å illustrere reiseruten til den tredje Barentsekspedisjonen, og det var inkludert i Gerrit de Veers dagbok fra reisen: *Diarium seu Vera Descriptio Trium Navigationum Adminandrum* først utgitt i Amsterdam i 1598.³¹⁹ Barents tegnet med andre ord ikke landområder han ikke kunne bekrefte, kartet viser kun deler av de geografiske områdene utforsket på turen. De utforskede kystene av Svalbard og Novaja Semlja ble rett og slett ikke tegnet. Hensikten var altså tydeligvis å vise ekspedisjonens reelle oppdagelser, ikke å vise hvordan disse landområdene kanskje så ut. I den sammenheng er det videre interessant å merke seg at kartografen ikke hadde problemer med å inkludere Frisland, Kapp Tabin og de andre teoretiske områdene lengre vest og øst for ekspedisjonens reiserute. Disse landområdene kunne like gjerne antas å være reelle, virkelige steder, og frem til noen kunne bevise det motsatte, ble de inkludert på kartene over Norden. I tillegg er det nok også verdt å påpeke at det ikke ville vært noen grunn til å tvile på disse kildene, som jeg har sett på i denne oppgaven var disse kildene godt sementerte i de geografiske forestillingene om nordområdene. Der ekspedisjonen kom med ny geografisk kunnskap, ble det derimot tatt i bruk. På slutten av 1500-tallet var det altså enda ingen store innvendinger mot å tegne nye oppdagelser og gamle forestillinger på samme kart. Barents og Ortelius benyttet seg enda av de antikke og middelalderse beskrivelsene av det mytiske nord når de tegnet sine kart.

4.6: Inngangen til 1600-tallet

I overgangen fra 1500-tallet til 1600-tallet kan man derimot se en endring i den kartografiske skildringen av Norden, noe kartene etter kartografene Andreas Bureus (1541–1646) og Adrian Veen (født ca. 1572) er gode eksempler på. I 1611 ga den svenske kartografen Bureus ut kartet *Lapponia* som skildrer den nordligste delen av Skandinavia i stor detalj (figur 4.17).³²⁰ Kartet er meget nøye tegnet og viser stor likhet til denne delen av verden slik vi kjenner den fra moderne kart. Dette kartet er meget detaljert i sin skildring av den nordnorske kysten, og med unntak av et våpenskjold med kjempen Starkater, som man også finner på Carta Marina, er det ingenting som tilsier at dette området er noe annerledes enn resten av Europa.³²¹ Verken i kartusjen eller noe sted på kartet finnes referanser til snodige menneskeraser, farlige innfødte, sjømonstre eller antikke mytiske landområder. Det som derimot tydelig fremheves, både ved bruken av Starkater som representasjon for Sverige, og en linje langs kysten av Nord-Norge, er at grensen mellom Norge og Sverige går i tydelig svensk favør. Målet med dette kartet var ikke

³¹⁹ Ehrensvärd 2006: 123.

³²⁰ Bureus 1664 [kart].

³²¹ Bureus 1664 [kart].

å fremstille innbyggerne eller området som farlige eller fremmede for resten av Europa: Hensikten var å fremme svenske territorielle krav på Nordkalotten. William R. Mead sier det slik: «Lapponia, as the map was popularly known, became an important addition to the diplomatic arsenal of the Swedish crown.»³²²

To år etter at Andreas Bureus ga ut *Lapponia*, ga nederlandske Adrian Veen i 1613 ut kartet *Nativus Sueciae adiacentiumque regnorum typus*, et kart over Skandinavia dedikert til den svenske kong Gustav II Adolf (figur 4.18).³²³ Dette kartet fokuserer heller ikke på tegninger eller tekster som omhandler mytologien omkring Norden, men fokuserer, som Bureus, heller på en geografisk korrekt skildring av landmassene slik de var kjent på den tiden.³²⁴ Man kjenner igjen fra gamle kilder enkelte stedsnavn som i dag ikke er i bruk, som *Scricfinnia* og *Bjarmia*, men de er blant få eksempler på gamle stedsnavn på Veens kart. Kartet er meget detaljert med stedsnavn både langs kysten og i innlandet, og den utstrakte bruken av ulike nasjoners våpenskjold peker mot dette kartets hensikt (figur 4.18).³²⁵

I 1626 ga Andreas Bureus ut sitt største kartverk, et kart på omtrent 118 x 113 cm over hele Skandinavia ved navn *Orbis arctoi nova et accurata delineatio auctore Andrea Bureo sueco* (figur 4.19).³²⁶ På dette kartet kan man finne noen tegninger av sjødyr og skip på havet, og noen tegninger av samer på Nordkalotten som gjør sine daglige gjøremål.³²⁷ Dette er likevel i mine øyne ikke det som fremheves på dette kartets skildring av Skandinavia, det er ikke tegningene av folkene og dyrene som er det vesentlige på dette kartet, det er heller dets nøyaktige skildring av topografiske element som byer og elver som er det mest prominente. Dette later også til å være trenden for de fleste av kartene over Norden produsert på denne tiden.

Fra 1600-tallet ble det i tillegg mer vanlig å tegne navigatoriske verktøy som loksodromer og vindroser på sjøkartene over nordområdene. Et eksempel på dette finner man i Ultima Thule-samlingen, nemlig nederlandske Willem Janszoon Blaeus (1571–1638) *Pascaarte vant Noordersche deel van Noorwegen [...] fra 1608* (figur 4.20).³²⁸ Dette kartet viser kysten av Nord-Norge fra Trondheim (*Dronten*) til Nordkapp (*Noort Caap*), og inkluderer tre

³²² Mead i Woodward 2007: 1794.

³²³ Ehrensvärd 2006: 146.

³²⁴ Veen 1613 [kart].

³²⁵ Ehrensvärd 2006: 147.

³²⁶ Ehrensvärd 2006: 154–155.

³²⁷ Bureus 1626 [kart].

³²⁸ Blaeu 1608 [kart].

kompassroser og seks vindroser. Disse rosene er utgjort av kryss med 32 loksodromer som stråler fra hver enkelt rose og lager et navigatorisk rutenett for sjøfart. I nedre venstre hjørne finner vi en komparativ målestokk for både tyske, engelske, franske og spanske mil.³²⁹ Kartet er tydelig produsert for å brukes innen sjøfart, det er ingenting som tyder på at Blaeu ønsket å bruke kartet som en måte å fremme noen form for forestilling over området som avbildes. Dekorasjonen på kartusjen i midten av kartet består simpelthen av tre fugler. Moskstraumen er tydelig markert nord for Røst (*Rust*), men det betyr ikke at den er lagt til dette kartet som en slags forlenging av tidlige avbildninger av inngangen til verdens indre. Moskstraumen var en reell fare for sjøfarende langs Norgeskysten, og dermed et element verdt å legge til et kart med praktisk hensikt.³³⁰ Et annet lignende kart er Jacob Theunisz' (død rundt 1700) *De custen van Finmarcken tusschen Dronten en Tromsondt* fra 1689 (figur 4.21).³³¹ Felles for både sjøkartene og de geografiske kartene over nordområdene fra denne tiden er at de hadde direkte praktisk nytte i et geografisk område som på denne tiden ble mer politisk og økonomisk relevant.

Kartenes økte praktiske bruksområder betyr likevel ikke at de gamle forestillingene om Norden forsvant fullstendig fra kartene. Jeg nevnte i kapittel 1 kartet *Nova et accurata Poli Arctici* av Johannes Janssonius (1588–1664) fra 1650, som i kartusjen avbilder en naken villmann med rått kjøtt (figur 1.9).³³² Det europeiske publikums fascinasjon med de innfødte i nord synes å være et av trekkplastrene på mange av kartene fra 1600-tallet. De snodige og fremmede skikkene avbildes på flere av kartene fra denne perioden. Johannes van Keulens (1654–1715) kart over nordområdene *Paskaart van't noordelykste deel der Noort Zee [...]* fra rundt 1685 inneholder flere vindroser og loksodromer, men i kartusjen nederst til høyre finner man en tegning av innfødte på reinsleder og ski, og scener fra hvalrossjakt og isbjørnjakt, i tillegg til en tegning av en dame som melker geiter (figur 4.22).³³³ Et annet kart over det nordlige Skandinavia fra denne perioden er *Finmarchiæ et Laplandiæ maritima* av Frederick de Wit fra rundt 1675 (figur 4.23). Dette kartet inneholder en kartusj med flere forskjellige mennesker, varmt kledde innfødte med armbrøst, reinsdyr og ski, og over dem alle står en skikkelse med det som ser ut til å være en globus som viser stjernehimlen. Det mest karakteristiske med denne personen er hans lange ører og bukkehorn på hver side av en stjerne.³³⁴ Det er vanskelig

³²⁹ Blaeu 1608 [kart].

³³⁰ Lockert 2011: 63–74.

³³¹ Theunisz 1689 [kart].

³³² Janssonius 1650a [kart].

³³³ Van Keulen ca. 1685 [kart].

³³⁴ Wit ca. 1675 [kart].

å vite nøyaktig hvem eller hva denne Panfiguren skal forestille, men avbildningen over de andre personene i kartusjen, kan føre tankene mot kong Boreas fra gresk mytologi. Det kan også potensielt være en illustrasjon av en samisk sjaman kledd i dyreham, med en runebomme i sine hender. En annen mulighet er at dette er en avbildning av djevelen selv, med bukkehorn og sin hedenske flokk.

Man finner altså enda referanser til forestillingene om det mytiske nord på kart fra 1600-tallet, men på denne tiden begynner de gamle beskrivelsene å miste sin betydning når selve land- og havområdene skildres. Mens de fleste kartografer på 1500-tallet tegnet Norden etter det tradisjonelle verdensbildet, kan man nå se at de antikke og middelalderske geografiske beskrivelsene av Hyperborea, Skytia og de Riphæiske fjell mister sin tidligere betydning på kartene over Norden. De fleste overnaturlige referansene på kart fra 1600-tallet blir forvist til rammen eller kartusjen. Hvorfor denne utviklingen fant sted skal jeg forsøke å gjøre rede for i kapittel 5.

4.7: Forestillingen om Norden i tidlig nytid

Dersom man skal forstå hvorfor kartene over Norden så ut slik de gjorde er det i mine øyne viktig å redegjøre for tankesettet og verdenssynet til de som skapte dem, og de som leste dem. Verden var på mange måter annerledes for menneskene som bodde i Europa på 15–1600-tallet, enn den er for oss i dag. Hekser, monstre og demoner ble av mange ansett som reelle skapninger og fortellinger om griffer og enhjørninger kunne være like troverdige som fortellinger om kyr og hester. I europeisk litteratur var Norden i tidlig nytid godt etablert som et mystisk og fremmed område, og tankegodset omkring de nordligste delene av verden ble etablert i antikken og utviklet i løpet av middelalderen og renessansen. Tacitus (56–ca. 117 evt.) beskrev en nordeuropeisk stamme ved navn *Fenni* slik: «The Fenni are remarkably savage and wretchedly poor. They have no weapons, no horses, and no homes.»³³⁵ I middelalderen skrev Saxo Grammaticus (ca. 1150–ca. 1220) at finnene og bjarmene brukte magi i stedet for våpen når de skulle forsvare seg selv.³³⁶ Skildringen av innbyggerne i Norden som fremmede og annerledes fortsatte frem til tidlig nytid, og når folkene lengst nord i Skandinavia fikk tilnavnet “Finn” var det altså ikke uten konnotasjoner fra tidligere tider. På 1500-tallet sammenlignet

³³⁵ Tacitus 2009: 62.

³³⁶ Hagen i Andersson 2009: 154.

biskop Erik Walkendorf innbyggerne på Kolahalvøya med aper, en sammenligning vi som nevnt finner på flere kart over området.³³⁷

På begynnelsen av 1600-tallet ble Gerrit de Veers tidligere nevnte fortelling om Barentsekspedisjonene meget populære.³³⁸ Selv om hensikten med ekspedisjonene var å finne en sjøvei gjennom nordøstpassasjen, var nok de spennende hendelsene i boken en viktig grunn til fortellingens popularitet. I fortellingen om den andre av de tre ekspedisjonene, beskriver de Veer utseendet på de innfødte ved Novaja Semlja:

The maner of their Apparell is, like as we use to paint Wild men, but they are not wilde; for they are of reasonable judgement: they are apparelled in Hartes skins from the head to the feete, [...] They are (for the most part all) short and low of stature, with broad flat faces, small eyes, short legges, their knees standing outwards; and are very quicke to goe and leape.³³⁹

De Veer fortsetter med å beskrive de utskjærte figurene som tilbes som guder i dette området.³⁴⁰ Forestillingene om Norden som magisk og fremmed gjennomsyret altså denne fortellingen om regionen.

Som et ytterligere eksempel på de ulike forestillingene om Norden i tidlig nytid, kan man lese boken *Voyage des pais septentrionaux* fra 1671. Her forteller franskmannen Pierre Martin de la Martinière om sin reise fra København nordover langs Norskekysten mot de nordligste delene av den kjente verden, som skipskirurg om bord på et dansk handelsskip. Om skipets krysning av Polarsirkelen skriver de la Martinière:

The Wind held fair several Days till we were under the Artick Polar-Circle, Where we were becalm'd on the Coasts. Some of our Crew were so Superstitious as to give Credit to the common Tradition, that the Inhabitants of the Country under that Circle, as well as those that dwell on the Coasts of the Sea of Finland, are Wind-merchants, and can raise and fell a Gale when they please. 'Tis certain they are almost all of them Wizards, and as Children of the Prince of the Air, pretend to dispose of the Wind as their proper Merchandise.³⁴¹

I dette avsnittet virker det som de la Martinière forsøker å spinne videre på eksisterende fordommer omkring Norden, samtidig som han prøver å fremstå som skeptisk til disse magiske forestillingene. Her skriver han først forsiktig at idéen om vindmagi er overtro fra besetningens

³³⁷ Ehrensvärd 2006: 50–51.

³³⁸ Ulfby 1997: 191.

³³⁹ De Veer 1609 (faksimiletrykk 1970): i kapittel 2: "A Briefe Declaration of a Second Nauigation made in Anno 1595", avsnitt 47 (uten paginering)

³⁴⁰ De Veer 1609 (faksimiletrykk 1970): i kapittel 2: "A Briefe Declaration of a Second Nauigation made in Anno 1595", avsnitt 50 (uten paginering)

³⁴¹ La Martinière 1706: 22–23.

side, men han fullfører anekdoten med å si at det er sikkert at innbyggerne er trollmenn og barn av *the Prince of the Air* (djevelen). I boken ender skipene opp med å kjøpe vindmagi fra en lokal trollmann (*Negromancer*) i form av et rep med tre knuter, og resultatet av å knyte opp alle tre knutene er at de utsettes for en storm som gjør at de tre skipene i handelsflåten mister hverandre av syne.³⁴² Uansett hvor skeptisk de la Martinière ønsker å fremstå, er det altså til slutt liten tvil om at forfatteren ønsker å få frem at de magiske evnene blant folket i nord er genuine og ikke minst farlige. Pierre de la Martinières spennende og utrolige skildringer av sine opplevelser blant befolkningen i denne delen av verden gjorde at boken ved sin utgivelse i 1671 ble svært populær, og den gir i dag en utmerket innsikt i hvordan Norden ofte ble ansett i tidlig nytid.³⁴³

Fortellinger om Norden var populært lesestoff på 15–1600-tallet, og man finner en rekke tekster og bøker fra denne tiden som forteller om folk, kultur og geografi i Nord-Europa. I artikkelen “Seventeenth century images of the True North, Lapland and the Sami” utforsker og redegjør Rune Blix Hagen for dette synet på Norden som eksisterte i tidlig nytid. Hagen nevner blant annet den franske juristen Jean Bodin (1529/30–1596) som fortalte at det ingen andre steder i Europa fantes flere hekser enn i Norge, og den tidligere nevnte Guillaume Postel som advarte sine landsmenn mot å seile nordover, for det var å utfordre djevelen på hans eget område.³⁴⁴ Blant de mest kjente bøkene om Norden fra 1500-tallet finner man *Historia de Gentibus Septentrionalibus* av Olaus Magnus. Som svensk biskop etter reformasjonen skrev Olaus Magnus denne boken i eksil i Venezia, og den ble utgitt i 1555 i Roma.³⁴⁵ Denne boken maler et utrolig bilde av Norden som et magisk og til tider skremmende område, med historier om folket i Bjarmeland som mektige trollmenn, om dvergene på Grønland som rir på geiter i kamp mot store traneflokker, og nordiske gruvearbeidere som plages av bergtroll.³⁴⁶ Interessant nok er mange av de overnaturlige beskrivelsene man finner i dette verket beskrevet som fortidshendelser, for eksempel skriver Olaus Magnus at beboerne i Finland og Lappland: «[...]under hedendomens tid voro så bevandrade i trollkonster, som om de haft själfve den persiske Zoroaster til läromästare i denna fördömda lära[...]».³⁴⁷

³⁴² La Martinière 1706: 27.

³⁴³ Hagen i Andersson 2009: 139.

³⁴⁴ Hagen i Andersson 2009: 140–142.

³⁴⁵ Hagen i Andersson 2009: 143.

³⁴⁶ Magnus 2001: 12, 94–96, 278.

³⁴⁷ Magnus 2001: 159.

Senere i boken finner man fortellingen om den svenske trollmannen Gilbert, som ble lenket fast i en hule av sin læremester Kettil. Olaus Magnus beskriver farene ved å nærme seg denne hulen på øya Visingsö, som på grunn av denne historien ble blokkert av lokalbefolkningen. Han fortsetter med å gi lignende eksempler på farlige innganger til underjorden beskrevet av for eksempel Strabon og Vincentius av Beauvais (ca. 1190–ca. 1264), og avslutter med å forklare at øya Visingsö i senere tider er regnet som en trivelig og trygg plass å besøke.³⁴⁸ En stor del av de overnaturlige historiene man finner i *Historia de Gentibus Septentrionalibus* er altså skrevet som fortidshendelser, som avsluttede kapitler i Nordens historie, og Magnus ønsker å spesifisere at det ikke bare var i Norden at magi var en del av hverdagen. I et kapittel om den nordlige befolknings spådomskunster, presiserer han at det ikke finnes et folkeslag i verden «om än så hysadt och bildadt, [...] som ej haft för sedvänja att spana i framtiden och söka uttrannsaka och förutsäga densamma genom vissa tecken.»³⁴⁹ Når Olaus Magnus til og med skryter av den utbredte bruken av klokker og ur i Norden kan det virke som han ønsker å rette på de ulike vrangforestillingene om folkene i Norden som barbariske usiviliserte villmenn.³⁵⁰

Uansett hva Olaus Magnus' formål med denne boken var, satt 1500-tallets lesere igjen med fortellinger om mektige hekser, store kjemper og skremmende fabeldyr. Gjennom *Historia de Gentibus Septentrionalibus*, og hans velkjente kart over Norden *Carta Marina*, var Olaus Magnus en inspirasjon til videre fortellinger om Norden som et overnaturlig og skremmende sted. I 1550-utgivelsen av Sebastian Münsters (1489–1552) geografiske verk *Cosmographia* ble det for eksempel viet hele to sider utelukkende til gjengivelser av tegningene av sjømonstre og reinsdyr fra *Carta Marina*.³⁵¹ Olaus Magnus' skildringer av livet i Norden var altså utvilsomt imponerende og skremmende lesning for datidens lesere, og man kan anta at for eksempel Pierre de la Martinière ville ha kjent til de ulike historiene fra *Historia de Gentibus Septentrionalibus*. De la Martinières skildring av vindmagi er en nærmest tro kopi av Olaus Magnus' beskrivelser. Forskjellen mellom de to tekstene i denne sammenhengen synes å være at Olaus Magnus ønsket å påpeke at slik magi ikke lenger forekom i nord etter kristendommens inntreden, mens Pierre de la Martinière ikke hadde noen hemninger i å fortelle at vind- eller knutemagi levde i beste velgående 100 år etter Olaus Magnus' død.³⁵²

³⁴⁸ Magnus 2001: 166.

³⁴⁹ Magnus 2001: 152–153.

³⁵⁰ Magnus 2001: 70.

³⁵¹ Ehrensvärd 2006: 75–76.

³⁵² Magnus 2001: 159–160.

Olaus Magnus, Gerrit de Veer og Pierre de la Martinière er altså eksempler på forfattere fra tidlig nytid som skrev populære tekster om Norden, et emne og et geografisk område som på 15–1600-tallet ble mer og mer relevant for det europeiske publikum. De la Martinières bok ble for eksempel oversatt til både engelsk, nederlandsk, latinsk, italiensk og tysk, og publisert flere ganger.³⁵³ Det interessante i forhold til denne oppgaven er altså at forestillingene om Norden ikke forsvant på 1500- og 1600-tallet. Den demonologiske læren om hekser, demoner og trolldom ble utbredt fra 1400-tallet, og en del av dette tankegodset var fortellingene om Satans tilholdsted i Nord.³⁵⁴ På slutten av 1600-tallet foreslo Hans Hansen Lilienskiold (ca. 1650–1703) at årsaken til at både nordmenn og samer drev med trolldom i Finnmark, kom av at djevlen hadde frie tøyler i Norden.³⁵⁵ De utbredte hekseforfølgelsene i Norge på 1600-tallet viser i seg selv at troen på det overnaturlige i nord fremdeles eksisterte.³⁵⁶ På kartene over Norden kan vi likevel se at mytologiske beskrivelser av innbyggere og landområder fikk mindre betydning etter 1600-tallet.

4.8: Oppsummering

Jeg har i dette kapitlet redegjort for hvordan myten om Norden ble fremstilt på kartene over området frem til 1600-tallet. Jeg har i tillegg gått gjennom hva de mest vanlige kartografiske mytene var, og hvordan de ble presentert på kartene. Som jeg har sett på var det ptolemaiske antikke verdensbildet viktig for Europas kartografer fra gjenoppdagelsen av de romerske geografiske tekstene på begynnelsen av 1400-tallet. Dette vises også i kartmaterialet fra denne tiden, da 1400- og 1500-tallets kartografer plasserte ptolemaiske og antikke stedsnavn i sammenheng med nyere stedsnavn og landområder som Grønland og byene langs kysten av Skandinavia.

Fra middelalderen adopterte kartografene også et kristent verdensbilde. Den kristne innflytelsen på kartleggingen av Norden kommer bl.a. til syne gjennom Gog og Magogs område i Nordøst, og Paradis på Nordpolen. Både antikke og kristne beskrivelser av Norden maler området som farlig og utenomjordisk. Mens antikke geografiske beskrivelser om Norden fortalte om skremmende menneskeraser og mytiske dyr, fortalte kristen tradisjon at Antikrist skulle komme fra nord, og senere også at dette området var heksenes lekeplass. Bruken av antikk og bibelsk

³⁵³ Hagen i Andersson 2009: 139.

³⁵⁴ Hagen 2007: 39; Spies 1997: 93.

³⁵⁵ Hagen 2007: 94.

³⁵⁶ Hagen 2007: 128.

mytologi på kartene over Norden fortsetter fram til slutten av det 16. århundret, og selv om kartene over Norden blir bedre og mer nøyaktige på denne tiden, er fremdeles de mytologiske beskrivelsene synlig til stede på kartene.

I tillegg til de antikke romerske og kristne beskrivelsene av området, benytter kartografene seg også av nyere beskrivelser av Norden. *Aleksanderromanene*, Marco Polo, Sigismund von Herberstein og Olaus Magnus ble alle brukt som referansepunkter når kartene over regionen ble tegnet. Felles for dem alle er at de skildrer Norden som mystisk og fremmed. Kartenes rolle som formidlere av verdenshistorie og kosmologi ble introdusert i middelalderen, og som jeg har vist i dette kapitlet fortsatte kartene over Norden å skildre både geografi, myter og legender samtidig. På 1500-tallet var altså alt lagt opp til at skildringen av "Det Mytiske Nord" ble en stor del av kartleggingen av regionen. De geografiske kildene kartografene brukte fortalte til dels om Nordens geografi, og til dels om områdets legender og myter. Kartenes tradisjonelle didaktiske rolle gjorde dem til et naturlig medium for å presentere disse fortellingene.

Konseptet om det mytiske nord ble født i antikken, og selv om geografisk kunnskap økte betraktelig frem til 1600-tallet hadde disse forestillingene om Norden enda stor betydning for kartene over området. Ved inngangen til 1600-tallet ser man derimot en endring, da mytene om Norden blir mindre synlige på kartene. På denne tiden gjør nye ekspedisjoner til regionen at kartene over Norden blir merkbart mer detaljerte, samtidig som antropologiske beskrivelser ofte flyttes til rammen eller kartusjen. Jeg skal i det neste kapitlet redegjøre for hvorfor denne endringen fant sted.

Kapittel 5: Tradisjon og Fornyelse – Kartografien på 1500- og 1600-tallet.

5.1: Innledning

Jeg skal i dette kapitlet fokusere på den kartografiske utviklingen som skjedde ved inngangen til 1600-tallet. De geografiske beskrivelsene av Norden som mytisk og overnaturlig fikk på denne tiden mindre betydning for kartene enn tidligere. En mulig årsak til dette kan ha vært en generell endring i europeiske lærdes verdensbilde, og at de tidligere overnaturlige forestillingene ikke lenger ble ansett som like reelle som de var på 1500-tallet, men som jeg har gjennomgått i kapittel 4.7, vet vi fra andre skriftlige kilder at forestillingene om det mytiske nord fremdeles ble holdt ved like til langt ut på 1600-tallet. Fortellinger om magi, hekser, djevletilbedere og mytiske dyr finner man altså i skriftlige skildringer om Norden i lang tid etter at de ble mindre synlige på kartene over regionen.

For å konkretisere disse endringene i kartenes fremstilling av Norden skal jeg benytte meg av to nederlandske kart. Ved å sammenligne Gerard Mercators ikoniske kart over nordområdene *Septentrionalium Terrarum descriptio*, først utgitt i 1595, med det noe nyere kartet *Poli Arctici et Circumiacentium Terrarum Descriptio Novissima* av Henricus Hondius fra 1636, ønsker jeg å illustrere hvordan de gamle fortellingene om Norden spilte en stor rolle for kartografifaget på slutten av 1500-tallet, men mistet mye av sin betydning ved inngangen til 1600-tallet. Etter denne sammenligningen vil jeg peke på noen viktige politiske og økonomiske endringer i Nord-Europa på denne tiden, som i mine øyne kan bidra til å forklare hvorfor den kartografiske skildringen av Norden gradvis endret seg rundt begynnelsen av 1600-tallet.

5.2: Skildringen av Norden på 1500-tallet

De europeiske forestillingene om Norden som en skremmende, fremmed og farlig plass preget kartmateriale frem til tidlig nytid. Både sjømonstre, kannibaler, mytiske dyr, hedenske stammer og skremmende farvann var lenge en fremtredende del av den kartografiske skildringen av disse områdene. Utforskningen av Norden var en langsom prosess, og noe som kommer frem på mange verdenskart fra 1500-tallet er at dette området også var blant de siste til å utforskes. På mange kart kan man se at kysten av Amerika og Afrika er bedre redegjort for av europeiske kartografer enn den nordligste kysten av deres egen verdensdel.

Man kan i tillegg se en rød tråd i den kartografiske historien om nordområdene: Nemlig at informasjonen og kunnskapen om området gjerne ble basert på eldre og utdaterte kilder.

Pytheas, Strabon, Plinius, Ptolemaios og Mela holdt seg gjeldende som hovedkilder til geografisk kunnskap om Norden i lang tid etter deres død. Enhver ny geografisk kunnskap om Norden som kom frem ble i tillegg vurdert etter hvordan det passet inn i det tradisjonelle bildet på området. Et eksempel på dette er hvordan Abraham Ortelius identifiserer Island og Thule som samme øy på *Septentrionalium regionum descrip.* fra 1570, slik jeg nevnte i kapittel 4. Et annet eksempel er de regionale navnene i de nordligste delene av Skandinavia: Scrickfinnia og Finnmark. Ordet *Finn* dukker opp i flere antikke kilder, i boken *Germania* fra rundt 98 evt. brukte Tacitus (56–ca. 117 evt.) betegnelsen *Fenni* om en stamme i nordøst-Europa.³⁵⁷ Noen år senere skrev Ptolemaios om *Finni*, en stamme han fortalte bodde i den nordligste delen av øygruppen *Scandia*.³⁵⁸ Disse navnene har altså opphav fra en tid lenge før disse landområdene ble grundig utforsket, men benyttelsen av disse antikke navnene viser oss at geografer og kartografer på slutten av 1500-tallet fremdeles satte sin lit til de gamle forfatterne.

I sin artikkel “The Reception of Ptolemy’s Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)” redegjør Patrick Gautier Dalché grundig for hvordan det generelle verdensbildet etter Ptolemaios og de øvrige antikke geografene ble utviklet i løpet av 1400- og 1500-tallet. Han skriver blant annet at en av grunnene til Ptolemaios’ popularitet på 1400-tallet var hans beskrivelser av det antikke verdensbildet.³⁵⁹ Dalché fortsetter med å forklare at det på begynnelsen av 1500-tallet kom en trend hvor man erstattet antikke stedsnavn med mer moderne. Dalché skriver: «All of this is to be taken as symptomatic not of an opposition between the ancient and the modern, but of an awareness of the need not to use a solely Ptolemaic method in perfecting the overall image of the globe.»³⁶⁰ Denne “oppdateringen” av det ptolemaiske verdensbildet skjedde altså på begynnelsen av 1500-tallet, men som jeg har sett på i denne oppgaven var det ptolemaiske og romerske verdensbildet en dominerende faktor for kartleggingen av Norden enda på slutten av 1500-tallet. Selv om områdene i nord på denne tiden begynte å bli godt kjente blant europeiske kartografer, kartla de fremdeles disse områdene på den tradisjonelle kartografiske måten. 1400- og 1500-tallet hadde ført til en stor økning i den geografiske kunnskapen om både Amerika, Asia og Afrika, men Norden var fremdeles i periferien av den kjente verden, og frem til begynnelsen av 1600-tallet fantes det ingen grunn

³⁵⁷ Tacitus 2009: 61–62.

³⁵⁸ Ptolemaios 2011: 65.

³⁵⁹ Dalché i Woodward 2007: 354.

³⁶⁰ Dalché i Woodward 2007: 354.

til å skildre dette området som noe annet enn nettopp dette. Det var et område hvor de gamle fortellingene enda rådet.

Dalché skriver i sin artikkel om utviklingen av det ptolemaiske verdensbildet i Europa:

As the fifteenth century progressed, two distinct attitudes emerged. Certain scholars considered the Geography as a “given,” an insuperable model; others were aware that the excellence of Ptolemy’s method necessarily required an attempt to improve the Ptolemaic world image. However, this phase in the reception of the text is not to be seen as the gradual improvement of Ptolemy by means of Ptolemy. The “modern” maps were the fruit of knowledge generated outside the Geography, and throughout the fifteenth century, regional and local maps were drawn up that in no way reflected the principles Ptolemy laid down.³⁶¹

I det samme århundret som kartene over resten av Europa altså ble *forbedret*, tegnet Claudius Clavus det aller *første* kartet over Norden. Noen særlig økning i geografisk kunnskap om Norden kom ikke før på midten av 1500-tallet, og som jeg skal se på i dette kapittelet var det ikke før på slutten av dette århundret at man fikk en grunn til å modernisere kartene over Norden.

Norden ble fremdeles kartlagt med de antikke kildene og det antikke verdensbildet som utgangspunkt, og etter hvert som områdene sakte ble bedre redegjort for, ble de tradisjonelle stedsnavnene flyttet rundt på kartene. På Donnus Nicolaus Germanus’ kart fra 1486 er Hyperborea (*Iperboreum*) satt i havet nord for England, på Jacob Zieglers kart fra 1532 er *Oceanus Hyperboreus* plassert nordøst for Skandinavia, mens Abraham Ortelius i 1570 plasserer det mot nordvest.³⁶² De antikke kildene til Nordens geografi var i mange tilfeller ofte de eneste man kunne anvende, det fantes rett og slett ikke nyere kilder, og tilliten til de gamle forfatterne gjorde at det ville vært vanskelig å tvile på hva de gamle fortalte. Den kartografiske skildringen av Nordens geografi etter de antikke kildene medførte indirekte til at de tradisjonelle mytene om Norden også ble bevart på kartene.

5.3: Gerard Mercator – *Septentrionalium Terrarum descriptio*

Som eksempel på kartografisk bruk av gamle kilder kan vi se på Gerard Mercators kart over Nordpolen og nordområdene *Septentrionalium Terrarum descriptio* i en versjon fra rundt 1630 som befinner seg i Ultima Thule-samlingen (figur 1.6).³⁶³ Mercators skildring av Norden er

³⁶¹ Dalché i Woodward 2007: 359.

³⁶² Germanus 1486 [kart]; Ziegler 1532 [kart]; Ortelius 1570 [kart].

³⁶³ Mercator ca. 1630 [kart].

interessant fordi kartet viser den tradisjonelle kartleggingen av området i henhold til de tradisjonelle geografiske kildene, med en rekke av de mest vanlige mytene, gitt ut i en tidsperiode rett før kartene over Norden endret karakter. *Septentrionalium Terrarum descriptio* kan derfor sies å være kulminasjonen av den tradisjonelle måten å avbilde Norden på kart.

Gerard Mercator var en anerkjent nederlandsk kartograf, som samarbeidet og korresponderte med flere av datidens kartografer, blant andre Abraham Ortelius.³⁶⁴ Mercators utgivelser bærer preg av å være svært detaljerte, og regnes som særdeles vakre kart, ofte i motsetning til mange av hans samtidige kollegaer som de Jode og Ortelius, som ofte fokuserte på det kommersielle salget av kartsamlinger, heller enn nøyaktighet.³⁶⁵ Mercator la stor vekt på å danne seg det beste bildet av det området han skulle kartlegge ved å studere og analysere tidligere kildemateriale grundig og som jeg har nevnt tidligere var han blant annet kritisk til Olaus Magnus' avbildning av norskekysten. Mercators grundige tilnærming til kartografi gjorde utgivelsen av hans planlagte atlas til en langsom prosess. Selv om han startet arbeidet med sin kartsamling på 1560-tallet var det ved hans død i 1594 enda ufullstendig.³⁶⁶ Kartet *Septentrionalium Terrarum descriptio* gir et godt innblikk i hvor nøye Mercator var i sitt arbeid. I rammen rundt kartet er det tegnet inn vakre plantedekorasjoner, og selve kartet er fylt inn med en rekke stedsnavn og topografiske elementer. Førsteutgaven av dette kartet kom ut i 1595 som del av hans atlas *Atlas sive Cosmographicæ Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura*, utgitt posthumt av Mercators sønn Rumoldus Mercator (1545–1599) (figur 5.1).³⁶⁷

Bare ett år etter utgivelsen skulle dette kartet likevel vise seg utdatert, da Barentsekspedisjonen kom med nye geografiske oppdagelser i havområdene nord for Skandinavia i 1596. En oppdatert versjon kom med andreutgaven av Mercators atlas i 1606, hvor disse nye landområdene er inkludert.³⁶⁸ På førsteutgaven av dette kartet finner man i dette området den tidligere nevnte øya *S. Hugo Willoughbes land*, mens senere utgivelser vier denne øya mye

³⁶⁴ Koeman m.fl. i Woodward: 1318–1319.

³⁶⁵ Koeman m.fl. i Woodward: 1324.

³⁶⁶ Koeman m.fl. i Woodward: 1323–1324.

³⁶⁷ Koeman m.fl. i Woodward: 1324.

³⁶⁸ Koeman m.fl. i Woodward: 1324. Denne utgaven ble utgitt som et samarbeid mellom de to nederlandske kartografene Jodocus Hondius (1563–1612) og Cornelis Claesz (ca. 1551–1609). Det er denne versjonen man finner ved Ultima Thule-samlingen på Universitetet i Tromsø, utgitt på første halvdel av 1600-tallet, og ifølge universitetets egne antagelser, rundt år 1630. Noe som er interessant å legge merke til er at de nye tilleggene på dette kartet er skrevet inn på nederlandsk, ikke latin.

mindre plass, til fordel for *t' Nieulant* (Svalbard) og *Beeren eylandt* (Bjørnøya), i tråd med Barentsekspedisjonens beskrivelser.³⁶⁹

Dersom man studerer dette kartet kan man se at Mercator har holdt seg oppdatert på den mest moderne måten å skildre Europa, det finnes for eksempel ingen landbro mellom Grønland og det nordlige Skandinavia, slik det gjorde på Mercators verdenskart fra 1538.³⁷⁰ Han har i tillegg tegnet Kvitsjøen som en bukt, ikke som en innsjø, en endring fra hans verdenskart fra 1569. Mercator har satt ekstra fokus på tre øyer i Atlanterhavet: Shetland, Færøyene og fabeløya Frisland, som han har tegnet detaljerte kart over i hjørnene. På venstresiden av kartet ser man det amerikanske kontinentet (*Americae pars*), som man fikk kjennskap til etter Spanias oppdagelsesreiser på slutten av 1400-tallet. Lengst nord på denne verdensdelen har Mercator skrevet: «California regio sola fama Hispanis nota».³⁷¹ Han har tydeligvis også fått med seg engelskmennenes oppdagelser i nord, som man kan se både fra øya S. Hugo Willoughbes land nord for Skandinavia, og *Fretum Forboshers* – Frobisherstredet – på Grønland.³⁷² På Grønlands nordspiss finner man i tillegg *S. Thomas cenobium* – klosteret St. Thomas – etter fortellingene fra Nicolo Zeno den yngre på 1400-tallet.³⁷³ Nord for Grønland finner man den hjerteformede fabeløya Groclant.

Selve Nordpolen er på dette kartet delt inn i 4 deler med et hav og et fjell i midten. På halvdelen øverst til høyre har Mercator skrevet inn: «Oceanus j9 [19] ostÿs inter has insulas irrumpens 4 euripos facit quibus indesinenter sub septentrionem fertur, atque ibi in viscera terre absorbetur. Rupes quę sub polo est ambitũ circiter 33 leucarum habet.»³⁷⁴ På de andre øyene rundt Nordpolen skriver Mercator blant annet om hvordan disse vannveiene fryser over, og hvor kraftig strømmen er. På øya nærmest Skandinavia skriver han: «Pygmęi hic habitant 4 ad summum pedes longi, quem admodum illi quos in Gronlandia Screlingers vocant.»³⁷⁵ Mercator

³⁶⁹ Mercator 1595 [kart]; Mercator ca. 1630 [kart].

³⁷⁰ Mercator ca. 1630 [kart]; Mercator 1538 [kart].

³⁷¹ Mercator ca. 1630 [kart]. Egen oversettelse: «Regionen California, bare kjent fra spanske kilder.»

³⁷² Ulfby 1997: 192–194.

³⁷³ Spies 1997: 104.

³⁷⁴ Mercator ca. 1630 [kart]. Egen oversettelse: «Havet har 19 porter, mellom disse øyene renner 4 vannveier som strømmer ustanselig fra under den nordlige regionen, og som svelges der i jordens indre. Bergene under Nordpolen har en omkrets på 33 miles.» På førsteutgaven av dette kartet kan man se at Mercator tegnet nitten utløp, «porter», fra midten av Nordpolen, men på de senere versjonene er fire av dem visket ut for å gjøre plass til de nye landområdene nord for Skandinavia. Interessant nok er likevel teksten som nevner nitten porter den samme på alle kartene.

³⁷⁵ Mercator ca. 1630 [kart]. Oversatt av Marijke Spies: «Here live four-foot tall Pygmies, who are related to the people on Greenland known as Skraelings» (Spies 1997: 108)

gjør altså som mange andre lærde på denne tiden og bruker den antikke betegnelsen pygmé på de innfødte i de nordligste delene av verden, samtidig som han gir dem et noe mer samtidig navn i form av *skrælinger*. Marijke Spies forteller at Mercators avbildning av Nordpolen i stor grad stammer fra en forsvunnet middelaldersk tekst ved navn *Inventio Fortunata*.³⁷⁶ Denne bokens eksistens har lenge vært et mysterium, og som Spies påpeker ville geografer på 1500-tallet antagelig bare ha hatt kjennskap til dens innhold gjennom et kart fra 1508 av Johannes Ruysch.³⁷⁷

Mercator bruker også de tradisjonelle stammenavnene fra romerske kilder langs Skandinavias nordkyst, hvor man finner områdene *Finmarch* og *Scricfinnia*.³⁷⁸ Dette området inneholder også en lang rekke stedsnavn langs kysten, men stedsnavnfrekvensen avtar naturlig nok jo lengre unna Europa man kommer på kartet. På den amerikanske verdensdelen finner man bare et fåtall stedsnavn, mens på den asiatiske finner man noen flere. Områdene i nordøst og nordvest var stort sett utforskede, og mens informasjonen om Amerika stammet fra 1400-tallet og senere, måtte Mercator benytte seg av noen langt eldre kilder når han skulle tegne områdene i nordøst.

I området øst for Novaja Semlja merker man nemlig fort at Mercators kilder har en lang stamtavle. Selve Novaja Semlja (*Nova Zembla*) er på førsteutgaven kun tegnet inn som en enkel øy, mens den oppdaterte versjonen er fylt inn med informasjon fra Barentsekspedisjonen, frem til det stedet hvor ekspedisjonen måtte overvintre.³⁷⁹ Langs vest- og nordkysten av denne øya finner man altså en rekke nederlandske stedsnavn. På dens østside derimot, befinner man seg i de antikke forfatterens rike (figur 5.2). Direkte øst for Novaja Semlja finner man en elvemunning som renner sørover, og en tekst hvor det står «Lytarmis primum Celtice pro. Plinio».³⁸⁰ Dette er en av mange referanser til boken *Naturalis Historia*, hvor Plinius bl.a. beskriver en teoretisk reise østover fra de Riphæiske fjell langs nordkysten av Asia mot Kina:

³⁷⁶ Spies 1997: 108.

³⁷⁷ Spies 1997: 24.

³⁷⁸ Mercator ca. 1630 [kart].

³⁷⁹ Mercator 1595 [kart]; Mercator ca. 1630 [kart]. At Mercator tegnet Novaja Semlja som en øy på utgaven fra 1595 er i seg selv en indikator til hvor oppdatert Mercator var på datidens geografiske teorier. Diskusjonen om hvorvidt man kunne seile nord for denne øya var et viktig tema blant planleggerne av Barentsekspedisjonen. På et kart over Asia fra samme utgaven av Mercators atlas ser man at Novaja Semlja er tegnet inn som en del av Nordpolen, altså ikke som en egen øy. Dette er et eksempel på hvor oppdatert på geografiske teorier og debatter Mercator var. (Ulfsby 1997: 32–33.)

³⁸⁰ Mercator ca. 1630 [kart]. Egen oversettelse: «Lytarmis, som er den første odden i Celtica, [iflg.] Plinius.»

Nunc omnibus quae sunt Asiae interiora dictis Ripaeos montes transcendat animus dextraque litore oceani incedat. tribus hic partibus caeli adluens Asiam Scythicus a septentrione, ab oriente Eous, a meridie Indicus vocatur; [...] ab extremo aquilone ad initium orientis aestivi Scythae sunt; extra eos ultraque aquilonis Hyperboreos aliqui psuere, pluribus in Europa dictos. primum inde noscitur promunturium Celticae Lytharmis, fluvius Carambucis, ubi lassata cum siderum vi Ripaeorum montium deficiunt iuga, [...].³⁸¹

Denne boken har altså vært et av utgangspunktene for Mercator når han skulle tegne denne delen av verden, og på Mercators kart ser man ganske riktig slutten på en fjellkjede på dette punktet. Fjellkjeden heter derimot ikke *Ripaeos montes* – de Riphaeiske fjell, men *Camenoy Poyas mons*, et navn Mercator sannsynligvis hentet fra den tidligere nevnte boken *Rerum Moscoviticarum Commentarii* fra 1549 av Sigismund von Herberstein.³⁸² Herberstein skriver:

Beyond the rivers Petchora and Stzuchogora, as far as the mountain Camenipoias, reaching to the sea and its neighbouring islands, and the fortress of Pustoosero, are various innumerable races, who are called by the one common name of Samoged, which implies, "men who eat one another".³⁸³

Herbersteins festning *Pustoosero* er tegnet på kartet som *Pusteoziro* ved Petsjoras elvemunning, og lengre øst finner man en tekst hvor det står «Samogedi id est se mutuo comedentes» - «Samojedene som spiser hverandre».³⁸⁴

Det er tydelig at Mercator benyttet seg av Herbersteins fortellinger når han skulle tegne nordområdene. Fjellene *Camenoy Poyas mons* er på kartet tegnet inn som del av en større fjellkjede man kan følge som en del av Kjølen helt til det sørlige Skandinavia, bare avbrutt av Kvitsjøen.³⁸⁵ En mulighet er at Mercator mente denne fjellkjeden tilsvarte de antikke Riphaeiske fjell, noe jeg tror kan ha vært tilfelle. Plinius hevder i sin bok at de Riphaeiske fjellene lå ved kysten av de nordligste områdene mellom Europa og Asia og endte ved *Lytharmis*. Mercator fulgte disse instruksjonene nærmest til punkt og prikke når han tegnet sitt kart, men anvendte et annet navn på selve fjellkjeden. Han benyttet seg av en nyere kilde, Sigismund von Herberstein, for å oppdatere de gamle fortellingene om denne mytiske

³⁸¹ Plinius 1961, bok VI: side 360–363. Oversatt av H. Rackham: «Having now completed our description of the interior of Asia let us in imagination cross the Ripaeian Mountains and proceed to the right along the shores of the Ocean. This washes the coast of Asia towards three points of the compass, under the name of Scythian Ocean on the north, Eastern Ocean on the east, and Indian Ocean on the south; [...] From the extreme north-north-east to the northernmost point at which the sun rises in summer there are the Scythians, and outside of them and beyond the point where north-north-east begins some have placed the Hyperboreans, who are said by a majority to be in Europe. After that point the first place known is Lytharmis, a promontory of Celtica, and the river Carambucis where the range of the Ripaeian Mountains terminates and with it the rigour of the climate relaxes.»

³⁸² Mercator ca. 1630 [kart]; Herberstein 1852: 39.

³⁸³ Herberstein 1852: 39.

³⁸⁴ Mercator ca. 1630 [kart].

³⁸⁵ Mercator ca. 1630 [kart].

fjellkjeden. Herberstein skriver at de Riphæiske fjell er et navn de antikke brukte på en snødekt fjellkjede i nærheten av elva Petsjora.³⁸⁶ På Mercators kart begrenser denne elven seg til området direkte sør for Novaja Semlja, hvor han også plasserer fjellkjeden. Disse fjellene kalles i dag for Ural, og vi vet at de strekker seg fra Novaja Semlja i nord til Kasakhstan i sør. Dersom man studerer Mercators sønns kart over Asia, hvor man ser dette området fra en annen vinkel, ser vi at han har tegnet inn fjell helt fra Novaja Semlja til Det kaspiske hav, men ikke under ett og samme navn. På dette kartet er *Camenoi poias mons* utelukkende navnet på de fjellene som ligger i distriktet *Russia* lengst nord på kartet, i nærheten av Petsjora.³⁸⁷ Det virker altså etter min mening som om Mercator forsøkte å både tilfredsstille de antikke kravene om at de Riphæiske fjellene ligger lengst nord i verden, mellom Europa og Asia, samtidig som han oppdaterte den geografiske kunnskapen om området. Dette forsøkte han å gjennomføre ved å endre navnet på fjellkjeden til et mer moderne ett, men også ved å tegne inn denne fjellkjeden som en del av en større fjellkjede som strekker seg sørover. Min teori er altså at Mercator plasserte de mytiske Riphæiske fjellene i Nord-Eurasia, fra Skandinavia til elva Ob i dagens Russland, men anvendte et mer *moderne* navn på det, et navn gitt av Herberstein: *Camenoy Poyas mons*.

Ved siden av det tidligere nevnte Lytharmis øst for Novaja Semlja, finner man teksten «Per hunc sinum mare Caspium erumpere crediderunt veteres diuersi».³⁸⁸ Også dette stemmer med Plinius' beskrivelse av regionen, som Plinius utfyller med å fortelle at den mest bemerkelsesverdige øya i forbindelse med Det kaspiske hav er øya *Zazata*.³⁸⁹ Denne øya finner også sin plass på Mercators kart med en tekst hvor det står: «Tazata insula a. Plinio inc uspiam ponitur.»³⁹⁰ Ved siden av denne teksten på kartet finner man *Scythicū pro.* – den Skytiske odde, som Plinius beskriver slik:

*inhabitabilis eius prima pars a Scythico promunturio ob nives, proxima inculta saevitia gentium. Anthropophagi Scythae insident humanis corporibus vescentes; ideo iuxta vastae solitudines ferarumque multitudo haut dissimilem hominum inmanitatem obsidens.*³⁹¹

³⁸⁶ Herberstein 1852: 43

³⁸⁷ Mercator Junior 1628 [kart]. Tittelen på kartet forklarer at Mercator Junior tegnet dette kartet etter hans fars geografiske beskrivelser: «Asia ex magna Orbis terrae descriptione Gerardi Mercatoris desumpta, studio & industria G.M. Iunioris».

³⁸⁸ Mercator ca. 1630 [kart]. Egen oversettelse: «fra denne bukten bryter Det kaspiske hav ut, ifølge ulike kilder.»

³⁸⁹ Plinius 1961, bok VI: 362–363, 376–377.

³⁹⁰ Mercator ca. 1630 [kart]. Egen oversettelse: «Her et sted ligger øya Tazata ifølge Plinius.»

³⁹¹ Plinius 1961, bok VI: 376–377: Oversatt av H. Rackham: «The first part of the coast after the Scythian promontory is uninhabitable on account of snow, and the neighbouring region is uncultivated because of the tribes that inhabit it. This is the country of the Cannibal Scythians who eat human bodies; consequently the

Øst for dette finner man på kartet en fjellkjede ved navn *Imaus mons*, som Plinius beskriver som en del av India og den fjellkjeden vi i dag kaller Himalaya.³⁹² I tillegg til Plinius, finner vi også her referanser til boken *Rerum Moscoviticarum Commentarii* i form av elvene *Tachnin flu.* – elva Tachnin og *Cossin flu.* – elva Cossin.³⁹³ Elva Tachnin beskrives av Herberstein som en stor elv, og han skriver videre at det forbi denne elva finnes mennesker: «[...] of prodigious stature, some of whom are covered all over with hair, like wild beasts, while others have heads like dogs, and others have no necks, their breast occupying the place of a head, while they have long hands, but no feet.»³⁹⁴ Tidligere i samme tekst forteller Herberstein legenden om den gyldne gamle damen i dette området:

Slata Baba, that is, the Golden Old Woman, is an idol situated on the mouths of the Oby on its further bank, [...] The story, or I should more correctly call it the fable, runs, that this idol of the Golden Old Woman is a statue, representing an old woman holding her son in her lap, [...].³⁹⁵

Hos Mercator er denne fortellingen avbildet i form av en tegning av statuen på den europeiske siden av elva *Oby flu.* - elva Ob, og teksten *Zolotaia Baba*.

Fortsetter vi reisen langs kartets asiatiske nordkyst, forbi øya Tazata, kommer man til Plinius' velkjente odde *Tabin*, med teksten «*Tabin prom. Plinio*» - «Kapp Tabin [iflg.] Plinius» (figur 5.3). I tillegg finner man en tekst som avslører en annen av Mercators kilder til dette området, nemlig fortellingene om Marco Polo. Teksten på kartet lyder: «*Bargu campestris quorum incole vocantur Mecriti*» - «Bargu-steppene, hvis innbyggere kalles Mecriti».³⁹⁶ I fortellingen om Marco Polos reiser fra 1200-tallet, kan vi lese:

When you depart from Karakorum, and from Altai, where the khans are interred, as I have related above, you go northwards through a country which is called the plain of Bangu, and continues during a journey of forty days. The inhabitants, who are called Mecri, and are very savage, live on the flesh of animals, chiefly deer, nay I assure you that they ride upon these animals. [...] After travelling these forty days you come to the ocean ; and there is found a mountain, where the peregrine falcons build their nests. [...] In an island of that sea, too, are bred the gerfalcons[...].³⁹⁷

adjacent districts are waste deserts thronging with wild beasts lying in wait for human beings as savage as themselves.»

³⁹² Mercator ca. 1630 [kart]; Plinius 1961, bok VI: 382–385. Plinius gir denne fjellkjeden navnene *Imavus*, *Imaus*, *Hemodus* og *Hemodi*. Plinius forklarer at Imaus sies å bety «Snødekt» på det lokale språket.

³⁹³ Herberstein 1852: 41.

³⁹⁴ Herberstein 1852: 41.

³⁹⁵ Herberstein 1852: 41.

³⁹⁶ Mercator ca. 1630 [kart].

³⁹⁷ Polo 1845: 263.

Sør for *Bargu* (Bangu) finner man på Mercators kart byene *Cantcoracur* og *Carcoran*, mest sannsynlig alternative stavelser av Karakorum, og *Alchai mons*, Altai-fjellet.³⁹⁸ I havet mot vest, ved siden av Tazata, finner man *Falconum insula* – Falkeøya – tegnet som en halvøy. Mercators bruk av Marco Polo som kilde bekreftes videre av en tekst på den ene av øyene på Nordpolen, hvor han skriver: «In septentrionalibus partibus Bargu insule sunt inquit M. Paulus Ven. lib. j. cap. 61, quę tantum vergunt ad aquilonem, vt polus arcticus illis videatur ad meridiem deflectere»³⁹⁹ Mercator oppgir altså selv Marco Polo som kilde.

Lengst øst på det asiatiske fastlandet, delt fra det nye kontinentet Amerika med stredet *El streto de Anian*, finner man flere referanser til mongolene, blant annet teksten «Mongul ats⁴⁰⁰ Magog» – «Mongul, eller Magog».⁴⁰¹ I tillegg ser man en fjellkjede i form av en innhegning med teksten «Vng quæ a nostris Gog dicitur» – «Ung/Vng som vi kaller Gog».⁴⁰² Dette er også hentet fra Marco Polos fortellinger, hvor det står «This, too, is the place which we in our country call Gog and Magog, but they call it Ung and Mungul [...]».⁴⁰³ Den karakteristiske fjellkjeden i dette området er i tillegg en klar referanse til fortellingen om Aleksander den store som stengte inne Gog og Magog, slik jeg beskrev i kapittel 4. I *Aleksanderromanene* finner man også en historie som kan forklare Nordpolens utseende på dette kartet. I samme avsnitt som jeg siterte fra i kapittel 4, spør Aleksander hva som ligger forbi riket til hunnerne (Gog og Magog), og han får svar fra de innfødte:

[...] “Those of Bêth-Âmardâth and the Dog-men; and beyond the Dog-men is the nation of the Mênînê; and beyond the nation of the Mênînê there are no human beings but only terrible mountains and hills and valleys and plains and horrible caves, in which are serpents and adders and vipers, so that men cannot go thither without being immediately devoured by the serpents, for the lands are waste, and there is nothing there save desolation. Within all these mountains the Paradise of God appears afar off. Now Paradise is neither near heaven nor earth; like a fair and strong city, so it appears between heaven and earth; and the clouds and darkness which surround it are visible afar off, and the horn of the north wind rests upon it.” And Alexander said to them: “How do the four rivers go forth?” The old men replied: “My lord, we will inform thy majesty. God made four rivers to go forth from the Paradise of Eden. Because God knew that men would dare to seize the rivers, and would go by means of them to enter Paradise, He drew the rivers within the earth, and brought them through valleys and mountains and plains, and brought them through a number of mountains, and there is one which He made to flow from a cave. And He surrounded Paradise with seas and rivers and the Ocean, the fætid sea⁴⁰⁴; and men are

³⁹⁸ Mercator ca. 1630 [kart].

³⁹⁹ Mercator ca. 1630 [kart]. Egen oversettelse: «I de nordlige delene ligger øya Bargu, ifølge M. Paulus Ven. [Marco Polo] bok 1, kapittel 61, like nord for dette ligger Nordpolen som stråler mot sør»

⁴⁰⁰ Ats: forkortelse for alias.

⁴⁰¹ Mercator ca. 1630 [kart].

⁴⁰² Mercator ca. 1630 [kart].

⁴⁰³ Polo 1845: 268.

⁴⁰⁴ Tidligere i denne teksten kommer det frem at okeanos og «the fætid sea» er det samme. (Pseudo-Callisthenes 2003: 145.)

unable to draw near to Paradise, neither can they see where the rivers go forth, but they see that they go forth either from the mountains or from the valleys.”⁴⁰⁵

Her blir det fortalt at et sted forbi de barbariske folkene i nord finner man det jordlige paradiset med sine elver, gjemt bak fjell og det åpne hav. Dette er altså på Mercators kart identifisert som Nordpolen, med de fire elvene Pisjon, Gihon, Hiddekel (eller Tigris) og Eufrates som strømmer fra dets indre. Rundt disse landområdene har han tegnet en fjellkjede, med det åpne hav, okeanos, som en siste beskyttende barriere.⁴⁰⁶ Mercator skriver også at vannet på Nordpolen strømmer fra verdens indre, noe som ligner veldig på hva *Aleksanderromanene* forteller i dette sitatet.

Som jeg har redegjort for her anvendte altså Mercator hovedsakelig Plinius, *Aleksanderromanene*, Marco Polo og Sigismund von Herberstein som geografiske kilder til *Septentrionalium Terrarum descriptio*. Plinius' *Naturalis Historia* og *Aleksanderromanene* har opphav i antikken, Marco Polos reiseskildring var fra middelalderen, og den yngste av disse kildene, Herberstein, var fra første halvdel av 1500-tallet, ganske samtidig med Gerard Mercator (1512–1594) selv. I tillegg benyttet Mercator seg av samtidige geografiske teorier og oppdagelser, som for eksempel Novaja Semljas nordkyst. Det interessante er altså hans bruk av alle disse forskjellige kildene for å få et komplett bilde av området. Dette illustrerer ikke bare Mercators grundige research, men også 1500-tallets kartografers tillit til eldre kilder. Mercator benyttet seg av den ene kilden til å forklare den andre, og der den ene kilden var mangelfull, benyttet han seg av annet kildemateriale til å utfylle. Han plasserer det eldre Kapp Tabin på den nyere Bargusletten, og gir de Riphæiske fjellene et mer moderne navn. Nordpolen har han tegnet inn etter datidens teorier om det jordlige paradiset, slik kilder fra antikken og tidlig middelalder beskrev det. Plinius' kannibalistiske skytere samsvarer, både i geografisk plassering og beskrivelse, med den mer moderne skildringen av de barbariske samojedene gjort av Herberstein. Lengst øst finner man bibelske Gog og Magogs rike, plassert i en sammenheng med Marco Polos fortellinger om Mongolene. Aleksanders fjellkjede hvor han stengte inne disse barbarene, er tegnet inn ved siden av spanjolenes nyere amerikanske oppdagelser i vest.

Noe som er fascinerende å legge merke til er at på tross av disse til tider tvilsomme kildene er deler av kartets skildring av den østlige delen av Norden forholdsvis korrekt tegnet.

⁴⁰⁵ Pseudo-Callisthenes 2003: 152

⁴⁰⁶ På nyere versjoner av dette kartet, etter Barentsekspedisjonen oppdagelser, stopper fjellkjeden i områdene nord for Skandinavia.

Plasseringen av elvene Ob og Petsjora er ganske riktig sett i forhold til dagens kart, og i tillegg svinger Petsjoraelven fra nord til øst, slik den også gjør i virkeligheten. Lengre mot øst kan man se likheter mellom Kapp Tabin og dagens Kapp Tseljuskin. Øya Tazatas plassering kan forveksles med øya Belyj i Nord-Russland. Det er likevel viktig å huske at på 1500-tallet var alle disse geografiske beskrivelsene stort sett tradisjonelle teorier.⁴⁰⁷ Kryssingen av nordøstpassasjen tok lang tid, og den fullstendige kartleggingen av disse områdene skjedde ikke før mange hundre år senere.⁴⁰⁸

En av grunnene til at jeg valgte å se nærmere på akkurat dette kartet er at flere av de samme kartografiske elementene fra dette kartet også finnes på andre kart fra slutten av 1500-tallet. Kapp Tabin er tilstede på stort sett alle kart over Norden, og det samme er Bargusletten. På det tidligere nevnte Barentskartet står det på tilsvarende område «*Capo de Tabin. Bargu.*», og lengre øst finner man området «*Ung.*»⁴⁰⁹ Man finner liknende beskrivelser på nederlandske Petrus Plancius' *Orbis Terrarum* fra 1594, og Abraham Ortelius' *Asiae Nova Descriptio* fra 1570.⁴¹⁰ På engelske Humphrey Gilberts (ca.1539–1583) kart *A general map made onely for the particuler declaration of this discovery* fra 1576 kan man også se bruken av Plinius, i form av *Tazaz – Tazata*, og *M. Scythicū* – det Skytiske hav.⁴¹¹ John Dee tegnet inn både den hjerteformede øya Grocland og de fire elvene som strømmer ut fra Nordpolen på sitt utitulerte kart over Amerika fra rundt 1580.⁴¹²

Mercators *Septentrionalium Terrarum descriptio* er altså et utmerket eksempel på hvordan nordområdene ble tegnet etter gamle kilder i andre halvdel av 1500-tallet. Dette kartet over Nordpolen kan sees på som kulminasjonen av en 1500 år lang tradisjon med skildringer av Norden, i årene rett før dette endret seg. Som med de eldre mappaemundiene var altså plasseringen av legender og myter fremdeles viktige for kartografers fremstilling av nordområdene på 1500-tallet. Mercator skildret *fortellingen* om Norden, hvorav dens geografi bare var én av bestanddelene. Marijke Spies sier det slik: «For Mercator, too, cartographic and geographic research was part of a much broader plan to describe the origin and nature of the

⁴⁰⁷ Goldenberg i Woodward 2007: 1877–1878.

⁴⁰⁸ Goldenberg i Woodward 2007: 1900–1903; Mead i Woodward 2007: 1781. Nordøstpassasjen ble først krysset i 1878–1879 av Adolf Erik Nordenskiöld og Vega-ekspedisjonen.

⁴⁰⁹ Barents 1598 [kart].

⁴¹⁰ Plancius 1594 [kart]; Ortelius 1575 [kart].

⁴¹¹ Gilbert 1576 [kart].

⁴¹² Dee ca. 1580 [kart].

earth in order to arrive at True Wisdom.»⁴¹³ Evelyn Edsons beskrivelser av middelalderske mappaemundier i det følgende sitatet kan altså være like relevante for Mercators kart over Norden fra 1595:

Medieval mappaemundi contained places that could never be entered, explored, or mapped precisely. While the mappamundi was certainly intended to portray terrestrial space, it invariably included certain “unearthly” details, such as the terrestrial paradise, believed to exist in real space but not space that could be entered by any living human being since the Fall. Similarly, the monstrous races, never actually seen by anyone were arrayed in conveniently inconvenient locations, [...].⁴¹⁴

En annen årsak til at jeg valgte å se nærmere på akkurat dette kartet er fordi utgiverne av Mercatoratlasene på begynnelsen av 1600-tallet fant det nødvendig å gi ut en ny og forbedret versjon av *Septentrionalium Terrarum descriptio* i år 1636, hvor mesteparten av de gamle mytologiske elementene er forsvunnet. En sammenligning mellom disse to kartene illustrerer dermed effektivt viktige trekk ved utviklingen av kartografifaget på begynnelsen av 1600-tallet.

5.4: Henricus Hondius – Poli Arctici

Rundt århundreskiftet 1500-1600 var Hondiusfamilien en av de fremste nederlandske utgivere av kart og kartsamlinger, etter blant annet å ha kjøpt opp Mercators kopperplater etter hans død i 1594.⁴¹⁵ Kartsamlingene til Jodocus Hondius og senere hans sønn Henricus Hondius' (1597–1651)⁴¹⁶ blir ofte kalt Mercator-Hondius atlasene, og ble gitt ut i flere utgaver i første halvdel av 1600-tallet. Henricus Hondius' svoger, kartografen Johannes Janssonius (1588–1664), samarbeidet med ham om disse utgivelsene fra rundt 1630.⁴¹⁷ Det var på denne tiden svært høy kommersiell interesse for kartutgivelser, og flere kart ble lagt til for hver utgivelse av et Mercator-Hondius atlas. Konkurransen mellom flere ulike kartografer førte til at det gikk prestisje i å gi ut flest moderne kart, noe som førte til utgivelsen av kartet *Poli Arctici* (full tittel: *Poli Arctici, et circumiacentium Terrarum Descriptio Novissima*) på 1630-årene fra et av deres mange atlas (figur 5.4).⁴¹⁸

Poli Arctici ligner svært mye på Mercators kart ved at de begge er sentrert på Nordpolen, med Europa nederst, Amerika til venstre og Asia til høyre, men det er likevel fundamentale

⁴¹³ Spies 1997: 68.

⁴¹⁴ Edson 2007: 228.

⁴¹⁵ Koemann m.fl. i Woodward 2007: 1324.

⁴¹⁶ Ofte kalt Henricus Hondius II eller den yngre, for å unngå forveksling med den samtidige Henricus Hondius I (1573–1650), en annen nederlandsk kartograf, ikke av samme slekt.

⁴¹⁷ Koemann m.fl. i Woodward 2007: 1325.

⁴¹⁸ Koemann m.fl. i Woodward 2007: 1328–29.

forskjeller i kartenes geografiske innhold. Det mest åpenbare med *Poli Arctici* er hvor tomt kartet er. Mens Mercator på *Septentrionalium Terrarum descriptio* tegnet inn alle kystlinjer med en klar strek, er Hondius mer forsiktig på de stedene han er usikker på.⁴¹⁹ Kysten av Grønland falmer i tydelighet jo lenger nord man kommer, og Amerikas nordkyst er ikke tegnet i det hele tatt. De eneste delene av Amerika man ser på dette kartet, er kystlinjene langs Labradorsjøen, med stedsnavn på engelsk. På sørkysten av Grønland finner man Frobishersundet, men i motsetning til hos Mercator, skjærer Frobishersundet på *Poli Arctici* ikke gjennom landet, men er tegnet som en fjord med utydelige linjer. Fabeløya Frisland er ikke tegnet inn på dette kartet. Mot nord er vestkysten av Svalbard tegnet inn, nå mer detaljert enn tidligere, og øst for Svalbard finner man østkysten av *H. Willongbylant*.⁴²⁰ Skandinavia er på *Poli Arctici* tegnet inn med langt færre stedsnavn, og over områdene hvor Mercator brukte navnene *Finmarch*, *Scricfinnia* og *Lappia*, er i stedet *Finmarchia* skrevet inn som den norske delen av det større området *Lapponia*. Direkte øst for Kolahalvøya finner man en mer detaljert kystlinje, mens Novaja Semlja er tegnet inn som på de oppdaterte versjonene av Mercators kart.⁴²¹ Øst for Novaja Semlja finner man ingen av de litterære referansene fra det eldre kartet. Plinius' Lytharmis, Tazata og Kapp Tabin er borte. Det samme er Sigismund von Herbersteins gylne gamle dame, fjellkjeden Camenoy poyas mons. og elvene Tachnin og Cossin. Man finner ingen referanse til Marco Polos falkeøy, Bargu-slettene eller Mecriti-folket. Det finnes heller ingen referanser til fortellingene om Aleksander den store, verken i form av Gog og Magogs innhegning eller det jordlige paradiset på Nordpolen. Nordpolen er faktisk ikke tegnet inn i det hele tatt, med unntak av at det er punktet i midten av kartet hvor lengdegradene møtes. Skyterne nevnes ikke noe sted, og man finner ingen fortellinger om kannibaler eller pygméer. Området lengst øst på kartet kalles *Tartariae pars*, og helt på toppen av kartet finner man en tekst hvor det står: «Tartariae Maritima Incognita» - «Den ukjente kysten av Tartaria».⁴²²

I motsetning til Mercator, er altså Henricus Hondius mindre redd for å innrømme at han ikke vet hvordan områder ser ut. De delene av verden Hondius ikke har informasjon om, som for eksempel Nordpolen og nordkysten av Amerika og Asia, tegner han rett og slett ikke inn, eller han skriver at man ikke vet hvordan de ser ut. Som en av utgiverne av Mercators gamle kart,

⁴¹⁹ Hondius 1636 [kart]; Mercator 1595 [kart]. På utgavene av *Septentrionalium Terrarum descriptio* etter 1596, er Svalbard og Novaja Semlja tegnet inn med ufullstendige kystlinjer, men dette ble gjort av andre enn Mercator selv, som døde i 1594. På førsteutgaven er alle kystlinjene komplette.

⁴²⁰ Hondius 1636 [kart].

⁴²¹ Hondius 1636 [kart].

⁴²² Hondius 1636 [kart].

ville Hondius vært godt kjent med det tradisjonelle bildet av disse områdene, men han benytter seg så og si ikke av noen kilder med eldre opphav. Plinius og Marco Polo var for produksjonen av dette kartet tydeligvis ikke regnet som pålitelige nok til å anvendes som kildemateriale. *Poli Arctici* er altså ikke en videreføring av de gamle fortellingene om nordområdene, men heller en skildring av Norden slik de kjente det da kartet ble produsert. Hondius kan på dette tidspunktet altså ikke lenger rettferdiggjøre bruken av 1500 år gamle kilder som utgangspunkt for et kartografisk verk, noe Mercator ikke hadde noen problemer med å gjøre bare 40 år tidligere. Det kan godt hende Mercator selv var skeptisk til disse kildene, men de ble fremdeles tatt i bruk når han skulle tegne sine kart. Det var de beste, og kanskje eneste, tilgjengelige kildene man hadde til disse områdene, og skulle derfor være med på kartene over Norden. Ved utgivelsen av *Poli Arctici*, 40 år etter utgivelsen av *Septentrionalium Terrarum descriptio*, har situasjonen tydeligvis endret seg.

Hvorfor fant denne endringen sted? Hva skjedde på de 40 årene som gjorde at ledende kartografer ikke lengre fant det nødvendig å inkludere mytiske beskrivelser fra antikken og middelalderen på sine kart?

5.5: Kartenes rolle i utforskning og handel med Norden

En av årsakene til endringen er uten tvil den økte økonomiske interessen i nordområdene som oppstod på midten av 1500-tallet. Havene rundt Skandinavia, Grønland og Nord-Amerika ble på denne tiden mer og mer besøkt, noe som altså også vises i det bevarte kartmaterialet fra denne tiden. Som jeg har gått gjennom i denne oppgaven, kan man på kartene se den store utviklingen innen geografisk kunnskap om nordområdene på 1500-tallet. Mot slutten av 1500-tallet ble også et større kartografisk fokus satt på havområdene i nord. Barentskartets skildring av sjøreisen til Novaja Semlja er et eksempel på dette, men ved inngangen til 1600-tallet ble disse sjøkartene enda mer detaljerte, etter hvert som kunnskapen om sjøveier i dette området økte.

I Ultima Thule-samlingen finner man flere eksempler fra begynnelsen på 1600-tallet av kart over kysten av Skandinavia som helt tydelig var produsert for å bidra til navigasjon og sjøfart i disse områdene. Blant dem finner man nederlandske Willem Janszoon Blaeus' kart *Pascaarte vant Noordersche deel van Noorwegen van Dronten aff tot om de Noortcap toe, [...] fra 1608 med alle dets navigatoriske hjelpemidler, slik jeg nevnte i kapittel 4 (figur 4.20). Et annet eksempel er Johannes Janssonius' *Pascaart vande Zee-custen van Finmarcken, Laplant,**

Ruslant, Nova Zembla en Spitsbergen [...] fra 1650 (figur 5.5). Dette kartet viser havområdene nord for Skandinavia, og kystområder fra Trondheim til Novaja Semlja.⁴²³ I tillegg til en kompassrose, inneholder dette kartet hele 16 vindroser, og loksodromene som stråler fra disse kryssene utgjør et komplisert rutenett over hele kartet.⁴²⁴ Som sin kollega Henricus Hondius, har Janssonius utelatt å tegne inn det han ikke er sikker på. I dette tilfellet vil det si deler av kysten vest for Novaja Semlja og østkysten av Svalbard. De mange loksodromene og vindrosene på dette kartet viser til dets anvendelse som navigatorisk sjøkart for områdene nord og nordøst for Skandinavia, og det er heller ikke viet noen tid til topografiske detaljer i innlandet. På landområdene er kun kysten tegnet inn og i kartusjen på dette kartet har Janssonius tegnet to fiskere med hvert sitt nett.

Denne måten å tegne kartene over Nord-Europa som redskap for sjøfart og navigasjon, peker altså mot den økende internasjonale interessen for dette området på denne tiden.⁴²⁵ Både Nederland og England hadde på midten av 1500-tallet begynt å seile langs nordkysten av Skandinavia for å drive handel med Moskva.⁴²⁶ Det endelige målet var å undersøke muligheten for en potensiell ferd gjennom nordøstpassasjen, forbi Kapp Tabin som det nordligste punktet på det asiatiske fastland, for å etablere en handelsrute mellom Europa og landene lenger øst.⁴²⁷ Denne reisen hadde engelskmennene uten suksess forsøkt å gjennomføre i 1553, under ledelse av den tidligere nevnte Hugh Willoughby.⁴²⁸ Engelskmennenes forsøk på å nå de asiatiske handelsmarkedene via nordøstpassasjen ble etter hvert gitt opp, og de vendte heller sin oppmerksomhet mot vest.⁴²⁹ Nederlenderne derimot, fortsatte å utforske denne delen av verden, og både Barentsekspedisjonene på 1590-årene og Olivier Brunels reiser på 1580-årene er eksempler på økt nederlandsk trafikk på de nordeuropeiske hav.⁴³⁰

Det interessante i denne sammenhengen er betydningen den økte skipsfarten fikk for kartleggingen av Nord-Europa. Som jeg har diskutert tidligere i oppgaven førte de nederlandske ekspedisjonene blant annet til oppdagelsen av Svalbard og Bjørnøya, men et annet resultat var den generelle forbedringen av skildringen av de nordlige kyst- og havområdene. Etter hvert

⁴²³ Janssonius 1650b [kart].

⁴²⁴ Janssonius 1650b [kart].

⁴²⁵ Briså i Briså og Lavold 2009: 54–56.

⁴²⁶ Spies 1997: 11–13.

⁴²⁷ Ulfby 1997: 25–26.

⁴²⁸ Spies 1997: 11.

⁴²⁹ Ulfby 1997: 192–194; Baldwin i Woodward 2007: 1756–1757.

⁴³⁰ Spies 1997: 18; Ulfby 1997: 27–28.

som disse områdene ble mer besøkt, økte altså den geografiske kunnskapen, men samtidig økte også behovet for kart over området. Navigasjon langs kystområder baserte seg antageligvis opprinnelig på egne erfaringer og muntlig overlevert kunnskap blant sjømenn, men etter hvert som reisene ble lengre økte behovet for nedskrevne reiseruter.⁴³¹ Den opprinnelige måten å navigere havsstrekninger, såkalt *dead reckoning* eller på norsk: *Bestikkregning*, var basert på å regne ut avstander etter hvor lenge man hadde seilt i en gitt retning.⁴³² Kanskje den viktigste utviklingen innen navigasjon kom med kompasset, som man tror først kom i bruk i Europa rundt det 13. århundre.⁴³³ Kompasset medførte at kapteinen ikke lenger hadde behov for se til stjernene eller land for å finne veien, men kunne følge en gitt kurs, selv i dårlig vær.⁴³⁴ Disse navigasjonsteknikkene ble videreført til kartene gjennom loksodromene, vindrosene og kompassrosene.⁴³⁵ På samme måte som middelalderens seilere etter hvert tegnet nøyaktige sjøkart og portolaner over middelhavsområdet, begynte nederlenderne på slutten av 1500-tallet å ta i bruk de samme kartografiske teknikkene over de nordligere havene.⁴³⁶ Etter som sjøreisene mot nord ble lengre og mer kompliserte i løpet av 1500-tallet økte altså behovet for kart over disse havene. Områder som de fleste handelsreisende i middelalderen ikke nødvendigvis ville hatt interesse av å besøke, og dermed ikke trengte geografiske reiseruter for.

Hansaforbundet hadde fra 1300-tallet etablert seg som ledende innen handel i Nord-Europa, og hanseatene beholdt lenge et monopol på europeisk handel med Russland.⁴³⁷ Dette vil si at handel mellom de vestlige landene i Europa og Russland gikk via Østersjøen og Hansaforbundet og etter åpningen av Hansakontoret i Brügge i 1328 forbød hanseatene andre skip adgang til Østersjøen.⁴³⁸ Hanseatene hadde i tillegg monopol på store deler av den internasjonale tørrfiskhandelen fra Norge.⁴³⁹ Denne situasjonen endret seg i siste halvdel av 1500-tallet, da både Nederland og England etablerte direkte handelskontakt med Moskva, via Norskehavet og Barentshavet. De alternative handelsrutene ble åpnet, ikke bare for å omgå det hanseatiske handelsmonopolet, men også på grunn av økende konflikt i Baltikum mellom

⁴³¹ Tyacke i Woodward 2007: 1726.

⁴³² Campbell i Harley og Woodward 1987: 386–387.

⁴³³ Campbell i Harley og Woodward 1987: 384.

⁴³⁴ Ash i Woodward 2007: 512.

⁴³⁵ For mer informasjon om historisk navigering til havs se Campbell i Harley og Woodward 1987 og Ash i Woodward 2007.

⁴³⁶ Schilder og Van Egmond i Woodward 2007: 1384; Aasheim 2013: 240.

⁴³⁷ Spies 1997: 9.

⁴³⁸ Campbell i Woodward 1987: 410.

⁴³⁹ Ersland 1999: 64.

Sverige og Russland.⁴⁴⁰ Byen Arkhangelsk ble blant annet grunnlagt i 1584 for å unngå svensk kontroll over handelsveiene gjennom Østersjøen.⁴⁴¹ Denne økte tilstedeværelsen i Nord-Europa førte naturlig nok til et behov for bedre kartlegging. I den perioden hvor nordisk handel utelukkende gikk gjennom faste kanaler i hansabyene Bergen, Lübeck, Brügge og Novgorod, ville handelsmenn ikke hatt særlig interesse av kart over Nord-Skandinavia: Sjømenn og handelsmenn trengte ikke reiseruter til steder de ikke reiste. På mange sjøkart fra senmiddelalderen og renessansen ble Nord-Europa rett og slett ikke inkludert på grunn av mangel på erfaringer fra og informasjon om disse havområdene.⁴⁴² Hanseatenes kontroll over havområdene i nord førte altså til at kartleggingen av disse områdene stagnerte i senmiddelalderen, og som Campbell sier: «Having no chartmaking tradition of its own, the Hanseatic League was in no position to supply hydrographic details about the Baltic, even had it wanted to.»⁴⁴³ Etter hvert som den hanseatiske innflytelsen over nordisk handel ble mindre på 1500-tallet, ble altså både behovet for kart over området større, samtidig som kartografer fikk tilgang til bedre geografisk informasjon om området.

Forbindelsen mellom handels- og oppdagelsesekspedisjoner og de forbedrede kartene over området, vises i det tette forholdet mellom kartografene og ekspedisjonsdeltagerne. John Dee var for eksempel delaktig i planleggingen av Martin Frobishers reiser mot nordvest på 1570-årene.⁴⁴⁴ I tillegg fortalte John Dee i sin bok *Famous and Rare Discoveries* fra rundt 1577, hvordan Stephen Borough, en av de overlevende fra Hugh Willoughbys ekspedisjon i 1553, kom til ham direkte med informasjon om deres oppdagelser i nord.⁴⁴⁵ Interessant nok finnes det kun to bevarte engelske sjøkart fra perioden 1551–1570, og begge er kart over Norden produsert i forbindelse med seilingen over nordøstpassasjen.⁴⁴⁶ Olivier Brunels handelsreiser til Russland kom til som følge av et brev med informasjon om Kapp Tabin sendt til Gerard Mercator i 1581, fra en mann i nærheten av Riga ved navn John Balak.⁴⁴⁷ Et annet eksempel på kartenes rolle i ekspedisjoner mot nord er kartografen Petrus Plancius' bidrag til planleggingen av Barentsekspedisjonene.⁴⁴⁸ I spørsmålet om man skulle passere Novaja Semlja langs nordsiden

⁴⁴⁰ Ulfby 1997: 27.

⁴⁴¹ Hagen i Briså og Lavold 2009: 68.

⁴⁴² Campbell i Woodward 1987: 410.

⁴⁴³ Campbell i Woodward 1987: 410.

⁴⁴⁴ Baldwin i Woodward 2007: 1758.

⁴⁴⁵ Tyacke i Woodward 2007: 1738.

⁴⁴⁶ Tyacke i Woodward 2007: 1731.

⁴⁴⁷ Ulfby 1997: 194; Spies 1997: 17.

⁴⁴⁸ Schilder og Van Egmond Woodward 2007: 1413.

eller gjennom stredet på sørsiden, mente Plancius at det var best å seile langs nord, noe Willem Barents selv var enig i.⁴⁴⁹ Kartografenes rolle i handelsekspedisjoner viser at ikke bare ble det kartografiske materiale regnet som nyttig i planleggingen av ekspedisjoner, kartografene kunne også selv få informasjon direkte fra de oppdagelsesreisende. Dette ville da utvilsomt føre til mer nøyaktige kart over kysten og havområdene.

5.6: Kartenes rolle i statsbygging og territoriell ekspansjon i nordområdene

Men det var altså ikke bare sjøkartene over Norden som ble bedre mot slutten av 1500-tallet. Som jeg har sett på tidligere i denne oppgaven, ble også topografiske kart over Nord-Europas landområder bedre og mer detaljerte med tiden. På begynnelsen av 1600-tallet ble det skandinaviske innland skildret på kartene i stor detalj, med en rekke topografiske detaljer som byer, fjell og innsjøer. En av de viktigste årsakene til dette var antagelig de nordlige regentenes økende fokus på de nordligste delene av sine riker. Grensene mellom de nordiske nasjonene ble en faktor av økende betydning på kartene over Norden fra slutten av 1500-tallet. Den stigende økonomiske interessen for området, som jeg diskuterte i 5.5, var nok en stor årsak til at både de danske, svenske og russiske regjeringene i denne tiden kranglet om de nordligste kystene av Nord-Europa. En annen viktig årsak var skatteinnkreving fra beboerne i disse områdene.⁴⁵⁰

I 1599 seilte den da 22 år gamle kong Christian IV (1577–1648) nordover mot de ytterste grensene av hans danske kongedømme.⁴⁵¹ Målet med reisen var å slå fast en gang for alle at områdene i Norden lå under dansk styre. Tidligere hadde Vardøhus festning blitt konstruert for å forsvare den norske kongens interesser i nord.⁴⁵² Den første henvisningen til dette stedet finner man i de islandske annaler, da erkebiskopen i Nidaros i 1307 reiste nordover til Hålogaland for å innvie en kirke på *Varseygiar*. Senere finner man et brev fra 1340 hvor kong Magnus Eriksson av Sverige og Norge beordret reparasjon av festningene i Tønsberg og Vardø.⁴⁵³ På 1500-tallet var Vardøhus etablert som den danske kongens utpost mot nord, og mot slutten av 1500-tallet var altså denne regionen truet fra alle kanter. Svenskene gjorde krav på deler av Finnmarkskysten, og lengre østfra kom det russisk press på handelsveiene langs Kolahalvøya

⁴⁴⁹ Ulfsby 1997: 32–33, 196.

⁴⁵⁰ Hagen i Briså og Lavold 2009: 69.

⁴⁵¹ Hagen i Briså og Lavold 2009: 66.

⁴⁵² Ehrensvärd 2006: 114.

⁴⁵³ Nissen 1960: 22.

og Finnmark.⁴⁵⁴ Som jeg har nevnt tidligere, ble det også fra vestlig hold langt mer vanlig på denne tiden å ferdes i disse områdene.

Kong Christian IVs reise til nordområdene hadde altså som formål å markere dansk-norsk suverenitet. Handelen med Russland via Nordsjøen skulle skje på danske premisser, russisk og svensk skattekreving av de innfødte i Finnmark skulle undersøkes og deres territoriale krav over Finnmark skulle stanses. Den danske regjeringen viste blant annet til den nedarvede norske tronens rett til «Nordhavet».⁴⁵⁵ Hagen påpeker at kong Christian IV hadde med seg krigsskip og var forberedt på eventuelle konfrontasjoner.⁴⁵⁶ I tillegg til sin egen ferd, sendte den danske kongen også flere andre ekspedisjoner nordover. Et av de underliggende målene var kartleggingen av det han regnet som dansk farvann. Mead skriver: «Insofar as Christian IV regarded himself as the master of the north Atlantic area, it was necessary for its territorial features to be confirmed.»⁴⁵⁷ Resultatene av disse ekspedisjonene var blant annet nye kart over Island, Grønland og deler av Nord-Amerika.⁴⁵⁸

Riksgrensene mellom Danmark, Sverige og Russland i de arktiske strøkene var altså på denne tiden ikke fastsatt, og kartene spilte en stor rolle i denne territorielle disputten.⁴⁵⁹ Allerede i 1539 ser man antydningen til det svenske kravet på nordkysten av Finnmark, da Olaus Magnus i 1539 plasserer den mytologiske svenske kjempen Starkater i disse områdene, ved siden av teksten «Hucusqut extenditur regnum Suecie» - «Det svenske kongeriket strekker seg hit».⁴⁶⁰ Hagen påpeker i sin artikkel at en motivasjon for Christian IVs reise nordover var et kart av Jodocus Hondius, som skildret store deler av Finnmark som del av Sverige.⁴⁶¹ Etter sin reise mot Kolahalvøya, ansatte Christian IV nederlenderen Simon van Salingen til å tegne et nytt kart over Skandinavia, hvor man over Kolahalvøya finner teksten «Lappia pars Norvegiae» (figur 5.6).⁴⁶² Kartet, som vier stor plass til Finnmark og Kolahalvøya, ble presentert på et regjeringssmøte mellom Sverige og Danmark-Norge hvor kysten av Finnmark ble diskutert.⁴⁶³

⁴⁵⁴ Hagen i Briså og Lavold 2009: 68.

⁴⁵⁵ Hagen i Briså og Lavold 2009: 70.

⁴⁵⁶ Hagen i Briså og Lavold 2009: 68–69.

⁴⁵⁷ Mead i Woodward 2007: 1792.

⁴⁵⁸ Mead i Woodward 2007: 1792.

⁴⁵⁹ Aasheim 2013: 242.

⁴⁶⁰ Ehrensvärd 2006: 65.

⁴⁶¹ Hagen i Briså og Lavold 2009: 69.

⁴⁶² Mead i Woodward 2007: 1792–1793; Aasheim 2013: 242. «Lappia pars Norvegiae» - «Lappland, del av Norge».

⁴⁶³ Ehrensvärd 2006: 119.

Etter Christian IVs ekspedisjoner på 1590-årene, forsøkte altså den danske tronen å fastslå at Finnmark og kystområdene langs Kolahalvøya tilhørte Danmark. Svaret fra Sverige kom blant annet i form av verkene til kartografen Andreas Bureus. Jeg nevnte i kapittel 4 hvordan Bureus' kart *Lapponia* fra 1611 og *Orbis Arctoi [...]* fra 1626 viser Skandinavia i stor detalj, med riksgrenser i tydelig svensk favør.⁴⁶⁴ Kartene var altså mot slutten av 1500-tallet og på begynnelsen av 1600-tallet blitt politiske redskap innen rivaliseringen mellom de nordiske landene om herredømme over landområder. Områder som tidligere manglet tydelig definerte grenser og som før 1500-tallet ikke var av særlig stor politisk interesse for de involverte nasjonene.

På begynnelsen av 1600-tallet begynte altså sjøkartene over Norden å bli mer detaljerte etter hvert som det ble et større behov for dem, og kartene over det arktiske Nord-Europa fikk i tillegg et nytt bruksområde på denne tiden: Som politiske administrative verktøy. Kartene illustrerte myndighetenes maktområder, både militært og politisk. Dette var et kartografisk fenomen som skjedde tidligere flere andre steder i Europa. Bystaten Venezia tok i bruk kart til administrative formål allerede på 1460-årene, mens kong Henrik VIII av England på 1530-årene bestilte flere kart over områder i England, for å få rede på hvilke kystlinjer som var ubeskyttet mot angrep fra sjøen.⁴⁶⁵ I 1495 beordret Kong Karl VIII av Frankrike at Alpene skulle rekognoseres og kartlegges, for å finne de beste veiene å angripe Italia fra nord.⁴⁶⁶ Anvendelsen av kart over Nord-Skandinavia som strategiske og administrative verktøy kom altså i bruk langt senere enn ellers i Europa. Man kan se antydninger til denne bruken på enkelte tidligere kart, Olaus Magnus' *Carta Marina* er ett eksempel, men det var først på slutten av 1500-tallet at disse kartene begynte å dukke opp i større mengder, og i sammenheng med en mer vitenskapelig oppmåling av landområdene.

Mot slutten av 1500-tallet gjorde Tycho Brahe (1546–1601) seg kjent som en av de fremste lærde vitenskapsmennene i Danmark. Fra sitt hovedkvarter på Uranienborg, gjorde han astronomiske observasjoner og produserte sine egne instrumenter til bruk i *geodetiske*⁴⁶⁷ oppmålinger.⁴⁶⁸ Mead kaller Tycho Brahe for den første skandinaviske vitenskapelige landmåler, og i 1585 ble han bedt av den danske regjering om å tegne et komplett kart over det

⁴⁶⁴ Bureus 1664 [kart]; Bureus 1626 [kart].

⁴⁶⁵ Marino i Buisseret 1992: 6; Barber i Buisseret 1992: 34.

⁴⁶⁶ Buisseret i Buisseret 1992: 101.

⁴⁶⁷ Geodesi: Studiet av jordens form og størrelse, og dens ytre tyngdefelt.

⁴⁶⁸ Mead i Woodward 2007: 1790.

danske riket.⁴⁶⁹ Kartet ble aldri gjennomført, men det illustrerer en ny periode i Nordens kartografi, da en nordisk regjering viser interesse for en kartografisk skildring av riket. Brahes kolleger, Elias Olsen Morsing og Peder Jacobsen Flemløse gjorde også kartografiske fremskritt i Skandinavia, da Morsing gjorde en landmåling av Skåne, mens Flemløse kalkulerte lengde- og breddegradene til Bergen, Trondheim, Hamar og Akershus.⁴⁷⁰

Denne nye vitenskapelige måten å kartlegge Nord-Europa på, viste seg i svenske Andreas Bureus' kart *Lapponia*, som benyttet seg i stor grad av landmålinger for å skildre området så nøyaktig som mulig, og var ment til bruk i diplomatiske konflikter om territorialrett på Nordkalotten.⁴⁷¹ Ehrensvärd påpeker at da svenske kong Karl IX ble kronet i 1607 tok han i bruk benevnelsen «King of the Kvens and Lapps in Nordland».⁴⁷² De svenske kravene på områdene i Finnmark vises altså også på dette kartet, da man ser at grensen mellom Danmark-Norge og Sverige er skjøvet nesten helt ut til kysten, og Olaus Magnus' kjempe Starkater er tegnet inn som våpenskjoldet til denne nordlige svenske regionen (figur 4.17).⁴⁷³ Som følge av grensekonflikten mellom Danmark-Norge og Sverige brøt Kalmarkrigen ut i 1611. Etter fredsforhandlinger i 1613 ble det tilslutt avgjort at Sverige måtte si opp sine krav i Finnmark.⁴⁷⁴

Kartenes rolle i denne konflikten var altså betydelig. Både den svenske og den danske kongen benyttet seg av kart som diplomatiske verktøy for å hevde retten til Finnmark. Andreas Bureus var til og med medlem i både den svenske offisielle komitéen som skulle etablere grensene mot Danmark-Norge i 1603, og den senere komitéen som skulle definere grensene mot Russland i 1617.⁴⁷⁵ Kartografer spilte altså en sentral politisk rolle i konflikten om grensene mellom de nordligste landene.

5.7: En ny tid for Nordens kartografi

Studerer man kartene over Norden fra 1500-tallet sitter man igjen med et inntrykk av at kartografene ikke visste mye om dette området og derfor benyttet seg av gamle fortellinger og legender til å spe på med kartografisk informasjon. Hondius' kart *Poli Arctici* fra begynnelsen av 1600-tallet viser at kartografene fremdeles ikke var sikre på hvordan verden så ut, men det

⁴⁶⁹ Mead i Woodward 2007: 1790.

⁴⁷⁰ Mead i Woodward 2007: 1790–1791.

⁴⁷¹ Ehrensvärd 2006: 129–130.

⁴⁷² Ehrensvärd 2006: 130.

⁴⁷³ Bureus 1664 [kart].

⁴⁷⁴ Ehrensvärd 2006: 132.

⁴⁷⁵ Mead i Woodward 2007: 1801.

virker som de på dette tidspunktet var blitt mer kritiske til hvilke kilder de anvendte. Mange av de antikke navnene på stedene forblir lenge i bruk, på kart fra 1600-tallet ble Ural-fjellene lenge kalt de Riphæiske fjell, og elva Don i Russland beholdt det gamle navnet Tanais, men de er ikke lengre plassert i det ytterste nord. På Jodocus Hondius' kart *Tartaria* fra rundt 1630 kan vi for eksempel se at han kaller Ural for de Riphæiske fjellene.⁴⁷⁶ Han følger altså ikke de antikke kildene ordrett når de forteller at de Riphæiske fjellene ligger i "nord". Disse stedene var altså ikke lenger nødvendigvis en del av den overordnede tradisjonelle myten om Norden, men heller reelle topografiske steder som skulle tegnes inn etter moderne geografiske teorier.

De antikke forfatterens ofte detaljerte beskrivelser av de aller nordligste delene av verden var jo tross alt basert på mytologi, gjetninger og gjentakelser. I tillegg er det jo høyst sannsynlig at når de gamle grekerne og romerne beskrev Norden i detalj, mente de et område mye lengre sør enn Skandinavia, Novaja Semlja og Nordpolen.⁴⁷⁷ I Plinius' *Naturalis Historia* finner man for eksempel beskrivelser av fjellene nord for India, hvorav blant annet fjellet *Imaus* nevnes. Imausfjellet finner man på Mercators *Septentrionalium Terrarum descriptio* plassert i de aller nordligste delene av Asia.⁴⁷⁸ De antikke beskrivelsene av for eksempel elva Tanais som strakk seg mot nord ble lenge tolket til å bety at elva gikk helt til dagens nordområder. Både *Herefordmappamundiet* fra 1200-tallet og Münsters *Schonlandia XIII nova tabula* fra 1540 tegner Tanais som en elv i nærheten av Skandinavia.⁴⁷⁹

Det eksisterte altså i stor grad lenge en slags geografisk forvirring over Norden, der de antikke tradisjonelle fortellingene om folket og områdene i "nord" skulle plasseres i sammenheng med den økende kunnskapen om de reelle områdene i Nord-Europa og det nordlige Asia. På begynnelsen av 1600-tallet virker det som dette ikke lenger var tilfelle. Når det gjelder plasseringen av de greske og romerske fortellingene om Hyperborea, Tanais og de Riphæiske fjell, virker det altså som de fleste lærde på denne tiden har gått vekk fra den tidligere forestillingen om at alt som ligger i nord, ligger *lengst* nord.

Det hadde utvilsomt eksistert detaljerte kart over Nord-Europa før 1600-tallet. Mercators kart tok kanskje i bruk tvilsomme kilder, men det var på ingen måte et hastearbeid. Kartet er nøye

⁴⁷⁶ Hondius, J. 1630 [kart].

⁴⁷⁷ Nansen 1911 (faksimile 1988): 11.

⁴⁷⁸ Mercator ca. 1630 [kart].

⁴⁷⁹ Richard av Haldingham ca. 1290 [kart]; Münster 1540 [kart].

tegnet og inkluderer en rekke stedsnavn satt i et kartografisk system. Sammenligner man dette kartet med kart gitt ut på begynnelsen av 1500-tallet kan man se den enorme økningen i geografisk kunnskap om Norden. Kartene ble altså bedre og bedre i løpet av 1500-tallet, men det viktigste poenget her er at mens kartografer på 1500-tallet ofte tok nye geografiske oppdagelser og plasserte dem i en tradisjonell, konseptuell avbildning av Norden, hvor man fulgte geografiske og antropologiske beskrivelser fra antikken og middelalderen, ble det mer vanlig på kartene fra begynnelsen av 1600-tallet å fokusere utelukkende på skildringen av Nordens geografi og topografi.

Henricus Hondius' kart over Nordpolen fra 1630 ble altså skapt i en tid hvor den geografiske kunnskapen om Norden var blitt større, og hvor kartenes rolle hadde endret seg. Det kartografiske fokuset gikk fra å være en kuriøs skildring av det mytologiske nord, til å bli en så nøyaktig kartlegging av disse områdene som mulig. Denne utforskningen og kartleggingen førte Nord-Europa ut av det mystiske "Nord", og inn i det moderne Europa på kartene, som gradvis gikk fra å være abstrakte skildringer av fortellingen om Norden til å bli reelle skildringer av nordiske landområder. Med andre ord kan man si at kartografifaget i nordisk sammenheng på begynnelsen av 1600-tallet hadde begynt å bli en langt mer akademisk og empirisk vitenskap, mer likt faget slik det er i dag. Antikke teorier og tradisjonelle antagelser var ikke lengre ansett som gode nok geografiske utgangspunkt. Med en større geografisk kunnskap, og mer vitenskapelig tilnærming til kartene over Norden, ble nordområdene på 1600-tallet kartlagt etter mer moderne beskrivelser og metodikk.

Dette betyr ikke at mytene om Norden forsvant fullstendig fra kartene. Som jeg har nevnt i denne oppgaven finner man fortsatt både sjømonstre og overnaturlige tegninger i kartusjer på kartene over Nord-Europa frem til 1700-tallet. På områdene lenger mot øst, i de nordligste delene av Asia, kan man enda til 1700-tallet finne enkelte kart med beskrivelser fra antikken og middelalderen. Frederik de Wit (1629–1706) nevner enda Plinius og Marco Polo som kilder på sitt kart *Tabula Tartariae et majoris partis Regni Chinae* fra andre halvdel av 1600-tallet (figur 5.7).⁴⁸⁰ Johann Baptist Homanns (1664–1724) kart *Generalis Totius Imperii Moscovitici Novissima Tabula Magnam Orbis terrarum partem à Polo Arctico usq[ue] ad mare Iaponicum, et Chinae Septentrionalis confinia exhibens : cum via Czaricae nuper Legationis ex urbe Moscua per universam Tartariam, ad magnu[m] Chinae imperatorem* fra begynnelsen av 1700-

⁴⁸⁰ Wit ca. 1662–1710 [kart].

tallet kaller det nordligste punktet i Asia for «*Swetoinos sive Promentorium Sacrum*» - «Swetoinos, eller den hellige odde» (figur 5.8).⁴⁸¹ En beskrivelse man også finner på Olaus Magnus' kart over Skandinavia, slik jeg nevnte i innledningen til kapittel 4. Selve toponymien i enkelte nordiske stedsnavn på kartene fra 1600-tallet og senere vitner også om områdets tidligere mytiske status i antikk litteratur. Navn som *Septentrionalis* og Finnmark stammer jo fra antikke beskrivelser av Norden og antikk mytologi.

5.8: Oppsummering

Jeg har i dette kapitlet redegjort for utviklingen i skildringen av det mytiske nord på kart fra tidlig nytid. Tidene endret seg mot slutten av 1500-tallet, troen på det overnaturlige forsvant ikke, men fokuset på det politiske og økonomiske Nord-Europa ble større. Områder som tidligere hadde vært i periferien av Europa ble nå raskt en del av større sosiopolitiske spørsmål, og måtte dermed fratras dens tidligere mystikk og kartlegges vitenskapelig. Områdene i nord skulle landmåles, lengdegrader og breddegrader skulle utregnes nøyaktig, og havveiene skulle kartlegges i et område hvor dette tidligere ikke hadde vært like relevant og nødvendig. Alt dette skulle demonstreres på et medium som i løpet av 1500-tallet hadde fått økt betydning: Kart. Kartene over Norden gikk altså på begynnelsen av 1600-tallet fra å være kosmologiske, teologiske og underholdende gjentakelser av gamle fortellinger, til å bli praktiske og diplomatiske verktøy til bruk i handel, politikk og sjøfart.

På Mercators kart *Septentrionalium Terrarum descriptio* fra 1595 skildrer han Norden på nesten samme måte som *Herefordmappamundiet* gjorde 400 år tidligere, og bruker de samme kildene som hadde blitt brukt i 1500 år. Kannibaler, det jordlige paradiset og mytologiske fjell ble fremdeles inkludert på kartene over Norden, og kilder fra antikken og bibelen ble fremdeles benyttet. Mercator bruker riktignok oppdaterte beskrivelser av kystlinjer, som vises i hans måte å tegne Kolahalvøya og Kvitsjøen, i tillegg til moderne oppdagelser og geografiske teorier som Novaja Semljas nordkyst og Frobisherstredet på Grønland, men de er nesten anakronistisk plassert i en overhengende kosmologisk skildring som på et og samme tidspunkt skildrer antikk mytologi, bibelske fortellinger og samtidig geografisk kunnskap. Denne måten å tegne kart minner altså i stor grad om middelalderens mappaemundiers måte å skildre verden.

⁴⁸¹ Homann ca. 1702–1715 [kart].

Fra 1600-tallet ser man altså en endring: De litterære, overdrevne beskrivelsene av mennesker, dyr og naturfenomener var ikke lenger ansett som like viktig for kartene over Norden som geografiske beskrivelser fra landmålinger og sjøreiser. Slikt sett, kan man si at endringen innen kartografifaget mellom 1500-tallet og 1600-tallet representerte begynnelsen på et paradigmeskifte for kartografien over Norden. Henricus Hondius' kart ble tegnet i en periode da kunnskapen om Nordens, og spesielt Nord-Europas geografi hadde økt dramatisk. I tillegg var dette en periode hvor behovet for nøyaktige kart over disse områdene hadde blitt større. Etter hvert som skipstrafikken i Norskehavet og Barentshavet økte og de politiske konfliktene om Nordkalotten ble større, fikk kartene over regionen større betydning enn de tidligere hadde hatt. Mens det tidligere ikke hadde vært stor nødvendighet for administrative kart over Nord-Skandinavia, ser man på begynnelsen av 1600-tallet at både den danske og den svenske kongen tar i bruk kart som diplomatiske våpen for å hevde territorialrett i disse områdene. Man ser antydninger til politiske agendaer og territoriale krav på eldre kart over Norden fra 1500-tallet, som for eksempel Carta Marina, men den store forskjellen er at rundt århundreskiftet 1500–1600 begynte nordiske regenter å bruke kart i offisielle politiske sammenhenger, og de ble målt opp etter mer moderne vitenskapelige instrumenter og metoder. Mens eldre kart fra 1500-tallet kunne inkludere landegrenser i Nord-Skandinavia, gjorde de det i sammenheng med skildringen av de gamle fortellingene og mytene om regionen. Noe som altså ble mindre relevant på begynnelsen av 1600-tallet. Plasseringen av det mytiske Hyperborea var på dette tidspunktet ikke like kartografisk interessant som for eksempel spørsmålet om hvem som kunne kreve skatt av befolkningen på Kolahalvøya.

Den store forskjellen mellom kartene før og etter 1600-tallet er altså den vitenskapelige tilnærmingen som kom som følge av en økt politisk og økonomisk interesse i området. I andre halvdel av 1500-tallet steg handelstrafikken i Nordsjøen, som igjen førte til økt kunnskap om sjøferdsel i disse områdene. De nederlandske sjøkartene fra begynnelsen av 1600-tallet viser hvor stor kunnskap de hadde opparbeidet seg om de nordligste hav- og kystområdene. I tillegg gjorde den økte politiske tilstedeværelsen i Nord-Skandinavia at kunnskapen om innlandet økte. De svenske landmålingene av Finnmark og Nord-Sverige rundt århundreskiftet førte til langt mer detaljerte kart enn det som tidligere hadde vært mulig. Nye kartografiske og geografiske teknikker og metoder ble tatt i bruk, og kartleggingen av Norden ble satt i system. Dagens

Lantmäteri, Sveriges offisielle kartografiske myndighet, har sitt opphav i Andreas Bureus som startet *Lantmäterikontoret* etter kongelig oppfordring om systematisk landmåling av riket.⁴⁸²

Benyttelsen av antikvariske kilder som utgangspunkt for en geografisk avbildning av nordområdene gjorde at kartografifaget på 1500-tallet i mye større grad enn på 1600-tallet og senere videreførte de gamle mytene om Norden. Det var ikke utbredt interesse eller etterspørsel for mer nøyaktige kart, det mest fascinerende med Norden var lenge regionens mystikk og ikke dens skipsleier, innsjøer og landegrensler.

Etter hvert som de nordligste delene av Europa fra siste halvdel av 1500-tallet ble mer og mer relevante, både politisk og økonomisk, begynte altså den mytologiske skildringen av Norden å bli mindre viktig for kartleggingen av Nord-Europa. Etter min mening kan man si at på 1500-tallet ble nye geografiske oppdagelser tegnet inn på et tradisjonelt konseptuelt bilde av Norden, mens på 1600-tallet var utgangspunktet motsatt: Konsepter og forestillinger om Norden ble nå tilføyd en moderne vitenskapelig geografisk skildring av regionen.

⁴⁸² Mead i Woodward 2007: 1802. For mer informasjon om den skandinaviske kartleggingen av Norden, se William R. Meads artikkel "Scandinavian Renaissance Cartography", trykt i Woodward's *History of Cartography*, volum 3, del 2, fra 2007. I denne artikkelen går Mead grundig gjennom nordisk kartografihistorie frem til 1700-tallet.

Kapittel 6: Konklusjoner

6.1: Innledning

Jeg har i denne oppgaven gått gjennom hvordan forestillingene om det mytiske Nord har blitt skildret i historisk kartografi. Fra et tidlig tidspunkt var Norden regnet som et mystisk sted, og beskrivelser av farlige og snodige innfødte, forræderske farvann og mytiske landområder har preget de geografiske beskrivelsene av området fra antikken til tidlig nytid. Kartenes tradisjonelle rolle som formidlere av abstrakte teorier og forestillinger gjorde dem lenge til et egnet medium for å skildre myten om Norden. Dette endret seg på begynnelsen av 1600-tallet da kartene over Norden fikk nye bruksområder.

6.2: Det antikke verdensbildet

Fra de tidligste verdenskartene fra middelalderen kan man se den antikke innflytelsen på datidens verdensbilde. Geografiske stedsnavn og myter fra antikken ble et av utgangspunktene da verden skulle kartlegges, og Norden adopterte flere beskrivelser som hadde opphav i gresk og romersk mytologi og litteratur. Disse skildringene av nordområdene stammet fra en tidsperiode da kunnskapen om de nordligste delene av verden var mangelfull og for det meste baserte seg på teorier og myter.

Den antikke, eller ptolemaiske verden, var betraktelig mye mindre enn den reelle. Flere av de romerske geografiske beskrivelsene av Norden handlet i stor grad opprinnelig om områder rett nord for Svartehavet. Elva Tanais er et eksempel på dette, og ifølge de romerske beskrivelsene rant denne elva nedover til Svartehavet fra et ukjent sted i nord. Ifølge litterær og geografisk tradisjon hadde Tanais opphav i de Riphæiske fjell, og bak disse fjellene lå det mytiske landet Hyperborea, hvor de bemerkelsesverdige hyperboreanerne bodde. I dag vet vi at Tanais var en betegnelse for elva Don i det sørlige Russland, men de antikke beskrivelsene av denne elvas opphav i “nord” førte lenge til misforståelser for geografer og kartografer som gjerne tolket disse skildringene ordrett.

I løpet av middelalderen og renessansen ble den kjente verden større. Europeiske geografer og kartografer fikk mer kunnskap om verdens geografi, også om Norden, men den antikke innflytelsen på det europeiske verdensbildet var fremdeles betydelig. Selv om Ptolemaios' og Melas kjennskap til verden stanset ved Østersjøen, ble deres antikke geografiske beskrivelser fremdeles brukt som kilder til informasjon om områdene lenger nord. Dette førte til en rekke

misforståelser, da man forsøkte å tolke ny geografisk kunnskap i lys av tradisjonelle beskrivelser. Skandinavia kunne dermed bli identifisert som Hyperborea, Island ble Thule og Russland og Sibir ble Skytia.

Antikkens geografer var altså enda et av utgangspunktene for hvordan verden ble skildret. Mens Ptolemaios', Plinius' og Melas beskrivelser av det ytterste nord i stor grad var farget av datidens hypoteser, fant geografene fra middelalderen, renessansen og tidlig nytid disse beskrivelsenes motstykker i virkelig geografi. Dette illustreres for eksempel av at Adam av Bremen kaller Østersjøen for Maeotis, når dette navnet opprinnelig var en betegnelse for Azovhavet. Mens vi i dag vet at elva Tanais, eller Don, går så langt nord som sør for Moskva, ser man for eksempel på *Herefordmappamundiet* at deler av denne elva renner helt til toppen av verden, mot verdenshavet i nord og de Riphæiske fjell. Et annet eksempel er Det kaspiske hav, som i antikken ofte var regnet for å være en bukt langs den nordligste kysten av oikumenen, og selv om den geografiske kunnskapen om området hadde økt betraktelig siden da, finner man enda referanser til denne antagelsen på Mercators kart fra 1595. Antikke beskrivelser av det mytiske "nord" i tillegg til geografiske skildringer av områder nord for Svartehavet, ble altså av senere geografer og kartografer tolket til å være beskrivelser av de reelle nordområdene.

Etter renessansens gjenoppdagelse av romerske geografiske tekster, ble det antikke verdensbildet ytterligere sementert i det europeiske verdensbildet. Plinius', Pomponius Melas og Ptolemaios' autoritet innenfor kartografifaget både på 1400-tallet og 1500-tallet vises på kartene over Norden, som altså lenge skildret området etter det antikke verdensbildet. Tilliten til de antikke geografene var enorm, og selv om de opprinnelige ptolemaiske kartene ble erstattet med nye og mer oppdaterte kart ved inngangen til 1500-tallet, forble likevel de antikke forfatterne viktige ressurser når Norden skulle kartlegges. Den grove skildringen av Norden på kartene fra første halvdel av 1500-tallet viser at området lenge var stort sett ukjent for europeiske kartografer. Zieglers, Waldseemüllers og Fries' kart over Skandinavia var basert på Claudius Clavus' kart fra 1427, og det var ikke før mot midten av 1500-tallet at Olaus Magnus' *Carta Marina* endret dette, og forbedret den kartografiske skildringen av dette området. Felles for alle disse kartene er likevel de alltid tilstedeværende antikke referansene, både til nordens geografi og nordens innbyggere. I middelalderen startet altså en kartografisk tradisjon i å skildre nordområdene etter utdaterte antikke beskrivelser av Norden som fortsatte frem til 1500-tallet.

6.3: Myten om Norden på kart

Som jeg har redegjort for i denne avhandlingen har kartleggingen av Norden vært tett forbundet med utviklingen av myten om Norden. Fra de tidligste kartene i middelalderen frem til begynnelsen av 1600-tallet var forestillingene om det mytiske Nord en stor del av kartene over området. Fortellinger om folk, og fortellinger om geografi var lenge uatskillelige. Plinius og Pomponius Mela beskrev vekselvis både verdens utseende og de ulike stammene og menneskerasene som bor der i henholdsvis *Naturalis Historia* og *De Chorographia* fra det første århundret evt. Noe senere skrev Ptolemaios detaljerte beskrivelser av lengdegrader og breddegrader, og plasserte tusenvis av stedsnavn i forhold til hverandre i sin bok *Geographiké hyphegésis* fra rundt år 150 evt. I denne boken får man også et innblikk i de ulike rasene som bor i de forskjellige delene av verden. I middelalderen skrev Adam av Bremen både om Skandinavias geografi og dets innbyggere i *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* fra 1000-tallet. Noe tidligere hadde Ottars beskrivelser fra Skandinavia omhandlet både områdets geografi, og områdets innfødte.

Ved inngangen til tidlig nytid fikk kartografer og geografer nye beskrivelser av folkene i nord fra for eksempel Olaus Magnus, Erik Walkendorf og Sigismund von Herberstein. Felles for dem alle var den fortsatte skildringen av områdene og folkene i nord som fremmede og ugudelige. Grunnlaget for disse beskrivelsene av Norden ble altså satt allerede i antikken, og som jeg har gått gjennom i denne oppgaven, kan man allerede fra de første kartene over området se at de har spilt en avgjørende rolle i dets kartlegging. Hyperborea dukker opp på kartene helt frem til 1500-tallet, og etter hvert som nye idéer om Norden dukket opp ble også de inkludert på kartene over området. Den bibelske og kristne innflytelsen vises blant annet gjennom kartenes skildring både av Gog og Magog, Antikrist og Paradis i nordområdene.

De geografiske beskrivelsene av Norden kartografer kunne benytte seg av handlet altså like mye om antropologi som topografi, og kartene fra 1500-tallet viser at beskrivelsene av folk og fenomener var minst like viktig å inkludere som kystlinjer og elveleier. Helt fra antikken regjerte forestillingen om at Norden var et magisk sted, og dets innbyggere var ikke bare skremmende, men til tider også umenneskelige. De overdrevne, mytiske beskrivelsene av Nordens landområder og folk var lenge basisen for hvordan dette området ble skildret på kart. Både i middelalderen, renessansen og tidlig nytid forsøkte man å utvikle disse beskrivelsene og i tillegg plassere dem inn i mer oppdaterte geografiske skildringer av regionen.

Man kan se en kontinuasjon i den mytiske skildringen av Norden fra de tidligste verdenskartene fra middelalderen, til det første kartet over Skandinavia på 1400-tallet og videre til slutten av 1500-tallet. Man kan i tillegg spore disse beskrivelsene enda lengre bakover i tid, da dette området var et konsept mer enn et virkelig sted. Mytiske stedsnavn, skremmende beskrivelser av folk og overnaturlige fenomener var dominerende trekk på kartene over Norden helt frem til begynnelsen av 1600-tallet, da kartene over området, og da spesielt Nord-Europa, endret karakter. Frem til slutten av 1500-tallet var altså den konseptuelle abstrakte skildringen av det mytiske nord en av de viktigste bruksområdene kart over dette området hadde, det var lenge ingen annen grunn å skildre området på en annen måte. Utforskninger av nordområdene begynte ikke for fullt før på midten av 1500-tallet, og det er fra denne tiden man også ser at kartene over området forbedres, og bruksområdene til disse kartene øker.

6.4: Kartenes ulike funksjoner

Mens man kan se en tydelig forbedring i den geografiske skildringen av Nordens landområder på kartene i løpet av 1500-tallet, kan man altså ved inngangen til 1600-tallet i tillegg se at det mytiske og legendariske får mindre plass på kartene over området. Som jeg tematiserte i kapittel 5 kommer dette etter min mening hovedsakelig fra karts økte administrative, økonomiske og praktiske rolle for Nord-Europa.

Gjennom historien har kart fylt flere roller: Kart kunne blant annet brukes som praktiske hjelpemidler for navigasjon, som administrative verktøy, eller som religiøse og kosmologiske didaktiske hjelpemidler. Kartenes mangfoldige bruksområder ser man enda i dag, da det i tillegg til alminnelige geografiske kart blir tegnet kart som viser for eksempel politisk tilhørighet, økonomiske forskjeller eller økologiske problemer.

Mot slutten av 1500-tallet fylte nederlandske kartografer et tomrom i kartleggingen av verden da de begynte å gi ut detaljerte sjøkart over Nord-Europa. På omtrent samme tidspunkt begynte de nordiske regentene i Danmark og Sverige å bruke kart som måter å bevise og hevde territoriale krav. Mens det tidligere ikke hadde vært et stort behov for detaljerte, vitenskapelige kart over de nordligste delene av Nord-Europa, ble dette området fra denne perioden nå mer økonomisk og politisk relevant. Dette medførte at den tidligere kartografiske skildringen av en antikk forestilling om Norden, nå bare ble én del av hva som skulle skildres på kartene. Flere land i Europa så større behov for detaljerte reisebeskrivelser til handelsmarkedene i nord, samtidig som Nord-Europas innland ble viktigere å skildre nøyaktig på grunn av interne

grensedisputter mellom de nordiske myndighetene. Den praktiske nytten av kart over Norden ble med andre ord større enn den hadde vært tidligere, og Plinius' og Melas beskrivelser av disse områdene ble mindre relevante enn nederlendernes utforskninger, og landmålingene gjort av bl.a. Bureus og Brahe. I områdene lenger mot øst, i de nordligere delene av Sibir, ser man at de antikke beskrivelsene av regionen holdt seg enda lengre.

6.5: Hovedkonklusjon

Som jeg har sett på i denne oppgaven har fortellingene og legendene om Norden spilt en stor rolle i dette områdets kartografihistorie fram til 1600-tallet. Kartografer i middelalderen og senere benyttet seg i stor grad av antikke og middelalderske kilder når de skulle tegne kart over Norden. For eksempel var de antikke forestillingene om landet Hyperborea nord for de Riphæiske fjell, hvor elva Tanais har sitt opphav, lenge tilstede på kartene i en form eller en annen. Detaljerte beskrivelser av både folk og områder var en viktig del av kartografifaget. De mange underlige skildringene av folkene i Norden som dukket opp på mange av kartene frem til 1600-tallet fulgte en tradisjon fra antikken som beskrev disse folkene som kannibaler, amasoner, cynocephaler og pygméer. På kartene tegnet før 1600-tallet fikk altså disse legendene ofte en fremtredende plass når nordområdene skulle tegnes. På de eldste TO-kartene finner man Tanais som elva som deler Europa fra Asia. På 1400- og begynnelsen av 1500-tallet finner man Hyperborea som et havområde i Nord-Europa. På Carta Marina plasserte Olaus Magnus Kimmerierne i Norge, et folkeslag regnet i antikken for å bo enda lengre nord enn de mytologiske hyperboreanerne. Mot slutten av 1500-tallet finner man antydninger til de Riphæiske fjellene i nærheten av Novaja Semlja på Mercators kart over Nordpolen, som også beskriver pygméene på Nordpolen.

Kartene fra middelalderen, 1400- og 1500-tallet skildret altså den abstrakte fortellingen om Norden i minst like stor grad som de presenterte Nordens geografi. De mytiske aspektene av Norden var lenge tilstede på kartene, og de ble videreutviklet etter hvert som kunnskapen om området økte, og ny informasjon ble tilgjengelig. Ved inngangen til det 17. århundre ble disse beskrivelsene mindre utslagsgivende for kartene, da ny geografisk kunnskap kombinert med områdets økende politiske og økonomiske relevanse gjorde at kartene over Norden endret karakter. Mot slutten av 1500-tallet gikk kartene gradvis fra å være abstrakte skildringer av myten om Norden, til å bli politiske redskap og hjelpemidler til navigasjon: Brukskart.

6.6: Tanker til fremtidig forskning

Historisk kunnskap om nordisk geografi er et meget interessant tema som jeg tror kan ha nytte av videre forskning. Et eksempel på et mulig forskningstema er den tidlige norrøne innflytelsen på kartleggingen av Norden. Jeg har vært innom dette temaet i denne oppgaven og som jeg har vist spilte norrøne kilder en viss rolle i utviklingen av generell europeisk geografisk kunnskap om nordområdene. Likevel tror jeg at det enda kan være fruktbart å undersøke hvilken betydning vikinger og beboerne i Skandinavia hadde for kartleggingen av nordområdene i tidlig middelalder.

Et annet emne som bør belyses ytterligere er historien om russisk kartlegging av nordområdene, og deres innflytelse på øvrig europeisk kartografi. Dette har jeg i denne oppgaven ikke gått særlig inn på, men jeg tror dette kan være et potensielt viktig tema for fremtidig historisk forskning. Som jeg har nevnt fortalte Sigismund Von Herberstein om en russisk ekspedisjon fra Dvina til Bergen på 1400-tallet. Dersom denne historien stemmer vil det bety at russisk geografisk kunnskap om Nord-Europa antagelig var større enn den kontinentale europeiske ved inngangen til 1500-tallet. Europeerne tegnet på denne tiden en landbro mellom Skandinavia og Grønland, noe som ville vært en barriere for en slik russisk ekspedisjon. En undersøkelse av russisk geografisk kunnskap om Norden og innflytelse på europeisk kartlegging av nordområdene vil i mine øyne bidra til et mer komplett bilde av historisk europeisk kartografi.

Et siste tema jeg mener fortjener videre forskning er asiatisk innflytelse på kartleggingen av Norden og Nord-Russland. Jeg har i denne oppgaven fokusert på europeiske kilders geografiske beskrivelser av nordområdene og hvordan man kan følge disse beskrivelsene på kartene over Norden. Det ville i tillegg vært interessant å undersøke i hvor stor grad asiatisk kartlegging hadde en innflytelse på det europeiske verdensbildet, og motsatt. Forholdet mellom det asiatiske og det europeiske verdensbildet, og spørsmålet om hvorvidt dette forholdet hadde en innvirkning på forestillingene om Norden er altså etter min mening et tema jeg tror kunne ha hatt stor nytteverdi innen historisk forskning.

Kart, kilder og litteratur

Kartreferanser

Alle nettsider sist sjekket: 05.11.2015

Barents, Willem 1598: *Deliniatio cartae trium navigationum per Batavos, ad Septentrionalem plagam, Norvegiae, Moscoviae, et novae Semblae, et perq[ue] fretum Weygatis Nassovicum dictum, ac juxta Groenlandiam, sub altitudine 80. graduum nec non adiacentium partium Tartariae, promontorij Tabin, freti Anian atq[ue] regionis Bargi et partis Americae versus orientem* objektid: 093659318 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Blaeu, Willem Janszoon 1608: *Pascaarte vant Noordersche deel van Noorwegen van Dronten aff tot om de Noortcaap toe, met alle de eylanden aende selfde custen gheleghen, alles gestelt op zyne rechte streckhinghen en behoorlycke distantien* objektid: 093912757 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Bunbury, Edward Herbert 1883: *A reconstruction of the world of Claudius Ptolemy* i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* side 184 redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Bureus, Andreas 1664: *Lapponia* objektid: 100412920 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Bureus, Andreas 1626: *Orbis arctoi nova et accurata delineatio auctore Andrea Bureo sueco* i *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 154–155 av Ulla Ehrensverd. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Clavus, Claudius 1427: *Kart over Norden/Clavus-kartet* i *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 38–39 av Ulla Ehrensverd. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Dee, John ca. 1580: *Kart over Amerika* i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* side 1760 redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

De Jode, Gerard 1593: *Septentrionalium Regionum Svetiae Gothiae Norvegiae Daniae et terrarum adiacetium recens exactaque descriptio per Liuinum algoet* objektid: 100413293 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Fries, Laurenz 1525: *Tab. Nova Norbergiae et Gottiae* objektid: 093886985 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Germanus, Donnus Nicolaus 1486: *Tabula moderna Prussie, Livonie, Norbergie et Gottie* i *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 40–41 av Ulla Ehrensverd. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Gervais av Tilbury? ca. 13. årh.: *Ebstorf Mappamundi* ved Universitetet i Lüneburg, Tyskland. <http://www2.leuphana.de/ebskart/>

Gilbert, Humphrey 1576: *A general map made onelye for the particuler declaration of this discovery* i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* side 1759 redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Homann, Johann Baptist ca. 1702–1715: *Generalis Totius Imperii Moscovitici Novissima Tabula Magnam Orbis terrarum partem à Polo Arctico usq[ue] ad mare Iaponicum, et Chinae Septentrionalis confinia exhibens : cum via Czaricae nuper Legationis ex urbe Moscua per universam Tartariam, ad magnu[m] Chinae imperatorem* ved Universitetet i Lund, Sverige. http://bilder.ub.lu.se/application/index.cfm?image=/DLG_kartor/DLG_A_176.PM.TIFF

Hondius, Henricus 1636: *Poli Arctici, et circumiacentium Terrarum Descriptio Novissima* objektid: 040658414 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Hondius, Jodocus 1630: *Tartaria* ved Universitetet i Bern, Sveits. http://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/lightbox.php?col=ryh&pic=Ryh_7301_4&col=ryh&ilang=DE

Janssonius, Johannes 1650a: *Nova et accurata Poli Arctici: et terrarum Circum Iacentium descriptio* objektid: 040668150 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Janssonius, Johannes 1650b: *Pascaart vande Zee-custen van Finmarcken, Laplant, Ruslant, Nova Zembla en Spitsbergen, hoe alle Havens, Rivieren, en Droogten van malcanderen in hare courssen en distantien gelegen zyn, alles op haer rechte situatie geleyt, veel verbeteret nu nieulyx bestrev* objektid: 100399347 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Magnus, Olaus 1539: *Carta Marina* ved Uppsala Universitet, Sverige. <http://art.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?file=6964>

Magnus, Olaus 1567: *Kart over Skandinavia* objektid: 10038367x ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Makrobisk Sonekart 12. årh. [ukjent opphavsmann] i *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps* side 29 av Chet Van Duzer. The British Library, London, 2013.

Mauro, Fra 1459: *Fra Mauro Mappamundi* ved Wikimedia Commons. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fra Mauro World Map, c.1450.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fra_Mauro_World_Map,_c.1450.jpg)

Mercator, Gerard 1538: *Verdenskart* ved World Digital Library (UNESCO og Library of Congress, USA). <http://www.wdl.org/en/item/6766/view/1/1/>

Mercator, Gerard 1569: *Nova et Aucta Orbis Terrae Descriptio ad Usum Navigantium Emendate Accommodata* ved Wikimedia Commons. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b2/Mercator_1569.png

Mercator, Gerard 1595: *Septentrionalium Terrarum descriptio* ved Princeton University Library, USA. http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/northwest-passage/mercator.htm

Mercator, Gerard ca. 1630: *Septentrionalium Terrarum descriptio* objektid: 100391168 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Mercator Junior, Gerard 1628: *Asia ex magna Orbis terrae descriptione Gerardi Mercatoris desumpta, studio & industria G.M. Iunioris* ved Wikimedia Commons.
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0f/CEM-15-Asia-Mercator-1595-2531.jpg>

Münster, Sebastian 1540: *Schonlandia XIII nova tabula* i *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 66–67 av Ulla Ehrensvärd. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Ortelius, Abraham 1570: *Septentrionalium regionum descrip.* objektid: 100460879 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Ortelius, Abraham 1575: *Asiae Nova Descriptio* ved Bryn Mawr College, USA.
<http://www.brynmawr.edu/library/exhibits/maps/orteliusbig.shtml>

Ortelius, Abraham 1590: *Islandia* i *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 166–167 av Ulla Ehrensvärd. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Plancius, Petrus 1594: *Orbis Terrarum Typus De Integro Multis in Locis Emendatus* i *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 108–109 av Ulla Ehrensvärd. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Richard av Haldingham ca. 1290: *Hereford Mappamundi* i *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 27–28 av Ulla Ehrensvärd. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Ruscelli, Girolamo 1561a: *Schonladia nuova* objektid: 093980310 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Ruscelli, Girolamo 1561b: *Septentrionalium partium nova tabula* objektid: 094053359 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Theunisz, Jacob 1689: *De custen van Finmarcken tusschen Dronten en Tromsondt* objektid: 09397793x ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Van Keulen, Johannes ca. 1685: *Paskaart van 't noordelykste deel der Noort Zee: beginnende van der Neus tot Nova Zemla* objektid: 100480195 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Veen, Adrian 1613: *Nativus Sueciae adiacentiumque regnorum typus* ved Nasjonalbiblioteket i Finland. <http://s1.doria.fi/helmi/mp/enc/fem970168/5.jpg>

Waldseemüller, Martin 1507: *Universalis cosmographia secundum Ptholomaei traditionem et Americi Vespucii alioru[m]que lustrationes* ved Library of Congress, USA. <http://www.loc.gov/resource/g3200.ct000725C/>

Wit, Frederick de ca. 1675: *Finmarchiae et Laplandiae maritima* objektid: 950658014 ved UBT/KS Ult.Thule, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet.

Wit, Frederick de ca. 1662–1710: *Tabula Tartariae et majoris partis Regni Chinae* ved Universitetet i Lund, Sverige. http://bilder.ub.lu.se/application/index.cfm?image=/DLG_kartor/DIG_A27_018.PM.TIFF

Ziegler, Jacob 1532: *Schondia* i *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 48–49 av Ulla Ehrensverd. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Trykte kilder

Adam av Bremen: *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen* redigert og oversatt til engelsk av Francis J. Tschan. Columbia University Press, New York, 2002.

De la Martinière, Pierre: *A New Voyage to the North: Containing, a Full account of Norway; the Laplands, both Danish, Swedish and Muscovite; Of Borandia, Siberia, Samojedia, Zembla and Iseland; With the Description of the Religion and Customs of these several Nations. To which is added, A Particular Relation of the Court of the Czar; of the Religion and Customs of the Muscovites; and a Short History of Muscovy. As it was taken by a French Gentleman who*

Resided there many Years. oversatt til engelsk av ukjent. Thomas Hodgson og Anthony Barker, London, 1706.

De Veer, Gerrit: *True and Perfect Description of Three Voyages by the Ships of Holland and Zeland* eller *The True and perfect Description of three Voyages, so strange and woonderfull, that the like hath neuer been heard of before: Done and performed three yeares, one after the other, by the Ships of Holland and Zeland, on the North sides of Norway, Muscouia and Tartaria, towards the Kingdomes of Cathaia & China, shewing the discourse of the Straights of Weigates, Noua Zembla, and the Countrie lying vnder 80. degrees; which is thought to be Greenland: where neuer any man had bin before: with the cruell Beares, and other Monsters of the Sea, and the vnsupportable and extreame cold that is found to be in those places. And how that in the last Voyage, the Shippe was so inclosed by the Ice, that it was left there, whereby the men were forced to build a house in the cold and desart Countrie of Noua Zembla, wherin they continued 10. monthes together, and neuer saw nor heard of any man, in most great cold and extreame miserie, and how after that, to saue their liues, they were constrained to sayle aboute 350. Duchmiles, which is aboute 1000. miles English, in litle open Boates, along and ouer the maine Seas, in most great daunger, and with extreame labour, vnspeakable troubles, and great hunger.* redigert og oversatt til engelsk av William Phillip. T. Pauier, London, 1609. Faksimiletrykk Theatrum Orbis Terrarum Ltd., Amsterdam, 1970.

Herberstein, Sigismund von: *Notes Upon Russia: Being a translation of the Earliest Account of that Country entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii. Vol 1* redigert og oversatt til engelsk av R. H. Major. The Hakluyt Society, London, 1851.

Herberstein, Sigismund von: *Notes Upon Russia: Being a translation of the Earliest Account of that Country entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii. Vol 2* redigert og oversatt til engelsk av R. H. Major. The Hakluyt Society, London, 1852.

Magnus, Olaus: *Historia om De Nordiska Folken* redigert og oversatt til svensk av Michaelisgillet. Gidlunds Förlag, Hedemora, 2001.

Mela, Pomponius: *Chorographie* redigert og oversatt til fransk av A. Silberman. Les Belles Lettres, Paris, 2003.

Óskarsdóttir, Svanhildur: *Egil's Saga* redigert av Svanhildur Óskarsdóttir, oversatt til engelsk av Bernard Scudder. Penguin Books, London, 2004.

Plinius Secundus, Gaius: *Natural History, vol II, libri III–VII* redigert og oversatt til engelsk av H. Rackham, M.A. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) og London, 1961.

Polo, Marco: *The Travels of Marco Polo* redigert av Hugh Murray fra en tidligere engelsk oversettelse gjort av William Marsden i 1818. Oliver & Boyd, Edinburgh, 1845.

Pseudo-Callisthenes: “The History of Alexander the son of Philip king of the Macedonians” i: *The History of Alexander the Great being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes* redigert og oversatt av Sir Ernest Alfred Wallis Budge. Cambridge University Press, Cambridge, 1889. Faksimiletrykk Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2003.

Ptolemaios, Claudius: *Geography of Claudius Ptolemy* redigert og oversatt til engelsk av Edward Luther Stevenson. The New York Public Library, New York, 1932. Faksimiletrykk Cosimo Classics, New York, 2011.

Ptolemaios, Claudius: *Tetrabiblos* redigert og oversatt til engelsk av F. E. Robbins. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) og London, 1940.

Tacitus, Publius Cornelius: *Agricola and Germany* redigert og oversatt til engelsk av Anthony R. Birley. Oxford University Press, Oxford, 2009.

Litteratur

Aasheim, Stein P.: *Finnmarksvidda: En skietnografisk ferd gjennom Sameland*. Cappelen Damm AS, Oslo, 2013.

Agnarsdóttir, Anna: *Voyages and Exploration in the North Atlantic from the Middle Ages to the XVIIth Century*. University of Iceland Press, Reykjavík, 2001.

Arlov, Thor B.: “Svalbard and the early exploration of the Arctic” i *Voyages and Exploration in the North Atlantic from the Middle Ages to the XVIIth Century* redigert av Anna Agnarsdóttir. University of Iceland Press, Reykjavík, 2001.

Ash, Eric H.: "Navigation Techniques and Practice in the Renaissance" i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 1* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Baldwin, Robert C. D.: "Colonial Cartography under the Tudor and Early Stuart Monarchies, ca. 1480–ca. 1640" i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Barber, Peter: "England I: Pageantry, Defense, and Government: Maps at Court to 1550" i *Monarchs, Ministers and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe* redigert av David Buisseret. The University of Chicago Press, Chicago og London, 1992.

Bibelen: Det Gamle og det Nye Testamente. Det Norske Bibelselskap, Oslo/Gjøvik, 1993.

Briså, Benedicte Gamborg og Bente Lavold: *Kompassrosen – Orientering mot nord*. Nasjonalbiblioteket, Oslo, 2009.

Briså, Benedicte Gamborg: "Kartografens agenda. Fragmenter av eldre norsk kartleggingshistorie" i *Kompassrosen – Orientering mot nord*. Redigert av Benedicte Gamborg Briså og Bente Lavold. Nasjonalbiblioteket, Oslo, 2009.

Briså, Benedicte Gamborg: *Northward Bound – At the far edge of the world*. Hefte gitt ut i sammenheng med museumsutstillingen "Northward bound – At the far edge of the world" på Nordkappmuseet i 2010. Museene for kystkultur & gjenreising i Finnmark, Alta, 2010.

Budge, Sir Ernest Alfred Wallis: *The History of Alexander the Great being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes*. Cambridge University Press, Cambridge, 1889. Faksimiletrykk Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2003.

Buisseret, David: *Monarchs, Ministers and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*. The University of Chicago Press, Chicago og London, 1992.

Buisseret, David: "Monarchs, Ministers, and Maps in France before the Accession of Louis XIV" i *Monarchs, Ministers and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe* redigert av David Buisseret. The University of Chicago Press, Chicago og London, 1992.

Bøe, Sverre: *Gog and Magog: Ezekiel 38-39 as Pre-text for Revelation 19, 17-21 and 20,7-10*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 2001.

Campbell, Tony: "Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500" i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Cunliffe, Barry: *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek*. Walker & Company, New York, 2002.

Dalché, Patrick Gautier: "The Reception of Ptolemy's Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)" i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 1* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Dilke, O. A. W.: "The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy" i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Dilke, O. A. W.: "Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires" i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Dilke, O. A. W.: "Maps in the Service of the State: Roman Cartography to the End of the Augustan Era" i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and*

Medieval Europe and the Mediterranean redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Edson, Evelyn: *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*. The British Library, London, 1999.

Edson, Evelyn: *The World Map, 1300–1492: The Persistence of Tradition and Transformation*. The John Hopkins University Press, Baltimore, 2007.

Ehrensverd, Ulla: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality*. John Nurminen Foundation, Helsinki, 2006.

Ersland, Geir Atle og Hilde Sandvik: *Norsk Historie 1300–1625: Eit rike tek form*. Det Norske Samlaget, Oslo, 2005.

Fernández-Armesto, Felipe: “Maps and Exploration in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries” i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 1* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Goldenberg, L. A.: “Russian Cartography to ca. 1700” i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Hagen, Rune Blix: *Dei europeiske trolldomsprosessane*. Det Norske Samlaget, Oslo, 2007.

Hagen, Rune Blix: “Det kongelige kysttoktet til nordområdene i 1599: Bakgrunn, forløp og resultater” i *Kompassrosen – Orientering mot nord*. Redigert av Benedicte Gamborg Briså og Bente Lavold. Nasjonalbiblioteket, Oslo, 2009.

Hagen, Rune Blix: “Seventeenth century images of the True North, Lapland and the Sami: The strange adventures of a French traveler” i *L’Image du Sápmi* redigert av Kajsa Andersson. Humanistic Studies at Örebro University, Örebro, 2009.

Harley, J. B., David Woodward: *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Harley, J. B.: “The Map and the Development of the History of Cartography” i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Harley, J. B., David Woodward og Germaine Aujac: “The Foundations of Theoretical Cartography in Archaic and Classical Greece” i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987a.

Harley, J. B., David Woodward og Germaine Aujac: “The Growth of an Empirical Cartography in Hellenistic Greece” i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987b.

Harvey, P. D. A.: “Medieval Maps: An Introduction” i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Jensen, Janus Møller: “Skandinaviske opdagelser og korstog i Nordatlanten 1000–1600” i *Kompassrosen – Orientering mot nord*. Redigert av Benedicte Gamborg Briså og Bente Lavold. Nasjonalbiblioteket, Oslo, 2009.

Kejlbo, Ib: *Historisk Kartografi*. Dansk Historisk Fællesforening, København, 1972.

Koeman, Cornelis, Günther Schilder, Marco Van Egmond og Peter Van Der Krogt: “Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries, 1500–ca. 1672” i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Major, R. H.: "Introduction" i *Notes Upon Russia: Being a translation of the Earliest Account of that Country entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii. Vol 1* av Sigismund von Herberstein, redigert og oversatt til engelsk av R. H. Major. The Hakluyt Society, London, 1851.

Lestringant, Frank og Monique Pelletier: "Maps and Descriptions of the World in Sixteenth-Century France" i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Lockert, Sigri Skjegstad: *Havsvelget i Nord: Moskstraumen Gjennom Årtusener*. Orkana Akademisk Forlag, Stamsund, 2011.

Marino, John: "Administrative Mapping in the Italian States" i *Monarchs, Ministers and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe* redigert av David Buisseret. The University of Chicago Press, Chicago og London, 1992.

Martin, Luther H.: *Hellenistic Religions: An Introduction*. Oxford University Press, New York, 1987.

Mead, William R. Mead: "Scandinavian Renaissance Cartography" i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Meurer, Peter H.: "Cartography in the German Lands, 1450–1650" i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Nansen, Fridtjof: *Nord i Tåkeheimen. Utforskningen av jordens nordlige strøk i tidlige tider*. Jacob Dybwads Forlag, Kristiania, 1911. Faksimiletrykk Bjørn Ringstrøms Antikvariat, Oslo, 1988.

Nissen, Kristian: “Vardø og Vardøhus i eldre tid: Hva gamle karter og dokumenter beretter” i *Vardøhus festning 650 år: Jubileumskrift* redigert av oberst G. I. Willoch. Generalinspektøren for Kystartilleriet, Oslo, 1960.

Rives, James B.: *Religion in the Roman Empire*. Blackwell Publishing, Oxford, 2007.

Schilder, Günter og Marco Van Egmond: “Maritime Cartography in the Low Countries during the Renaissance” i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Schneider, Ute: *Kartenes Makt. Kartografiens historie fra middelalderen til i dag*. Spartacus forlag, Oslo, 2007.

Snyder, John P.: “Map Projections in the Renaissance” i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 1* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Spies, Marijke: *Arctic Routes to Fabled Lands: Olivier Brunel and the Passage to China and Cathay in the Sixteenth Century*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997.

Stadius, Peter: “The North in European mental mapping” i *The North Calotte: Perspectives on the Histories and Cultures of Northernmost Europe* redigert av Maria Lähteenmäki og Päivi Maria Pihlaja. Publications of the Department of History, University of Helsinki, 2005.

Tyacke, Sarah: “Chartmaking in England and Its Context, 1500–1660” i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Ulfsby, Inez Boon: *Willem Barentsz' siste reise: Etter Gerrit de Veers beskrivelse fra 1598*. Aschehoug, Oslo, 1997.

Van Duzer, Chet: *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*. The British Library, London, 2013.

Woodward, David: *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 1*. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Woodward, David: *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2*. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Woodward, David: “Medieval Mappaemundi” i *The History of Cartography vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* redigert av J. B. Harley og David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Worms, Laurence: “The London Map Trade to 1640” i *The History of Cartography vol. 3: Cartography in the European Renaissance, part 2* redigert av David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Webografi

Alle nettsider sist sjekket: 05.11.2015

“Chris Mueller – Visualmotive: Thoughts on maps and visualization”: Høyoppløsningsbilde av *Ebstorf Mappamundi* (Gervais av Tilbury?, ca. 13. årh.).

<http://blog.visualmotive.com/wp-content/uploads/2009/09/ebstorfer-mappamundi.jpg>

Fondazione Querini Stampalias nettsider: Informasjon om Querini-familiens historie.

http://www.querinistampalia.org/eng/fondazione_querini_stampalia/history/the_querini_stampalia_family.php

Hereford-katedralens nettsider: Detaljbilder av *Herefordmappamundi* (Richard av Haldingham, ca. 1290). <http://www.themappamundi.co.uk/mappa-mundi/>

Library of Congress, USA: Høyoppløsningsbilde av *Universalis Cosmographia* (Martin Waldseemüller, 1507).

<http://www.loc.gov/resource/g3200.ct000725C/>

Nasjonalbiblioteket i Finland: Høyoppløsningsbilde av *Nativus Sueciae adiacentiumque regnorum typus* (Adrian Veen, 1613).

<https://kansalliskirjasto.finna.fi/Record/helka.1506031?lng=en-gb#detailstab>

Nasjonalbiblioteket i Frankrike: Høyoppløsningsbilde av et middelaldersk sjøkart fra 1300-tallet. (Angelino Dulcert, 1339).

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b7759104r>

Universitetet i Lüneburg: Informasjon om tekstene på *Ebstorf Mappamundi* (Gervais av Tilbury?, ca. 13. årh.).

<http://www2.leuphana.de/ebskart/>

Universitetet i Uppsala: Høyoppløsningsbilde av *Carta Marina* (Olaus Magnus, 1539).

<http://www.ub.uu.se/samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/carta-marina/>

Universitetet i Tromsø: Informasjon om Ultima Thule-samlingen på Universitetsbiblioteket i Tromsø.

https://uit.no/ub/art?p_document_id=140996&p_dimension_id=88185&p_menu=42433

World Digital Library: Høyoppløsningsbilde av Verdenskart (Gerard Mercator, 1538).

<http://www.wdl.org/en/item/6766/view/1/1/#group=1&page=1&zoom=2¢erX=0.7144351464435141¢erY=0.5021989786556603>

Appendix – Kart

Kapittel 1: Innledning

Figur 1.1: Utsnitt av *Hereford Mappamundi* (Richard av Haldingham ca. 1290). Viser den skandinaviske halvøy. Faksimile fra Ehrensvärd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 28. (Helsinki, 2006).

Figur 1.2: Utsnitt av *Carta Marina* (Olaus Magnus, 1539). Viser øya Thule (Tile), flere sjømonstre og en vindrose med tilhørende loksodromer. Skjermdump fra Uppsala Universitets nettsider: <http://www.uu.se/samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/carta-marina/> og <http://art.alvinportal.org/alvin/view.jsf?file=6964> (05.10.15)

Figur 1.3: Utsnitt av Europa på *Universalis Cosmographia* (Martin Waldseemüller, 1507). Skjermdump fra amerikanske Library of Congress' nettsider: <http://www.loc.gov/resource/g3200.ct000725C/> (05.10.15)

Figur 1.4: Utsnitt av *Carta Marina* (Olaus Magnus, 1539). I midten ser man djevelen feie i stallen. Langs kysten ser man den alltid tilstedeværende Moskstraumen. Skjermdump fra Universitetet i Uppsalas nettsider: <http://www.ub.uu.se/samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/carta-marina/> og <http://art.alvinportal.org/alvin/view.jsf?file=6964> (05.10.15)

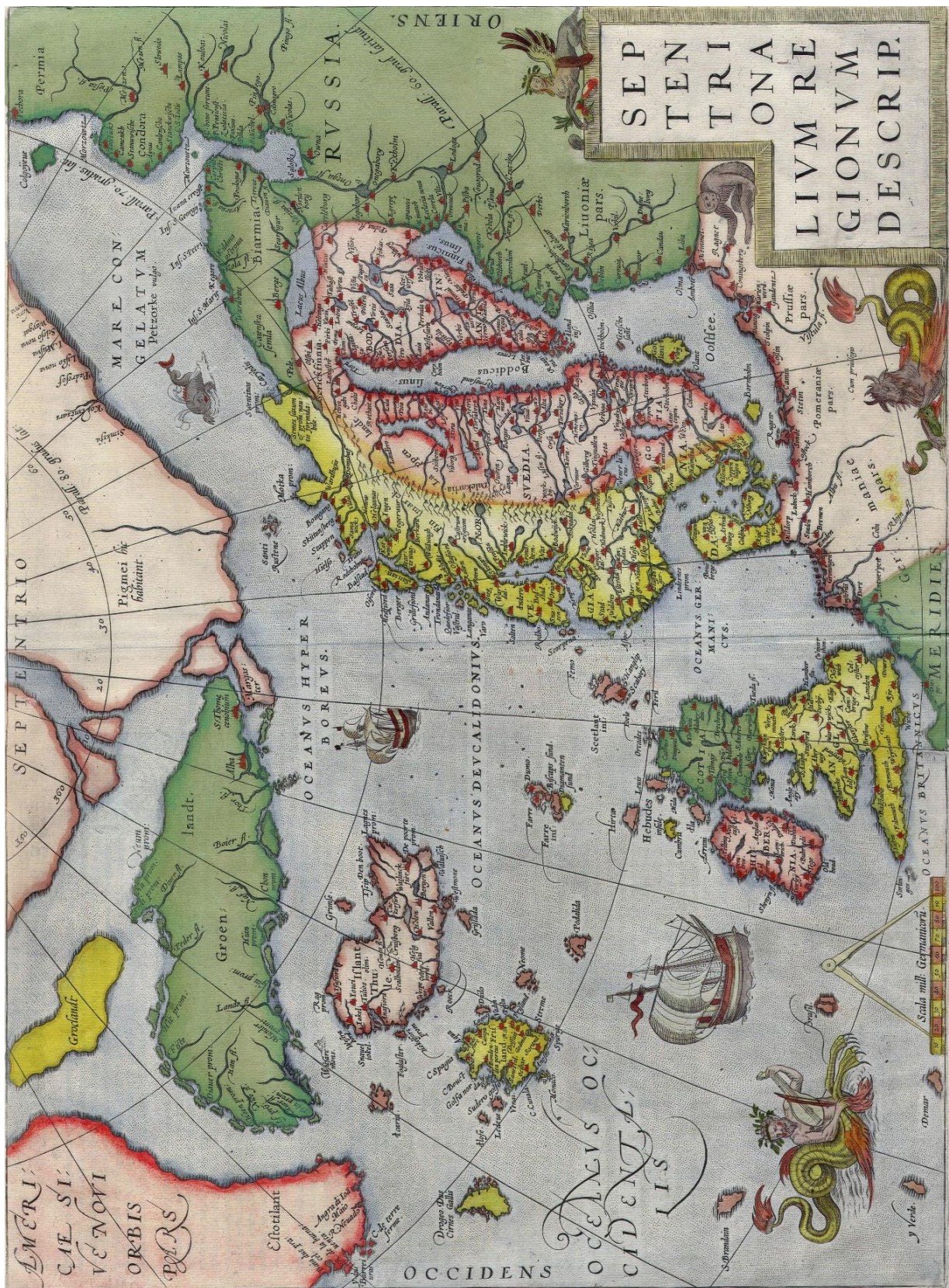
Figur 1.5: Utsnitt av *Mappamundi* (Andreas Walsperger, 1448). Viser kannibal i Norden. Hentet fra Wikimedia Commons. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/47/Walsperger_-_Mappa_mundi.jpg (05.10.15)

Figur 1.6: *Septentrionalium Terrarum descriptio* (Gerard Mercator, ca. 1630). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 100391168

Figur 1.7: Utsnitt av *Islandia* (Abraham Ortelius, 1590). Viser vulkanen Hekla og ulike dyr i havet. Faksimile fra Ehrensvärd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 166–167. (Helsinki, 2006)

Figur 1.8: *Septentrionalium Regionum Descrip* (Abraham Ortelius, 1595). Hentet fra Wikimedia Commons. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c2/Ortelius%2C_Abraham_Septentrionalivm_regionvm_descrip.jpg (17.10.15)

Figur 1.9: Utsnitt av *Nova et Accurata Poli Arctici et terrarum Circum Iacentium Descriptio* (Johannes Janssonius, 1650). Viser kartusj med to mennesker og en kompassrose. Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 040668150.

Kapittel 2: Trekk ved europeisk kartografihistorie fra antikken til tidlig nytid

Figur 2.1: TO-kart fra Isidores *Etymologiarum sive originum* libre XX (Isidore, 1472).

Faksimile fra Harley, Woodward 1987: *The History of Cartography, vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* side 302. (Chicago, 1987)

Figur 2.2: Sonekart fra Macrobius' *Kommentar til Scipios drøm*.

(Macrobius, 1485).

Faksimile fra Harley, Woodward 1987: *The History of Cartography, vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* side 300.

(Chicago, 1987)

Figur 2.3: *Ebstorf Mappamundi* (Gervais av Tilbury?, ca. 13. årh.). Bilde hentet fra <http://blog.visualmotive.com/2009/ebstorf-mappamundi/> (06.10.15).

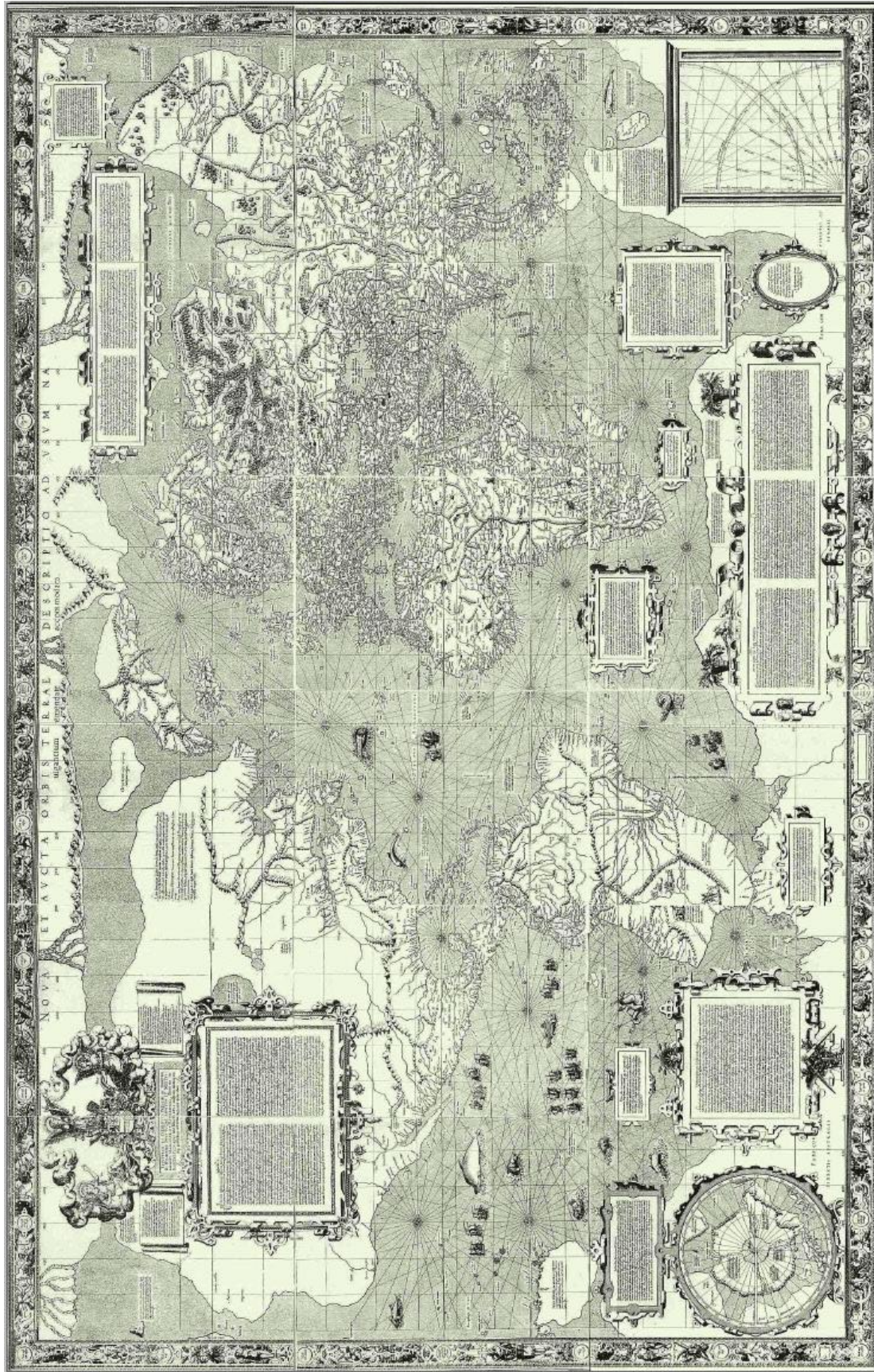
Figur 2.4: Utsnitt av *Hereford Mappamundi* (Richard av Haldingham, ca. 1290). Legg merke til Jerusalems sentrale rolle midt på kartet. Faksimile fra Ehrensvärd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 27. (Helsinki, 2006)

Figur 2.5: Et middelaldersk sjøkart fra 1300-tallet. (Angelino Dulcert, 1339). Legg merke til de mange loxsodromene og vindrosene, i tillegg til navnene langs kystlinjene. Mot nord ser man deler av Skandinavia. Bilde hentet fra Nasjonalbiblioteket i Frankrikes nettsider: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b7759104r> (06.10.15)

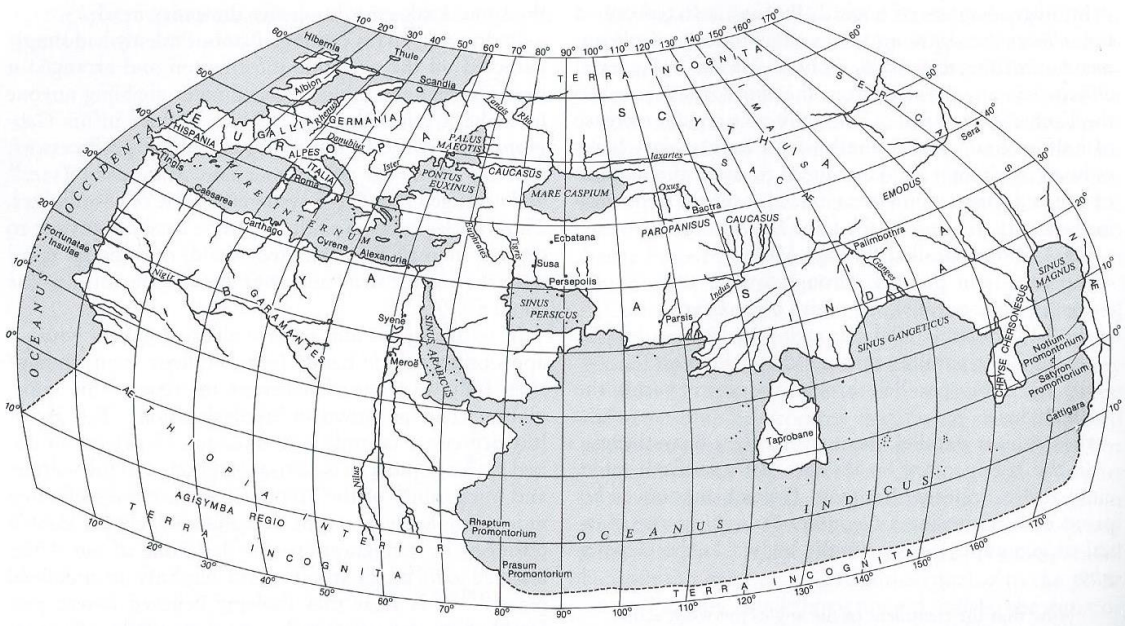
Figur 2.6: *Fra Mauro Mappamundi* (Fra Mauro, ca. 1459, kopi fra 1804). Hentet fra Wikimedia Commons.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fra_Mauro_World_Map,_c.1450.jpg (06.10.15)

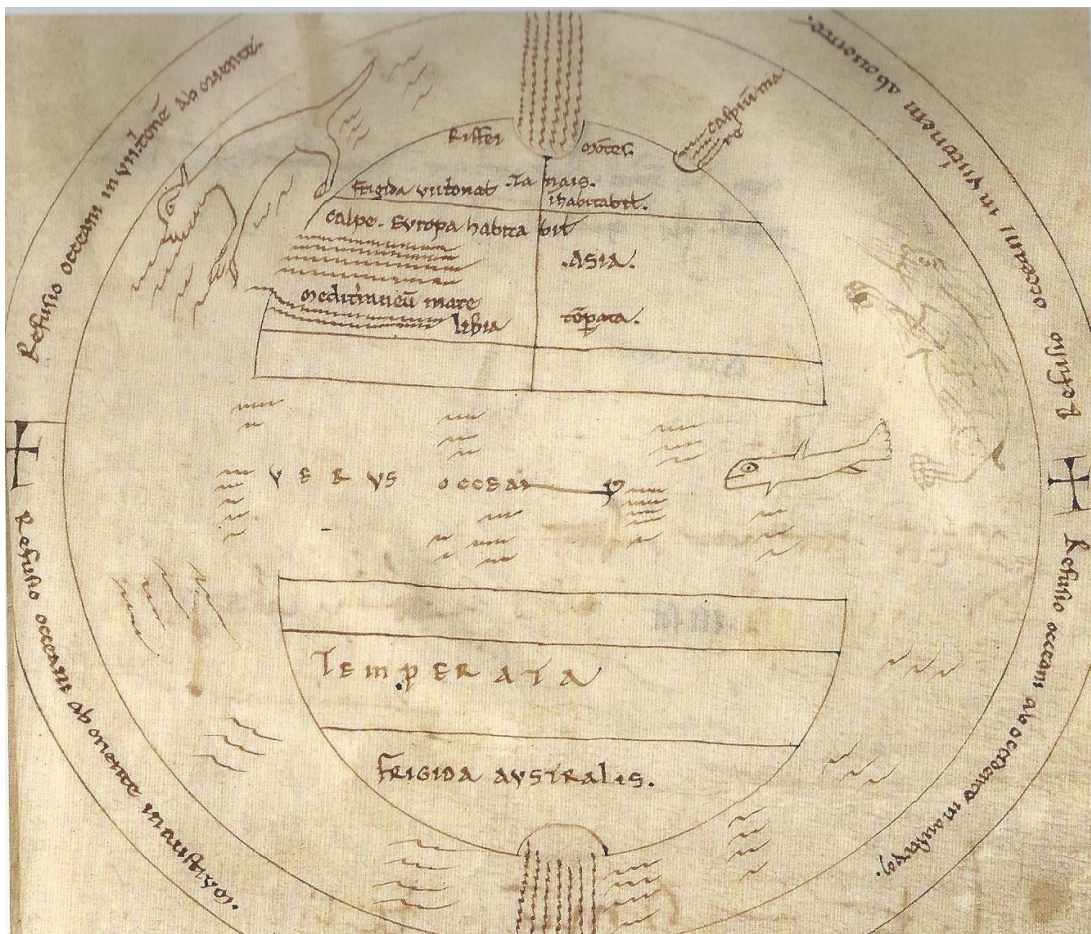
Figur 2.7: *Nova et Aucta Orbis Terrae Descriptio ad Usum Navigantium Emendate Accommodata* (Gerard Mercator, 1569). Hentet fra Wikimedia Commons.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b2/Mercator_1569.png (06.10.15)

Kapittel 3: Kartleggingen av Norden i antikken og middelalderen

Figur 3.1: Gjenskapelse av den ptolemaiske verden (Edward Herbert Bunbury, 1883). Faksimile fra Harley, Woodward 1987: *The History of Cartography, vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* side 184. (Chicago, 1987)

Figur 3.2: Sonenkart (12. årh.). Faksimile fra Van Duzer: *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps* side 29. (London, 2013)

Figur 3.3: Utsnitt av *Hereford Mappamundi* (Richard av Haldingham, ca. 1290). Øverst til venstre er de Riphaiske fjell (*Rphy Montes*), nedenfor er elva Maeotis (*Fluvius Meotides*). Over den skandinaviske halvøy er Cynocephali. Faksimile fra Ehrensvärd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 28. (Helsinki, 2006)

Figur 3.4: Utsnitt av *Ebstorf Mappamundi* (Gervais av Tilbury?, ca. 13. årh.). Gog og Magogs innhegning. Bilde hentet fra <http://blog.visualmotive.com/2009/ebstorf-mappamundi/> (06.10.15).

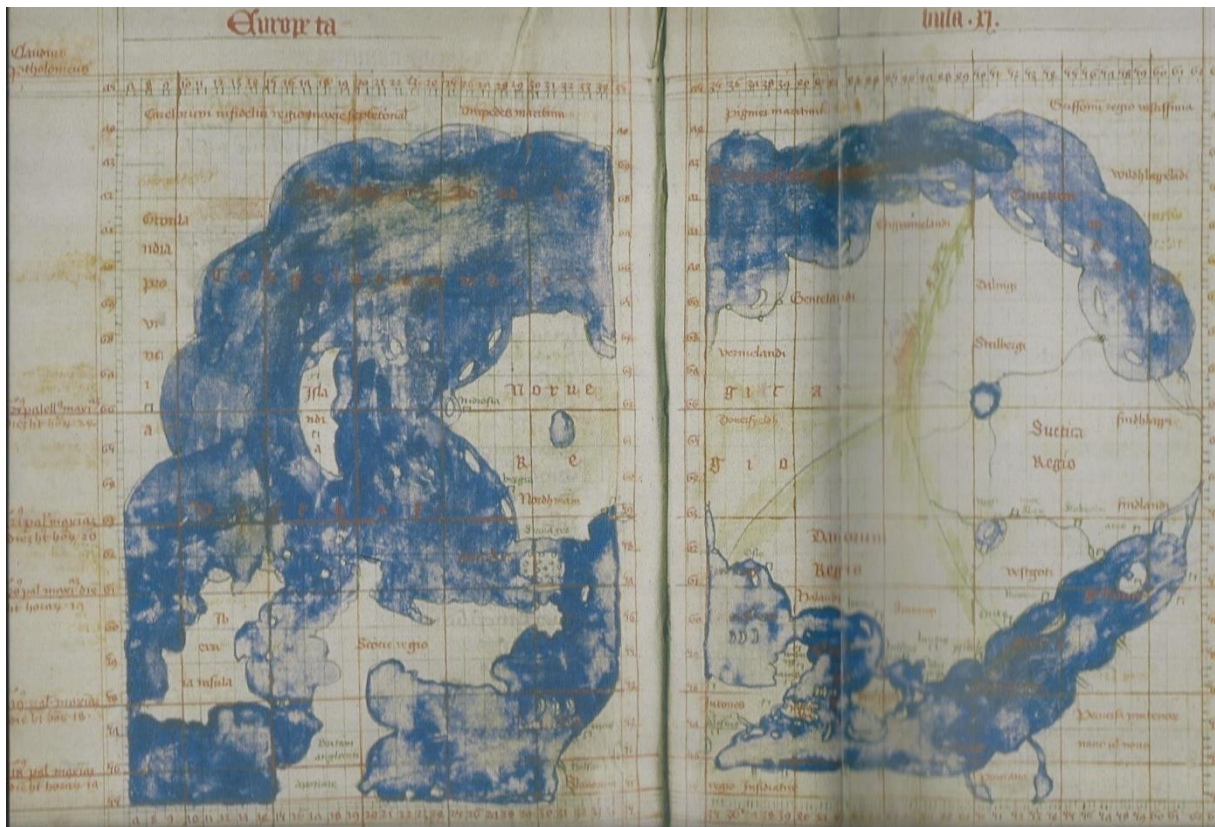

Figur 3.5: Utsnitt av *Hereford Mappamundi* (Richard av Haldingham, ca. 1290). Edens hage øverst på kartet, lengst øst. Bilde hentet fra Hereford-katedralens nettsider: <http://www.themappamundi.co.uk/mappa-mundi/> (07.10.15)

Kapittel 4: Forestillingene om Norden på kart fra 1427 til 1600

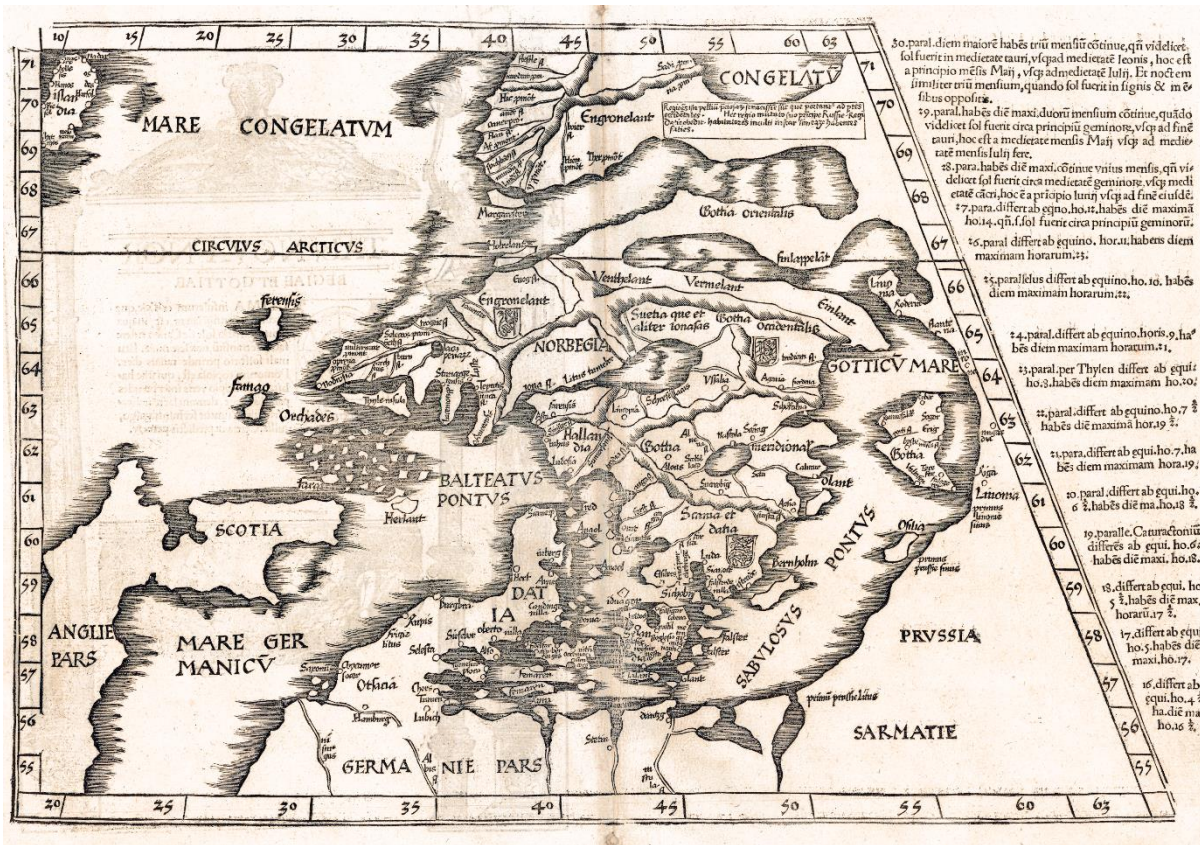
Figur 4.1: Kart over Skandinavia (Olaus Magnus, 1567). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 10038367x.

Figur 4.2: Utsnitt av *Tabula Moderna* av Norden (Claudius Clavius, 1427). Faksimile fra Ehrensvärd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 38–39. (Helsinki, 2006)

Figur 4.3: Utsnitt av *Tabula moderna Prussie, Livonie, Norbegie et Gottie* (Donnus Nicolaus Germanus, 1486). Faksimile fra Ehrensvärd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 40–41. (Helsinki, 2006)

Figur 4.4: *Tab. Nova Norvegiae et Gottiae* (Laurentz Fries, 1525). Fra *Ultima Thule-samlingen* ved UiT.

Objektid: 093886985.

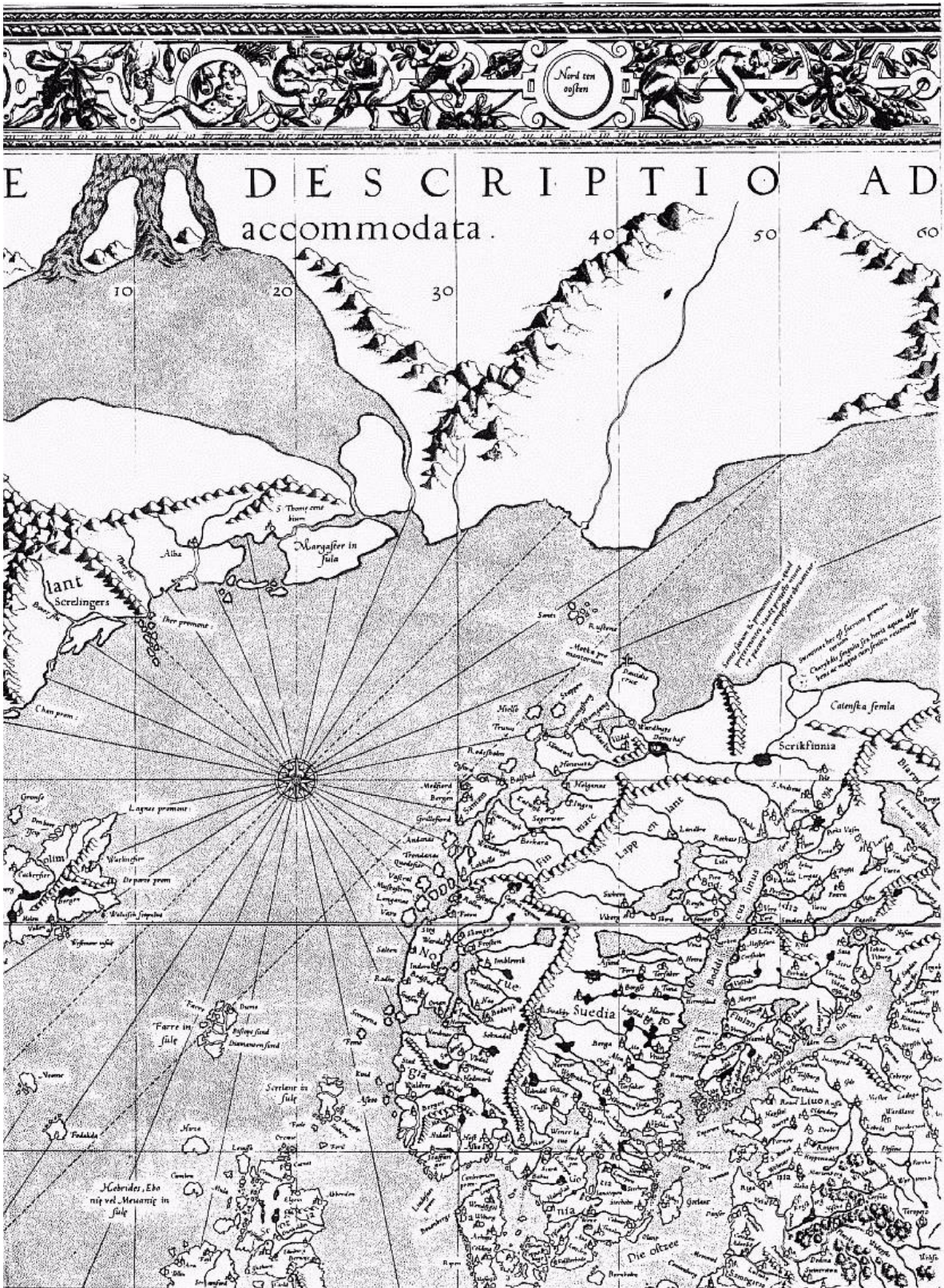
Figur 4.5: *Schondia* (Jacob Ziegler, 1532). Faksimile fra Ehrensvärd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 48–49. (Helsinki, 2006)

Figur 4.6: *Carta Marina* (Olaus Magnus, 1539). Skjermdump fra Uppsala Universitets nettsider: <http://www.ub.uu.se/samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/carta-marina/> og <http://art.alvinportal.org/alvin/view.jsf?file=6964> (06.10.15)

Figur 4.7: Verdenskart (Gerard Mercator, 1538). Legg merke til den alternative projeksjonsteknikken. Hentet fra World Digital Library (en underavdeling av amerikanske Library of Congress) nettsider: <http://www.wdl.org/en/item/6766/view/1/1/#group=1&page=1&zoom=2¢erX=0.7144351464435141¢erY=0.5021989786556603> (06.10.15)

Figur 4.8: Utsnitt av *Nova et Aucta Orbis Terrae Descriptio ad Usam Navigantium Emendate Accomodata* (Gerard Mercator, 1569). Hentet fra Wikipedia: https://en.wikipedia.org/wiki/Mercator_1569_world_map (06.10.15)

Figur 4.9: *Septentrionalium Regionum Svetiae Gothiae Norvegiae Daniae* (Gerard de Jode, 1593). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 100413293.

Figur 4.10: Utsnitt av *Carta Marina* (Olaus Magnus, 1539). Innfødte tilber tøy, og kjempen Starkater vokter over det svenske riket. Skjermdump fra Uppsala Universitets nettsider: <http://www.ub.uu.se/samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/carta-marina/> og <http://art.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?file=6964> (07.10.15)

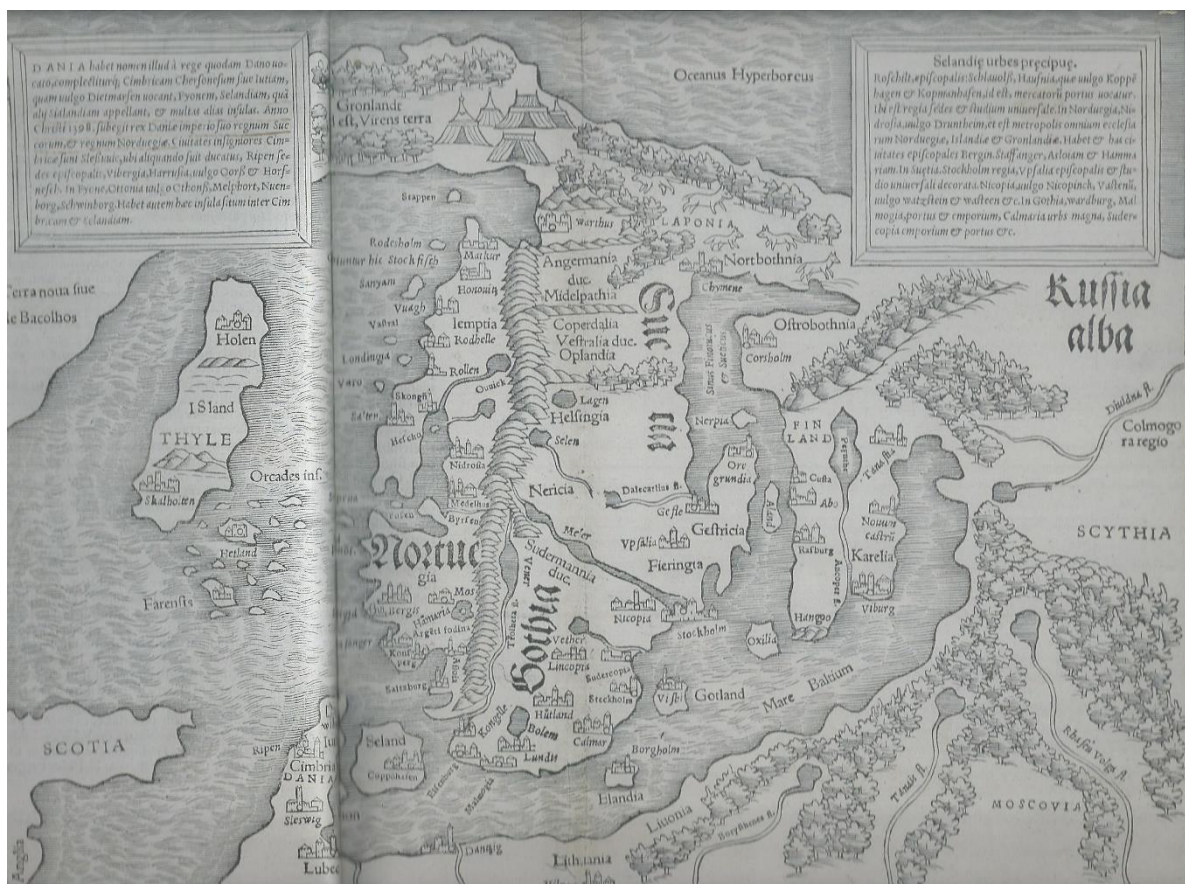
Figur 4.11: Utsnitt av *Carta Marina* (Olaus Magnus, 1539). Dverger på Grønland. Skjermdump fra Uppsala Universitets nettsider: <http://www.ub.uu.se/samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/carta-marina/> og <http://art.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?file=6964> (07.10.15)

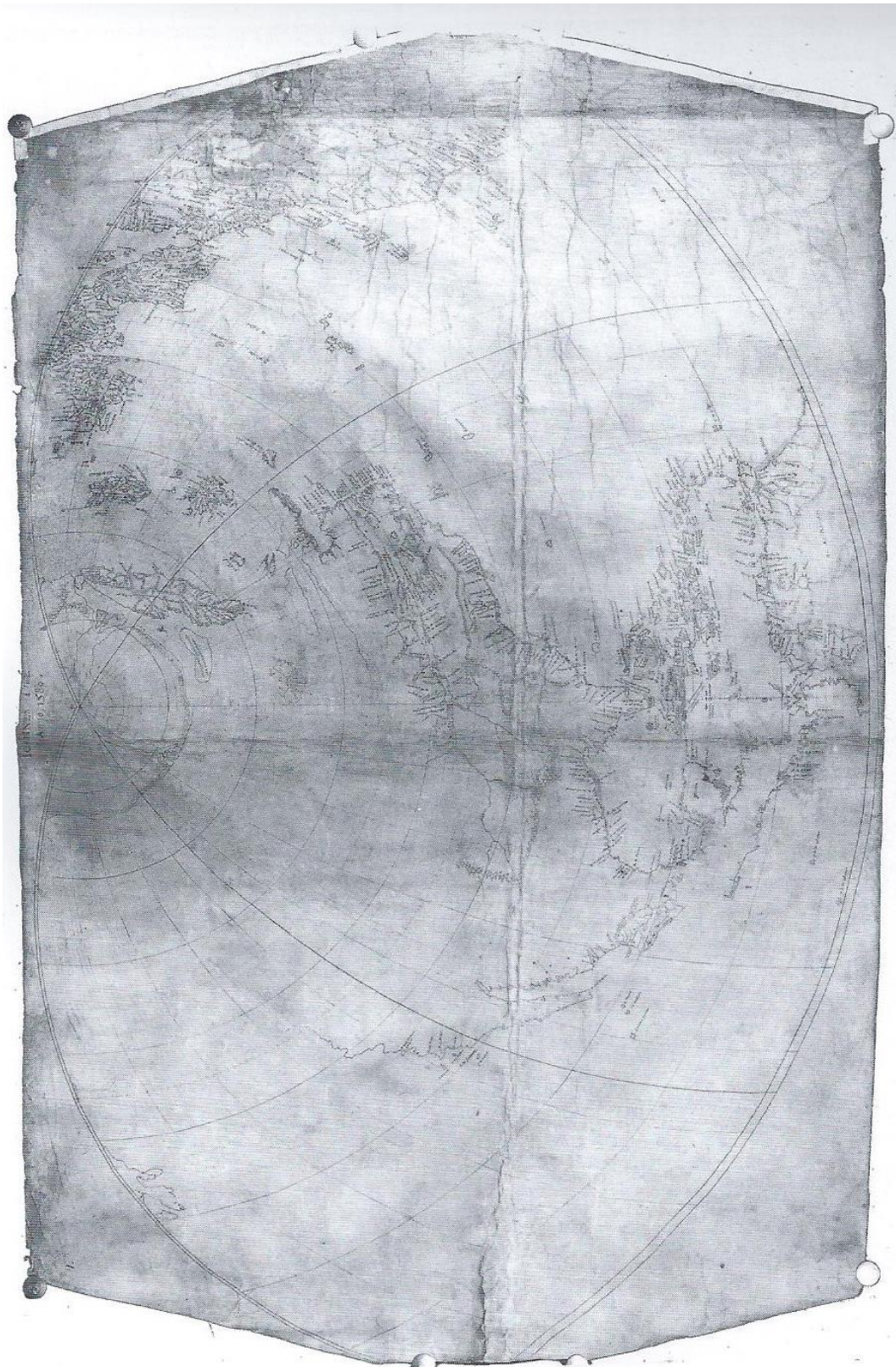
Figur 4.12: *Schonladia Nuova* (Girolamo Ruscelli, 1561). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 093980310.

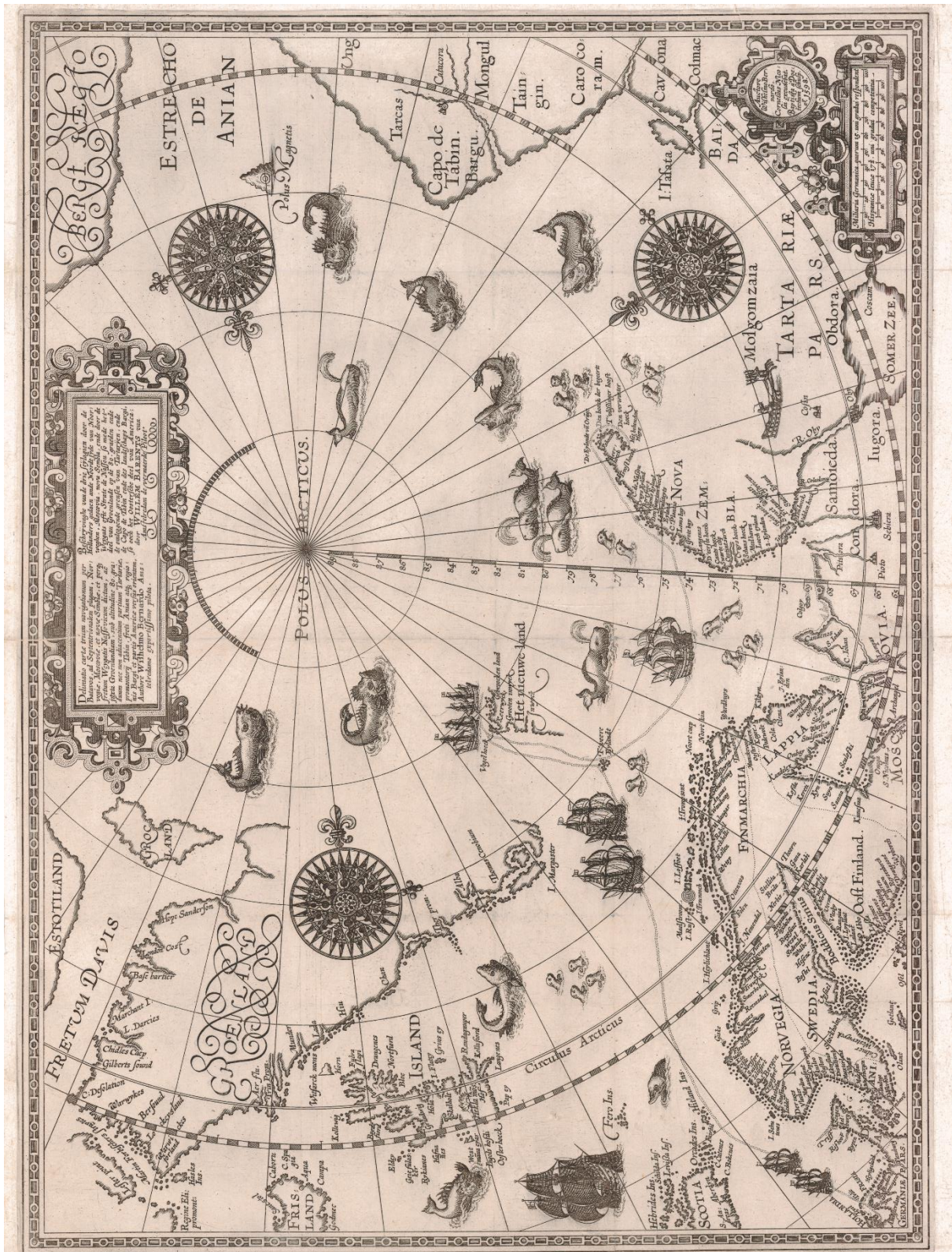
Figur 4.13: *Septentrionalium partium nova tabula* (Girolamo Ruscelli, 1561). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 094053359.

Figur 4.14: Utsnitt av *Schonlandia XIII nova tabula* (Sebastian Münster, 1540). Faksimile fra Ehrensverd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 66–67. (Helsinki, 2006)

Figur 4.15: Kart over Nord-Amerika (John Dee, ca. 1580). Faksimile fra Woodward 2007: *The History of Cartography, vol. 3: Cartography in the European Renaissance* side 1760. (Chicago, 2007)

Figur 4.16: Barentskartet eller *Deliniatio cartae trium navigationum per Batavos, ad Septentrionalem plagam, Norvegiae, Moscoviae, et novae Semblae, et per[que] fretum Weygatis Nassovicum dictum, ac juxta Groenlandiam, sub altitudine 80. graduum nec non adiacentium partium Tartariae, promontorij Tabin, freti Anian at[que] regionis Bargi et partis Americae versus orientem* (Willem Barents, 1598). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 093659318.

Figur 4.17: Utsnitt av *Lapponia* (Andreas Bureus, 1664). Først utgitt i 1611. Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 100412920.

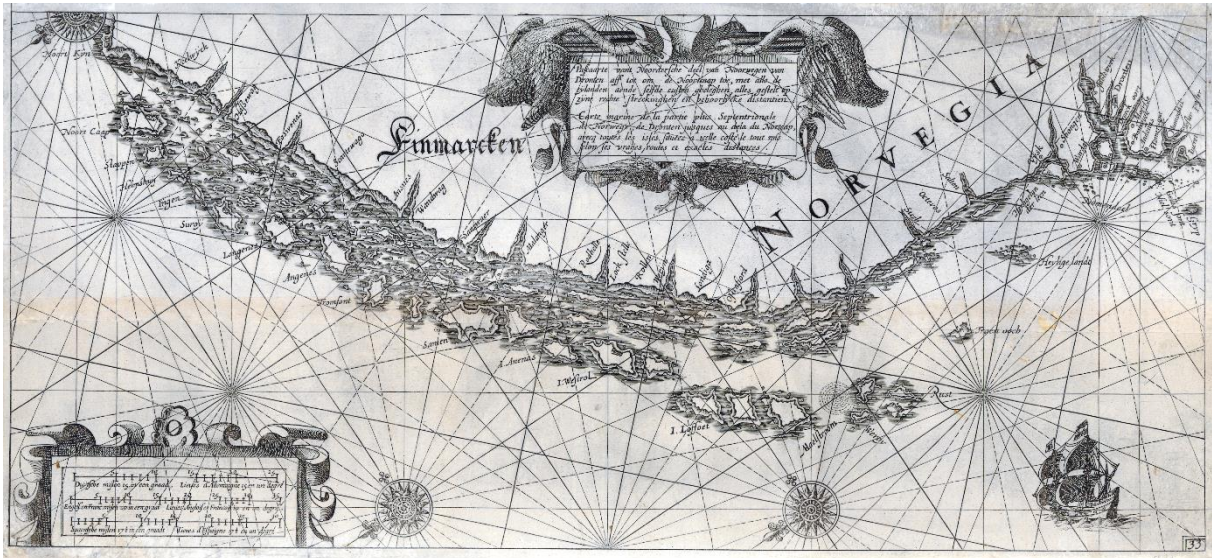

Figur 4.18: *Nativus Sueciae adjacentiumque regnorum typus* (Adrian Veen, 1613).

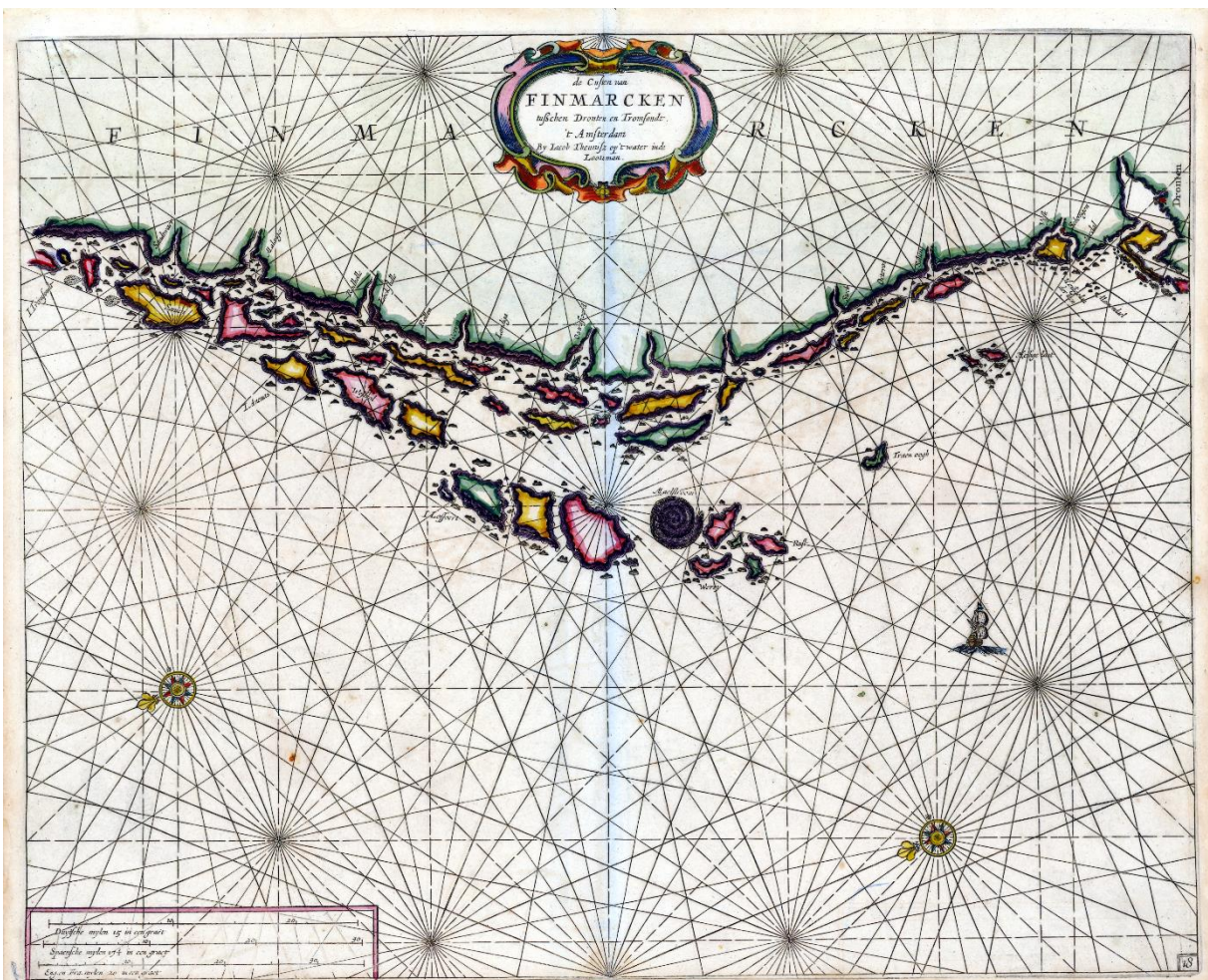
Fra Nasjonalbiblioteket i Finlands nettsider: <https://kansalliskirjasto.finna.fi/Record/helka.1506031?lng=en-gb#detailstab> (05.06.15)

Figur 4.19: Utsnitt av *Orbis arctoi nova et accurata delineatio auctore Andrea Bureo sueco* (Andreas Bureus, 1626). Faksimile fra Ehrensvärd: *The History of the Nordic Map: From Myths to Reality* side 154–155. (Helsinki, 2006)

Figur 4.20: Pascaarte vant Noordersche deel van Noorwegen van Dronten aff tot om de Noortcaap toe, met alle de eylanden aende selfde custen gheleghen, alles gestelt op zyne rechte streckhinghen en behoorlycke distantien (Willem Janszoon Blaeu, 1608). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 093912757.

Figur 4.21: De custen van Finmarcken tusschen Dronten en Tromsondt (Jacob Theunisz, 1689). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 09397793x.

Figur 4.22: Utsnitt av *Paskaart van 't noordelykste deel der Noort Zee: beginnende van der Neus, tot Nova Zemla* (Johannes van Keulen, ca. 1685). Kartusj med tegninger av innfødte i Norden. Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 100480195.

Figur 4.23: Utsnitt av *Finmarchiae et Laplandiae maritima* (Frederick de Wit, ca. 1675). Kartusj med tegninger av innfødte i Norden. Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 950658014.

Kapittel 5: Tradisjon og Fornyelse – Kartografien på 1500- og 1600-tallet

Figur 5.1: *Septentrionalium Terrarum descriptio* (Gerard Mercator, 1595). Førsteutgaven av kartet, uten Svalbard. Bilde hentet fra Princeton University Librarys nettsider:

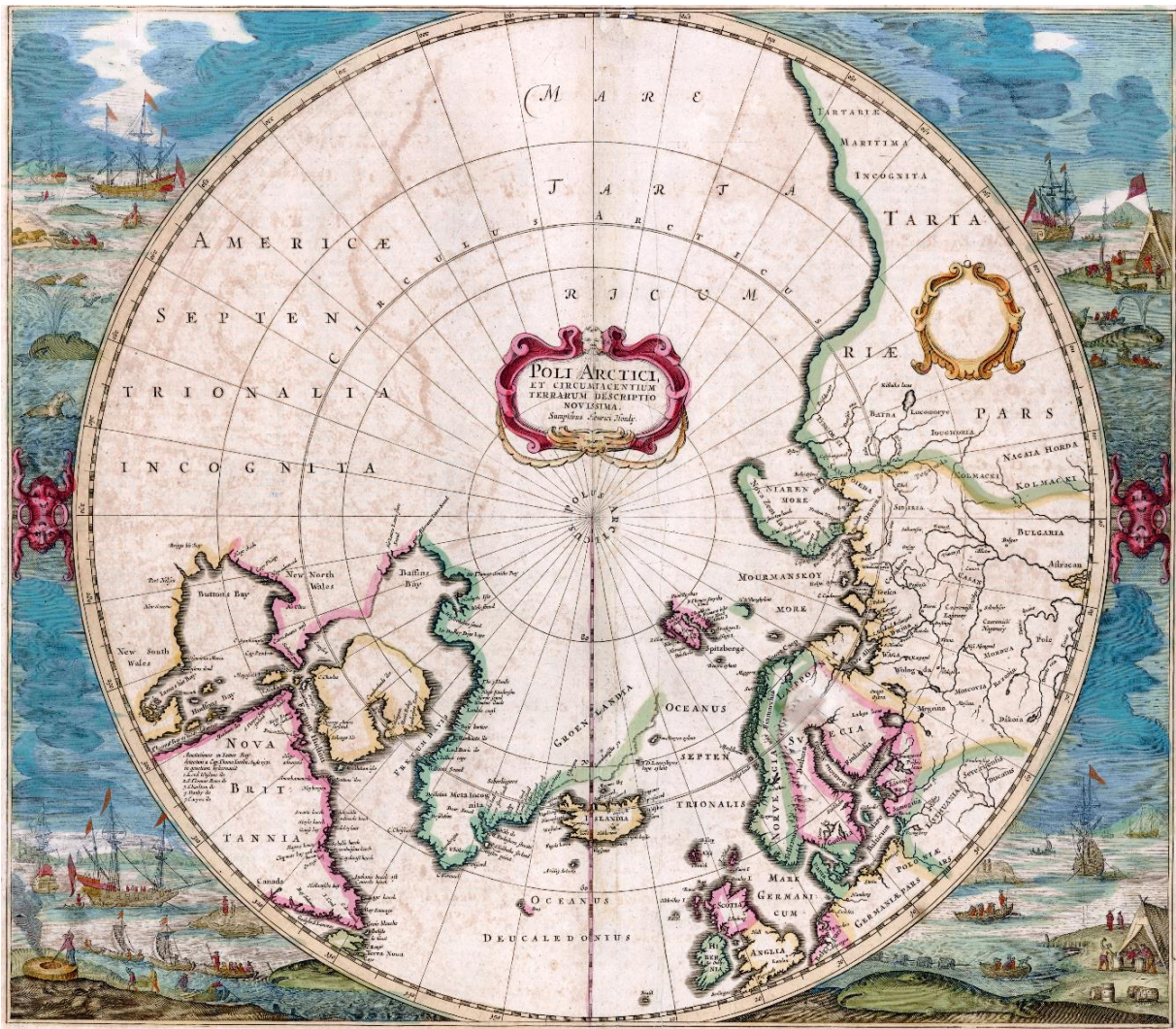
http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/northwest-passage/mercator.htm (07.10.15)

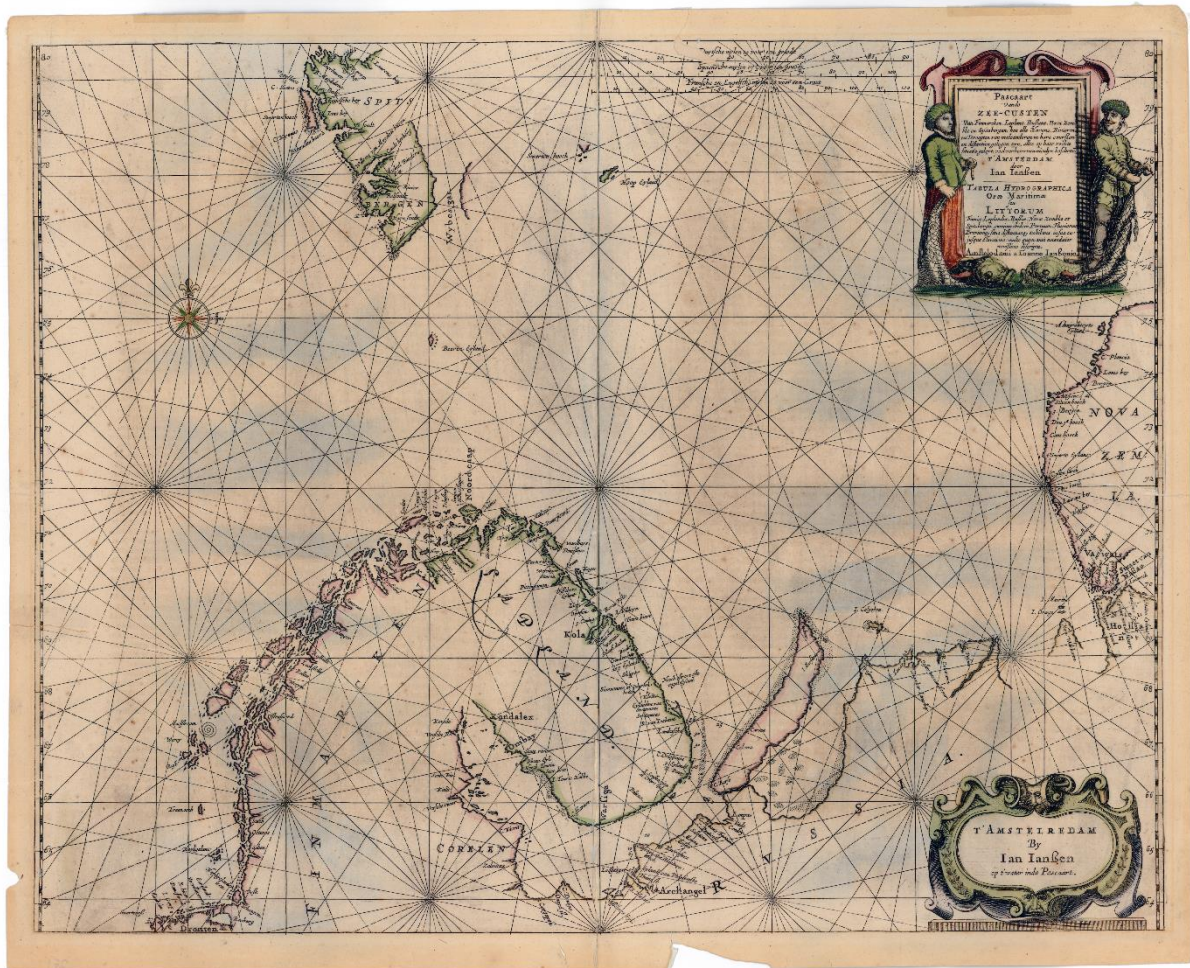
Figur 5.2: Utsnitt av *Septentrionalium Terrarum descriptio* (Gerard Mercator, ca.1630). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 100391168.

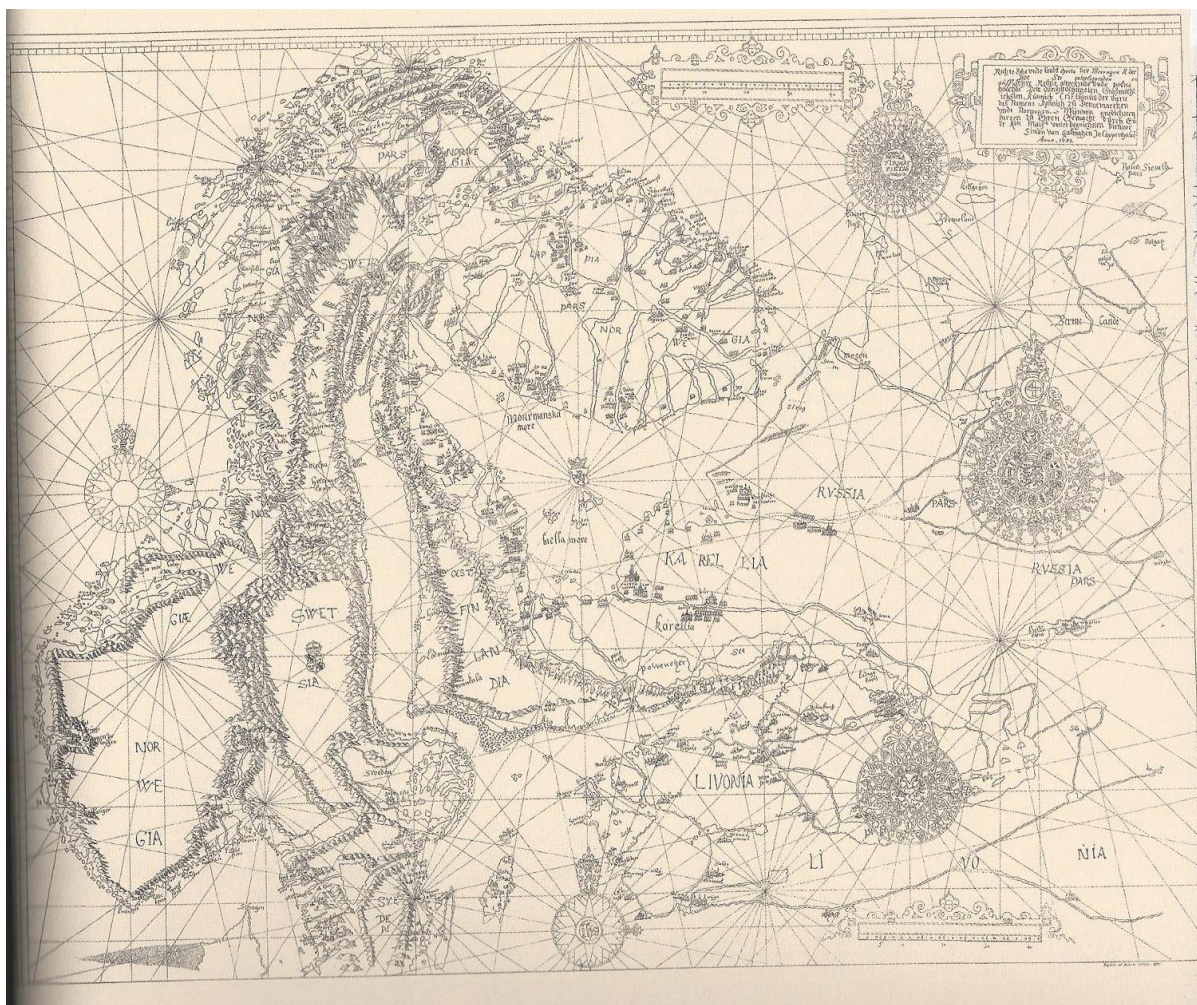
Figur 5.3: Utsnitt av *Septentrionalium Terrarum descriptio* (Gerard Mercator, ca.1630). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 100391168.

Figur 5.4: *Poli Arctici: et circumiacentium terrarum descriptio novissima* (Henricus Hondius, 1636). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 040658414.

Figur 5.5: *Pascaert vande Zee-custen van Finmarcken, Laplant, Ruslant, Nova Zembla en Spitsbergen, hoe alle Havens, Rivieren, en Droogten van malcanderen in hare courssen en distantien gelegen zyn, alles op haer rechte situatie geleyt, veel verbeterd nu nieuylx bestrev* (Johannes Janssonius, 1650). Fra Ultima Thule-samlingen ved UiT. Objektid: 100399347.

Figur 5.6: Kart over Skandinavia (Simon von Salingen, ca. 1601). Faksimile fra Aasheim: *Finnmarksvidda: En skietnografisk ferd gjennom Sameland* side 241. (Oslo, 2013)

Figur 5.7: Utsnitt av *Tabula Tartariae et majoris partis Regni Chinae* (Frederik de Wit, ca. 1662-1710).

Skjermdump fra Universitetet i Lunds nettsider:

<http://bilder.uu.se/application/index.cfm?ID=22274&CFID=434434&CFTOKEN=22ad9ba112d17246-983CB528-C0FD-13AD-0337CC60F7FD9EB0> (07.10.15)

Figur 5.8: Utsnitt av *Generalis Totius Imperii Moscovitici Novissima Tabula Magnam Orbis terrarum partem à Polo Arctico usque ad mare Iaponicum, et Chinae Septentrionalis confinia exhibens* : cum via Czaricae nuper

Legationis ex urbe Moscu per universam Tartariam, ad magnu[m] Chinae imperatorem (Johann Baptist Homann, ca. 1702-1715). Skjermdump fra Universitetet i Lunds nettsider:
<http://bilder.ub.lu.se/application/index.cfm?ID=19396&CFID=434441&CFTOKEN=bf8d4e5a59900694-988BB441-DB7B-5A02-8B04725B14612F26> (07.10.15)